મારાં સ્વ. ફઇબાશ્રી
જીવકોર બાઇને
ચરણે

નિવેદન.

બત્રિશ કરોડ 'દેવ' અથવા તેજસ્વી મનુષ્યોથી વસાયેલો ભારત, ગમે તેટલો મહાન્ હોવા છતાં, કાંઈ કાળચક્રની મર્યાદા બહાર ન હોઇ શકે. નિરંતર ગોળાકારે ફરતા કાળચક્રના ઉપલા ભાગમાં જ્યારે હિન્દુસ્થાન હતું—અર્થાત્ આકાશ તરફ તેની ગતિ હતી—એટલે કે 'દેવતાઇ ભાવનાઓ' તરફ હિન્દીઓ નિરંતર ગતિશીલ હતા, તે વખતે ખરેખર તેઓ 'દેવ' હતા; પરંતુ જ્યારે કાળચક્રના નીચલા ભાગમાં તેઓ ગતિ કરવા લાગ્યા અર્થાત્ પૃથ્વી તરફ—જડતા તરફ—એમની ગતિ થતી ગઇ ત્યારે સ્વભાવતઃ એમની હિંમત દૂર થઇ, ચેતનશક્તિ સૂઇ ગઇ અને દેહ પણ કીટવત્ બની ગયો.

પૃથ્વી તત્ત્વ તરફ ખેંચાવું, જડવાદ તરફ આકર્ષણ થવું, અધર્મમાં જઇ પડવું એ બધું એક જ છે. એ સ્થિતિમાં મનુષ્યનો આત્મા સૂતેલો હોય છે તેથી ભીરુતા એ તેનુ મુખ્ય લક્ષણ બને છે. ભીરતાને લીધે એની બુદ્ધિમાંથી નિર્મળતા, તીવ્રતા અને વિશાળતા અદૃશ્ય થાય છે અને બુદ્ધિની એ સ્થિતિને લીધે ઇંદ્રિયો આપખુદ બની દેહરાજ્યમાં અંધાધુંધી ઉત્પન્ન કરી શરીરને નિર્માલ્ય બનાવી દે છે.

હિન્દુસ્થાનની એ [illegible] ચાલી રહી હતી—ચાલી રહી છે. વ્યક્તિઓના દેહરાજ્યમાં અંધાધુંધી ચાલવાને પરિણામે સમાજવ્યવસ્થા તેમ જ રાજ્યવ્યવસ્થા અસ્તવ્યસ્ત થાય એમાં આશ્ચર્ય શું? રાજકીય પરતંત્રતા એ તો માત્ર વ્યક્તિઓની અંધાધુંધીનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે.

બુદ્ધિમાંથી નિર્મળતા, તીવ્રતા અને વિશાળતાના ગુણો અદૃશ્ય થયેલા હોવાને લીધે આજસુધી હિન્દીઓ હિન્દી રાજકીય પરતંત્રતાને કોઇ બહારથી આવી પડેલી ચીજ માનતા હતા અને એ અજાણી—ન સમજાતી—કાલ્પનિક ચીજ સાથે માથાં અફાળતા હતા.

અને યોગને કયી ચીજ અસાધ્ય છે ?

તેણે પોતાનામાં દિવ્ય શક્તિ પ્રકટાવી, અને પછી એ વડે હિંદી આત્માઓને પ્રદીપ્ત કરવાનો મહાયજ્ઞ આરંભ્યો.

એ યોગીને આજે આખી દુનિયા 'મહાત્મા ગાંધી'ને નામે પીછાને છે.

ધર્મગ્લાનિના સમયમાં પરમ પુરુષો ઉત્પન્ન કરવાની અવિચલ કીર્તિ ભારતભૂમિએ સંપાદન કરેલી છે. ભારતભૂમિના આ ધર્મગ્લાનિના સમયે ભારતે મહાત્માજીને ઉત્પન્ન કરીને પોતાની પ્રાચીન કીર્તિ કાયમ કરી છે.

એમનામાં નિર્મળ બુદ્ધિ હોવાને લીધે કોઇ પણ ઘટનાનું આંતરસ્વરૂપ તેઓ સહેલાઇથી અને સ્વભાવતઃ જોઇ શકે છે. એમની ચિકિત્સા સ્વાભાવિક, તીવ્ર અને તલસ્પર્શી હોઇ ઘટનાનું મૂળતત્ત્વ તેઓને દેખાઇ જાય છે, અને મૂળતત્ત્વ પર જ એમની શક્તિ કામ કરવા લાગી પડે છે.

એમણે વ્યક્તિ તેમ જ સમાજ બંને તરફ ધ્યાન આપ્યું છે. વ્યક્તિના આત્માને જગાડવા, તેની બુદ્ધિને નિર્મળ કરવા, તેનાં શરીરને નીરોગી અને વિકસિત બનાવવા એમણે ઇલાજો શોધ્યા છે અને બતાવ્યા છે; અને સમાજને સંઘટિત કરવા સંઘબળ પ્રકટાવવા, સંઘબળને આડું અવળું ન વિખેરી નાખતાં શુદ્ધ બુદ્ધિથી નક્કી કરેલા એક ધ્યેય તરફ જ વહેવડાવવા એમણે યોજનાઓ યોજી છે.

એમણે વ્યક્તિમાં ચૈતન્ય પ્રકટાવ્યુ છે, અને વ્યક્તિને ખેલવાનું યુદ્ધક્ષેત્ર પણ તૈયાર કરી આપ્યું છે, તેમ જ યુદ્ધશાસ્ત્ર પણ તે સાથે જ રચી આપ્યું છે, અર્થાત્ વ્યક્તિગત જીવન અને સામાજિક જીવનના કાનુન પણ ઘડી આપ્યા છે.

એમણે મનુષ્યના સર્વ વ્યવહારના ભોમિયા તરીકે, ધર્મગુરુ તરીકે, રાજદ્વારી નેતા તરીકે, સમાજસુધારક અને સમાજવ્યવસ્થાપક તરીકે, શિક્ષણસુધારક અને શિક્ષણપ્રચારક તરીકે, વૈદ્ય અને નાડીપરીક્ષક તરીકે, વ્યાપાર અને હુન્નરના હિમાયતી તરીકે, સાહિત્યશાસ્ત્રી તરીકે, રાજા તરીકે તેમ જ પ્રજા તરીકે, શિક્ષક તરીકે તેમ જ વિદ્યાર્થી તરીકે, ઉન્નતમાં ઉન્નત તેમ જ નમ્રમાં નમ્ર મનુષ્ય તરીકે, જીવન જીવી બતાવ્યું છે અને જીવનશાસ્ત્ર પણ રચી આપ્યું છે.

વળી સત્યાગ્રહનું અદ્ભુત શસ્ત્ર ભારતપુત્રોને આપી, તેઓમાં પોતાની ગુમાવેલી સ્વતંત્રતા પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પણ જાગ્રત કરી આપી છે.

એવે સમયે અવળી બુદ્ધિને સવળી કરી ભૂલ્યાને ખરે માર્ગે દોરી જતા એ મહાન્ પુરુષે પોતે પ્રતિપાદન કરેલા—દાખલા દલીલ સાથેના—સર્વવ્યાપક સિદ્ધાંતો તેમની પોતાની જ વાણીમાં, પ્રસંગ તથા પુનરુક્તિનો દોષ ન આવે એ ધ્યાનમાં રાખી, યોગ્યક્રમમાં વિષયવાર શાસ્ત્રીય ઢબે સપ્રમાણ ગોઠવી સર્વોપયોગી શ્રેષ્ઠ વાંચન સમાજને પૂરું પાડવાનો આ અમારો નમ્ર પ્રયાસ છે. 'ગાંધી=શિક્ષણ' નામ આપી આ સઘળા વાંચનનો તેર ભાગમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

પશુબળ અને બુદ્ધિબળ પર વિજય મેળવી શકે એવું એકનું એક બળ જે આત્મબળ છે તેને પ્રકટાવનાર 'સત્યાગ્રહ' હોઈ સૌથી પહેલો એ વિષય લેવામાં આવ્યો છે. સર્વ ધર્મોને માન્ય, સર્વ ધર્મોના મધ્યબિંદુ અને આત્મા સમાન, તથા મહાત્માજીના જીવન અને ઉપદેશોના બીજ સમાન 'સત્યાગ્રહ'ને છોડી બીજા કયા વિષયને પહેલો મૂકી શકાય ?

બીજા ભાગમાં 'ધર્મ' વિષય લેવામાં આવ્યો છે. સર્વ ધર્મો અને વ્યવહારોનું અવલોકન પોતાની શુદ્ધબુદ્ધિથી કરવાને પરિણામે મહાત્માજીએ જે કાંઇ આ વિષયમાં કહ્યું છે તે સર્વ ધર્મવાળાઓને માન્ય થાય એવું અને વિકાસક્રમ સૂઝાડે એવું છે.

મન–વચન–કાયાનું આરોગ્ય કેમ સચવાય એ બતાવનાર 'આરોગ્ય'ને લગતો ઉપદેશ ત્રીજા ભાગમાં છે. 'કેળવણી' કેવી છે અને કેવી હોવી જોઇએ તેને લગતા તેમના દિશાદર્શક વિચારો ચોથા ભાગમાં, અને પાંચમા ભાગમાં 'સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય'નું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે.

દોલતની ઉત્પત્તિ તથા ઉપયોગ વિષેના જ્ઞાનને છઠ્ઠા ભાગમાં અને આર્થિક મુક્તિનો માર્ગ દેખાડનાર 'સ્વદેશી'ને સાતમા ભાગમાં સ્થાન અપાયું છે. રાષ્ટ્રીય એકતાની ભાવનાને પોષનાર તથા પ્રજાની ખામીઓ ખુલ્લી કરી ઉંચા ગુણો અને ભવ્ય આદર્શો શીખવનાર 'પ્રજાબંધારણ' વિષયક તેમના લેખો આઠમા ભાગમાં સમાવ્યા છે. કૌટુંબિક ક્ષેત્રમાંથી

રાજકીય ક્ષેત્રમાં લઇ જઇ આપણું જીવન વિસ્તૃત કરાવનાર 'રાજયનીતિ' વિષયક લેખો નવમા ભાગમાં દાખલ કર્યા છે.

રાજકીય બાબતોમાં એટલો પ્રવેશ કરાવ્યા પછી—લોકહૃદયની એટલી તૈયારી કર્યા પછી—સ્વમાનનું ભાન કરાવી પોતાનામાંથી બુરાઇ સહ્જ અન્યની બુરાઇનો અસંગ ઉપદેશનાર 'અસહકાર'નું ધાર્મિક અને રાજકીય યુદ્ધ લડવાની તાલીમ આપનારા એમના કથનોનો દશમા, અગિયારમા અને બારમા મળી ત્રણ ભાગમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. વિસ્તૃત ભાનથી અનુભવાયલા એમના અંગત પ્રસંગો પ્રકીર્ણ સૂત્રો તથા વિચારોનો તેરમા ભાગમાં સમાવેશ કરી તે ભાગને 'અંગત વિચાર' નામ આપ્યું છે.

મનુષ્યને અને સમાજને નીરોગી, સમર્થ અને સુવ્યવસ્થિત કરવા માટે ઉપયોગી થઇ પડે એવું તેમનું તમામ શિક્ષણ આમાં સમાવેશ પામે છે એમ અમે માનીએ છીએ.

આ ગ્રંથાવલિનો લાભ લેવા નાના—મોટા દરેકને, ગામ્ય તેમ જ શહેરી જીવન જીવનારને, સ્ત્રી તેમ જ પુરુષને, વિદ્યાર્થી તેમ જ શિક્ષકને, વ્યાપારીને, સેવકને, તેમ જ રાજદ્વારી પુરુષોને, ભક્તો તેમ જ ધર્મગુરુઓને આગ્રહપૂર્વક અરજ કરવામાં આવે છે. એમાં સર્વની મુક્તિની સામાન્ય ચાવી છૂપાયેલી જોવામાં આવશે.

જૂદા જૂદા ધર્મપંથોની ધાર્મિક શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને આ ગ્રંથાવલિના વિચારો વાંચી—વંચાવી—સમજાવી ઠસાવવાથી ધર્મની અગાઉ ભૂમિકા તૈયાર થયેલી જણાશે, અને તે ભૂમિકામાં કોઇ પણ ધર્મનાં ખાસ તત્ત્વો ઉગાડવાનુ સહેલાઇથી અને આબાદ રીતે બની શકશે.

તમામ ધર્મોના આચાર્યોએ, સાધુ—સંન્યાસી—બાવા—ફકીર—મુલ્લાં—મોલવી—પાદરીઓએ તેમ જ મંદિર—દેવળ—દેરાસર—મસ્જિદ—ઉપાશ્રય—અગિયારી—ધર્મશાળા તથા મુસાફરખાના ઉપર કાબુ ધરાવનારાઓએ આ તેર પુસ્તકો પોતાને ત્યાં આવનાર જનાર સર્વેને વાંચવા માટે ખુલ્લાં રાખી તે મારફત દેશની તથા ધર્મની વર્તમાન સ્થિતિનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી—કરાવી પોતાના ઉપદેશનો પ્રવાહ સમયાનુસાર બદલી—બદલાવી પ્રજામાં ધર્મભાવના જાગ્રત કરવા માટે સતત પ્રયત્ન કરવા વિનંતિ છે.

વળી તેને સાધન તરીકે કામે લગાડી દરેક ધર્મમાં, રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં, દુનિયાદારીના વ્યવહાર વિગેરેમાં પેસી ગએલા સડા દૂર કરી દરેક વાંચક–વિચારક પોતે પોતાના ધર્મનો ઉદ્ધાર સરસ રીતે સહેલાઈથી અને સંગીનપણે કરી શકશે.

ધાર્મિક પુસ્તકો અસલ ઢબથી અમુક પ્રસંગે વંચાય છે તેવી જ રીતે વાંચનાં ન આવડતું હોય તેવા માણસોની આગળ મહોલ્લે મહોલ્લે, દરેક ગામે અને દરેક ધર્મસ્થાને આ પુસ્તકો વંચાશે તથા તે ઉપર કવિવર્ગ રસમય કાવ્યો, ગરબીઓ, ભજનો તથા સંગીતો મૂકેલા તેમ જ આમ ભાષામાં રચી આ શિક્ષણનો ફેલાવો કરશે તો હિંદનુ અનહદ શ્રેય થશે.

હિંદુસ્થાન જેવા જુદા જુદા ઘણા ધર્મ માનવાવાળા વિશાળ દેશમાં ધાર્મિક કેળવણી કોઈ પણ એક ધર્મમાં આપી શકાય નહિ ત્યાં આ ગ્રંથાવલિ દરેક શાળામાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ઉપયોગી થઈ પડશે.

આ ગ્રંથાવલિના ખાસ–અભ્યાસીઓની પરીક્ષા લઈ વખતોવખત હરિફાઈમાં ફેર ઉતરનારને રોકડ અગર તેના જેવા બીજા ઉત્તેજન તરીકે મદદ, [illegible] નવી નવી [illegible] વ્યવસ્થા થશે, અગર શુભ પ્રસંગોએ આ પુસ્તકો ઇનામ તરીકે વહેંચાય તો પૈસાનો [illegible] જ સદુપયોગ થયો ગણાશે [illegible] પુસ્તકોની નકલો [illegible] સદુપયોગ કરવાનો [illegible] તેમનો [illegible] અમલમાં [illegible] પ્રયત્ન કરવું.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પુસ્તકોમાં નહિ આવેલા એવા કોઇ પણ આધારભૂત વિચાર અગર સિદ્ધાંત તરફ અમારૂં ધ્યાન ખેંચવામાં આવશે, અગર બીજી કોઇ રીતે આ પુસ્તકો વધારે ઉપયોગી બનાવી શકાય તેવી સૂચનાઓ મળશે તો અમે તે માટે આભાર માની બીજી આવૃત્તિ વખતે મળેલી સૂચનાઓનો ઉપયોગ કરીશું.

મહાત્માજી તેમ જ તેમના સિદ્ધાંતો જાહેર મિલ્કત હોઇ આ પુસ્તકોનો "કોપીરાઇટ" અમે રાખ્યો નથી, એટલે કોઇ પણ માણસ કોઈ પણ ભાષામાં કોઇ પણ ઠેકાણે અસલ અગર ભાષાંતર કરી છાપી–છપાવી વેચી શકે છે.

આ પુસ્તકોનાં ગુજરાતીમાંથી જૂદી જૂદી ભાષાઓમાં ઉત્તમ ભાષાંતર કરી શકે એવા ચારિત્ર્યવાન્ સજ્જનોને તે કામ તાકીદે ઉપાડી લેવા વિનંતિ છે.

મહાત્માજીના સદ્ધતિના ટેકા રૂપ અગર તે સિદ્ધાંતોને આગળ વધારે તેવા પોતપોતાના ધર્મના ઉત્તમ દૃષ્ટાંતો અગર સિદ્ધાંતો પૂરા પાડી શકે તેવા સ્વાર્થત્યાગીઓને તેવું કામ તાકીદે ઉપાડી લેવાની પણ અમારી તેટલી જ નમ્ર અરજ છે.

ખરા ઉત્સાહથી અને સ્વાર્થત્યાગથી આ દિશામાં કોઇ પણ કામ કરવાનું માથે લેનારને અમારાથી બની શકતી દરેક મદદ કરીશું.

જે જે મહાશયોના પુસ્તકોમાંથી મહાત્માજીની વાણીનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે તે બધાનો તથા આ કાર્યમાં મદદ કરનાર અમારા કાર્યાલયના નિસ્પૃહી ભાઇઓનો અ ત:કરણપૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

સવિનય ભંગની કરેલી તૈયારી ચૌરીચૌરાના અત્યાચારોને લીધે પડતી મૂકી; રાજદ્રોહી ત્રણ લેખો માટે આરોપી થયા; છ વર્ષની સાદી જેલ મળી; શાંતિ અને સ્વદેશીનો સંદેશો આપી ચડેલી રજા ભોગવવા યરોડા જેલ સીધાવ્યા; તે વીર મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીની વાણીનું હે વાંચક! હવે તું અમૃતપાન કર.

ઉપયોગમાં લીધેલાં પુસ્તકો.

'નવજીવન.' પ્રકાશકઃ નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

'હિન્દ સ્વરાજ્ય' } પ્રકાશકઃ રાષ્ટ્રીય સાહિત્યમંડળ અમદાવાદ.
'સર્વોદય.' } પ્રથમ આવૃત્તિ. સં. ૧૯૭૭.

'યંગ ઇન્ડિયા.' એસ. ગણેશન, ટ્રીપ્લીકેન, મદ્રાસ. ઇ. સ. ૧૯૨૩.

'મહાત્મા ગાંધીની વિચાર સૃષ્ટિ.' ભાષાંતરકર્તા તથા પ્રકાશકઃ મથુરાદાસ વિક્રમજી, બજારગેટ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ. સં. ૧૯૭૫.

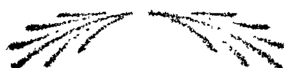
'સ્પીચીઝ એન્ડ રાઈટીંગ્ઝ ઓફ મહાત્મા ગાંધી.' પ્રકાશકઃ જી. એ. નટેસન, મદ્રાસ. તૃતીય આવૃત્તિ. ઇ. સ. ૧૯૨૨.

'આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન.' પ્રકાશકઃ સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, મુંબઈ. તૃતીય આવૃત્તિ. સં. [illegible]

'ક. મો. ગાંધીનો અનુભવ.' પ્રકાશકઃ ગાંધીય સાહિત્ય મંદિર, સુરત, દ્વિતીય આવૃત્તિ.

'ઇન્ડિયન હોમરૂલ.' પ્રકાશકઃ ગણેશન [illegible], મદ્રાસ. પંચમ આવૃત્તિ. ઈ. સ. ૧૯૨૨.

'[illegible]' પ્રકાશકઃ [illegible] કાર્યાલય, અમદાવાદ. [illegible] આવૃત્તિ. સં. [illegible]

અનુક્રમણિકા.

ગાંધી=શિક્ષણ.

ધર્મ.

૧. ધર્મનું સ્વરૂપ.

૧. ધર્મ એટલે શું ? એ પ્રશ્ન ઘણી વાર પૂછવામાં આવે છે. હું તો એ જવાબ આપીશ કે દુનિયાના બધા ધર્મગ્રંથો વાંચવા છતાં ખરો ધર્મ મળી શકતો નથી.

૨. ધર્મ વસ્તુતઃ બુદ્ધિગ્રાહ્ય નથી, પરંતુ હૃદયગ્રાહ્ય છે. આપણાથી જૂદી એવી એ વસ્તુ નથી, પરંતુ એ એવી વસ્તુ છે કે જેને આપણે આપણા પોતામાંથી જ ખીલવવાની છે. તે સદા આપણા અંતરમાં જ છે. કેટલાકોને તેનુ ભાન છે, બીજા કેટલાકોને તેનું જરા પણ ભાન નથી, પરંતુ તે તત્ત્વ તેઓમાં પણ છે. આપણામા રહેલી આ ધાર્મિક વૃત્તિ બાહ્ય સાધનથી કે આંતરિક સાધનથી આપણે જગાડીએ, પછી રીત ગમે તે હોય; જો આપણે કંઈ પણ રીત સર કરવા અને ચિરકાળ ટકે તેવું કરવા માગતા હોઇશુ, તો તે વૃત્તિને જગાડવી જ પડશે. ધર્મએક વ્યક્તિગત સંબંધ છે. તેને માણસ પોતે જ રાખી શકે છે અને પોતે જ ખૂએ છે. સમુદાયમાં જ બચાવી શકાય તે ધર્મ નથી, મત છે.

૩. આપણા શાસ્ત્રોએ કેટલાક નિયમો જીવનનાં સૂત્ર અને સિદ્ધાંત રૂપે જણાવ્યા છે, જેને આપણે સ્વયંસિદ્ધ સત્ય તરીકે સ્વીકારી લેવાના છે.

શાસ્ત્રો આપણને કહે છે કે આ નિયમોનું સેવન કરવામાં ન આવે, તો ધર્મની થોડી ઘણી પણ ઝાંખી કરવાને આપણે અશક્ત જ રહેવાના.

૪. [તે નિયમોના પાલનમાં દૃઢતા, આસ્થા અને એકતા એટલી બધી હોવી જોઇએ કે આમ કરવું કે તેમ કરવું, અથવા ભાંગતોડ, આપલે કે રકઝકને તેમાં અવકાશ જ ન હોય. ચિત્તની એકાગ્રતા આમાંથી જ સંભવે છે.]

૫. [ધર્મમાં આવી એકાગ્રતા વગર આત્મભાવ, સમાનતા અને એકતાનો અનુભવ અશક્ય છે.] જ્યાં એકતાર થવાનો પ્રયત્ન થાય છે, ત્યાં એકતા થયા પહેલાં રંગ જૂદા જોવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે ખાંડ ચોકખી લાગે છે, પણ તેને ચોકખી કરવા બેસીએ છીએ, તે વેળા તેમાં નજરે ન જોઈ શકાય તેટલો મેલ જોવામાં આવે છે. આ જોયા પછી આપણે જાણીએ છીએ કે જેને ચોકખી માનીએ છીએ તે ખાંડ ખરૂં જોતાં ચોકખી નથી; તેને ચોકખી કરવા જતાં ચોકખી થતાં પહેલાં બહુ મેલી જોવામાં આવશે. આવું જ શુદ્ધ આચરણ પહેલાં અનુભવાય છે.

૬. [વળી અનાયાસે થાય તે ધર્મનું આચરણ નથી.] મરણાંત લગી પાળ્યો એ જ ધર્મ; બાકીનો સગવડ કે વિનોદ. નિર્માંસાહારી એવા મુલકમાં ન જાય કે જ્યાં માંસ ખાધા વિના ન જ ચાલે, જેવા કે ઉત્તર ધ્રુવ પાસે. પણ કદાચ ઉત્તર ધ્રુવ પર ચડી જાય, તો ત્યાં મરણની ભેટ કરે, પણ માંસાહાર ન કરે.

૭. [દુનિયાના ઘણા વિદ્વાનો એમ માને છે કે જે પ્રમાણે નીતિના તત્ત્વો જગતની બધી પ્રજાઓમાં, અને ધર્મોમાં સામાન્ય છે તે જ પ્રમાણે આખી દુનિયામાં એક જ ધર્મ થાય એ જરૂરનું છે, પરંતુ] આખી દુનિયા માટે એક ધર્મ થવાનો નથી અને તેનો જરૂર પણ નથી એવું મને લાગે છે.

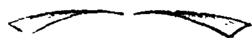
૮. જ્યાં નીતિયુક્ત જીવનને ધક્કો ન પહોંચે, ત્યાં મુરબ્બીઓની આજ્ઞાને અનુસરવું એ આપણો ધર્મ છે, તેમાં કલ્યાણ છે. પરંતુ આ સમય કેટલેક ભે અને કેટલાકને સારૂ એવો કઠણ આવી પડયો છે કે મુરબ્બીઓની પાળવા વિષે વિચાર કરવો ઘટે છે. મને તો એમ લાગે છે કે

માતાપિતાનો પ્રેમ એવો ગૂઢ છે કે તેમને બહુ સબળ કારણ સિવાય દુભાવાય નહિ. પણ બીજા મુરબ્બીઓને વિષે મન એટલું કબૂલ કરતું નથી. જ્યાં આપણને નીતિના સવાલોમાં કાંઇક સંશય હોય, ત્યાં પણ ઉતરતા દરજ્જાના મુરબ્બીઓનું ઉલ્લંઘન થઇ શકે-કરવું એ ફરજ હોય. જ્યાં નીતિને વિષે સંશય ન જ હોય, ત્યાં માબાપની આજ્ઞાનું પણ ઉલ્લંઘન થાય-કરવું એ જ ફરજ છે. જો મને મારા બાપ ચોરી કરવાનું કહે તો તે ન જ કરું. મારો બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો વિચાર હોય તેમાં માબાપ જુદી આજ્ઞા કરે, તો તેમની આજ્ઞાનું વિનયપૂર્વક ઉલ્લંઘન કરું.

૯. [પોતાના પ્રતિ કે કુટુંબ પ્રતિ જે ધર્મ હોય તેમાં જ ધર્મનો સમાવેશ થઈ જતો નથી; કારણકે ધર્મને સીમા નથી. પોતાના જ સુખમાં ધર્મ માનનાર દુઃખી થાય છે, અને બીજાના સુખમાં સુખ માનનાર સુખી થાય છે. તેથી ન્યાત, જાત, ધર્મ વિગેરેનો ભેદ રાખ્યા વગર] દુઃખીને સંભારવાં એ આપણો ધર્મ છે. તેમાં આપણો સ્વાર્થ છે. દુઃખીને સુખે જ આપણે સુખી થઈ શકીએ તે સુખ મેળવવા આપણે આસપાસ નજર ફેરવી જ્યાં દુઃખ હોય, ત્યાં મદદ પહોંચાડવી જોઇએ. મિત્રોને જમાડવામાં, કિંમતી ભેટો મોકલવામાં, મિઠાઈ મોકલવામાં ઘણું દ્રવ્ય વાપરીએ છીએ. આપણી શકિત હોય તો ભલે તેમ કરીએ, પણ પ્રથમ હક દુઃખીઓનો છે એ યાદ રાખીને આપણે ચાલવું એ આપણી ફરજ છે.

૨. ધર્માત્મા.

૧. જે પુરુષ સાધુ જીવન ગાળે છે, જેની વૃત્તિઓ સાદી છે, જે સત્યની મૂર્તિ છે, જે નમ્રતામય છે, જે સત્યનું સ્વરૂપ છે, જેણે પોતાપણાનો આત્યંતિક ત્યાગ કર્યો છે, તે પુરુષ પોતે જાણે અથવા ન જાણે તો પણ ધર્માત્મા છે.

૨. [આંતરિક વિકાસ એ જ ધર્માત્માનું કર્તવ્ય હોવાથી પોતાની બાહ્ય સ્થિતિની ચિંતામાં જ તે મશગુલ ન રહે, એટલે કે] આવતી કાલે પૈ નથી અને કેમ થશે એનો વિચાર તે ન કરે. ગરીબાઇની સ્થિતિનો લાભ હું અલભ્ય ગણું છું, કેમકે તે સ્થિતિ દુનિયાના મુખ્ય ભાગની છે; તે સ્થિતિ બુદ્ધાદિની હતી અને હવે પછી હશે. તે વિના આત્મારામ ન જાણી શકાય એ ચોક્કસ છે. જયાંસુધી ખરી ગરીબાઇ નહિ આવે, ત્યાંસુધી તેવું જ્ઞાન દુર્લભ છે. [જેમ શ્રીમંતાઇ ખરા સુખનું સાધન નથી, તેમ દુઃખનું કારણ પણ ગરીબાઇ નથી. રંકને ઘેર જન્મ થવાનું કારણ પાપ નથી; તેમ જ] રાજા [illegible] પુણ્યના પ્રતાપે રાજા થાય છે એમ પણ માનવાનું કારણ નથી. કર્મના [illegible] થાય છે એટલું જ કહેવાય. પણ તે પુણ્ય કર્મ જ એમ [illegible] ના ગુણ [illegible] તપાસતાં તદ્દન ખોટું લાગે છે.

૩. આ કઠણ કલિકાળમાં સ્વચ્છ ધર્મવૃત્તિ કોઇક જ જગ્યાએ જોવામાં આવે છે. સાધુઓનું નામ ધરાવી જેઓ હાલ ભ્રમણ કરતા જોવામાં આવે છે, તેમનામાં આ વૃત્તિ ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. તેઓ ધર્મના ખજાનચી નથી એ તો સૌ કોઇ જોઇ શકે છે. એક જ સુંદર વાકયમાં ધર્મ કયાં હોઇ શકે એ ભક્તશિરોમણિ કવિ નરસિંહ મહેતાએ બતાવી આપ્યું છે:

" જ્યાં લગી આતમા તત્ત્વ ચીન્યો નહિ,
ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી. "

૪. આવું તેના અનુભવસાગરમાંથી નિતરી આવેલું તેનું વચન છે. એ ઉપરથી આપણે જાણી લઇએ છીએ કે મહાતપસ્વી, મહાયોગી જે યોગની બધી ક્રિયાઓ જાણતો હોય, તેનામાં પણ ધર્મ વસે છે એમ હમેશાં હોતું નથી.

૫. [કેવળ ધાર્મિકવૃત્તિવાળા પુરુષોને ઓળખવાનું કામ ઘણે દરજ્જે મુશ્કેલ છે.] ધાર્મિકવૃત્તિવાળા માણસ બીજાની પ્રતિષ્ઠા તોડાવવામાં કદિ રાજી થાય નહિ, કદિ ભાગ લે નહિ. [પોતાને ધર્માત્મા કહેવડાવવાનો વિચાર સરખો પણ તેઓ ન કરે. દંભનું નામનિશાન પણ તેમના ચારિત્ર્યમાં ન મળે.] ઇંદ્રિયોનો ભોગ ભોગવી કહેવું કે હું નથી કરતો પણ ઇંદ્રિયો પોતાનું કાર્ય કરે છે, હું તો કૃષ્ણ છું વિગેરે મિથ્યાવાદ જેવાં વાક્યો તેમનાં ન હોય. જેણે તદ્દન ઇન્દ્રિયદમન કર્યું છે, અને શરીરયાત્રાને જ સારૂ જેની ઇન્દ્રિયો વ્યાપાર કરે છે, તેનાથી જ તે વાક્ય બોલી શકાય. આ હિસાબે આપણામાંથી એક પણ માણસ તે વાક્ય બોલવાને લાયક નથી.

૬. [કોણ ધર્માત્મા છે અને કોણ નથી એ જાણવા પછી ધર્માત્માઓને મદદ કરવી એ આપણી પવિત્ર ફરજ છે, પરંતુ] તેમને મદદ કરતાં પહેલાં તેમના દરેક કાર્યને આપણે માપતા થવાની જરૂર હોતી નથી. મહાન્ પુરુષોના કાર્યોમાં આપણે અપૂર્ણતા જોઇએ એ સંભવિત છે. જો તેમના હેતુ નિર્મળ હોય, તે અપૂર્ણતાઓનાં તેમનાં કાર્યમાં મદદ કરવી એ આપણી ફરજ છે. આપણે જેમ જેમ આગળ વધીશું, તેમ તેમ આપણા ઉપર નવલ્યાણ [illegible] અવશ્ય વધશે. આપણી શક્તિ અનુસાર આપણે તે આપવી જોઇએ.

૭. પંડિતા રમાબાઈની* પ્રવૃત્તિને આપણે બધાએ જ જાણીએ છીએ. એ બાઈ કેટલો અમેરિકન દેશમાં પોતાનું કાર્ય ચલાવી રહી છે.

* પંડિતા રમાબાઈ ડાક્ટર [illegible] નામના એક [illegible] વિદ્વાન [illegible] થતાં તેમને સંસ્કૃત સાહિત્યનું સારું જ્ઞાન હતું. ૧૮૮૦ સંસ્કૃત [illegible]

તે ખ્રિસ્તી છે, એટલે આપણે તેના કાર્યમાં રસ નથી લેતા. તે આપણી પાસે મદદ માગવા આવતી નથી. આવતી નથી એ વાસ્તવિક પણ છે. તેમાં ખ્રિસ્તીધર્મ પ્રવર્તાવવાનો ઉદ્દેશ રહેલો છે, તે અમેરિકાના લોકોને ભાવે છે. પંડિતાનાં બધાં કાર્યો કંઈ અમેરિકાના લોકો જોવા જતા નથી, કદાચ પસંદ પણ ન કરે. પંડિતાનો ઉદ્દેશ તેઓને સારૂ બસ છે, એટલે તેઓમાંના કેટલાક તે મોટી સંસ્થાનો મોટો ખર્ચ પૂરો પાડે છે.

૩. ધાર્મિક જીવન.

૧. ઇશ્વર છે અને નથી. તેના મૂળ અર્થે નથી. મોક્ષ પામેલો આત્મા ઇશ્વર છે. એટલે તેને સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે. ભક્તિનો ખરો અર્થ તો આત્માની શોધ એ છે. જ્યારે આત્મા પોતાને ઓળખે છે, ત્યારે ભક્તિ મટી જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે.

૨. નરસિંહ આદિએ એવા આત્માની ભક્તિ કરી છે.

૩. ઇશ્વર નથી એમ કહેનારા અવળે રસ્તે ચડે, કેમકે તેમને આત્મા નથી એમ કહેવું પડશે. અવતારની જરૂર છે અને સદા રહેવાની જ. જ્યારે લોકોમાં અસત્ય નિરાશા પેદા થાય અને અનીતિ ફેલાય, ત્યારે જ અવતાર મનાય. ઘણા દુષ્ટ લોકોમાં કેટલાક સાધારણ નીતિ જાળવનારા પોતાને સારૂ મદદ ઇચ્છે છે. તેવે સમયે જે ભગવાન નીતિવાળો હોય છે, તે દુષ્ટોથી દબાતો નથી, પણ દુષ્ટો તેનાથી દબાય છે. તે અવતાર રૂપે તેના મરણ પછી કે જીવતા જ મનાય છે પોતે અવતાર છે એમ જન્મથી જ તે માને એ ઘણે ભાગે બનવાજોગ નથી.

૪. "ઈશ્વર પરમાત્મા છે. આત્મા છે તેનો મોક્ષ છે. આત્માને પાપ તથા પુણ્ય લાગે છે આ જાણે પણ મોક્ષ સમજાવે. ઈશ્વર ન હોય તો મોક્ષ ક્યાંથી એ મોક્ષ ન સમજવા જેવું છે મોક્ષનો ખરો અર્થ જ આપણે જાણી શકીએ. ભાષા તો અનુભવાય, પણ વર્ણવાય નહિ. તેનું વર્ણન કરવાની આપણી પાસે શક્તિ નથી. જે જાણી શકાય છે તે એ કે અનેક પ્રકારના દેહોની પ્રતિમ થી અને તેથી નિપજતા ફેરાઓમાંથી છૂટવું. છતાં ઈશ્વર નથી એમ કહેવાની જરૂર નથી. ઈશ્વરનો ખરો અર્થ આપણા જ્ઞાનની સીમા પ્રમાણે કરીએ [illegible] [illegible] અને કર્તા ઈશ્વર તો નથી; પણ દેહધારી આત્માઓ છૂટા થાય છે અને પછી જે આત્મા ફરી [illegible] હોય તો તે ઈશ્વર છે. અને તે જડ વસ્તુ નથી, પણ શુદ્ધ છે.

તે નથી જોઇ શકતા. સત્ય માર્ગે ચાલનારને હંમેશાં સત્ય માર્ગ અણીને વખતે સૂઝી આવે છે. વૈરાગ્યનાં પદો વિગેરે જે આપણે વાંચીએ, તે જો આપણને ધર્મસંકટો સમયે ઉપયોગી ન થાય, તો આપણે તે માત્ર પોપટની માફક વાંચી ગયા જ ગણાઇએ. તે વિચાર્યા તો ન જ હોય. ગીતાજી વાંચવા છતાં જો તે આપણને અંત સમયે મદદ ન કરે, તો ગીતાજી વાંચ્યાં તે ન વાંચ્યાં બરોબર છે. તેથી જ હું હંમેશાં કહેતો આવ્યો છું કે થોડું વાંચો પણ જે વાંચો તે વિચારો અને તેનું રહસ્ય સમજી તે પ્રમાણે કરવા તૈયાર રહો.

૧૬. સ્નેહીઓ તરફ વીતરાગ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે જ હૃદય ખરૂં દયાવાન્ થાય છે, અને સ્નેહીઓની સેવા કરે છે. બુદ્ધે તેનાં માતાપિતાને ત્યજી તેઓનો પણ ઉદ્ધાર કર્યો. ગોપીચંદે વૈરાગ્ય લઇ પોતાની માતા ઉપર ઘણો શુદ્ધ પ્રેમ બતાવ્યો. તેમ જ તમે તમારૂં ચારિત્ર્ય ઘડી અત્યંત નિર્મળ નીતિ દઢાવી તમારા સમાજની સેવા કરજો. જ્યારે તમારો આત્મા વિશુદ્ધિને પામશે, ત્યારે તેનો પડઘો તમારાં બધાં સ્નેહીઓ ઉપર પડ્યા વિના નહિ જ રહે.

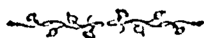
૧૭. પોતાની સ્ત્રીને વિષે વિષય જીતવો તેનાથી મહાભારત કામ થોડાં જ હશે. તમારૂં વલણ તે તરફ હશે, તો તમે પાર ઉતરશો જ. પ્રયત્ન કર્યા જ કરજો અને સફળ થવાય તેવા સંજોગો લાવજો. એટલે સહેજે પાર ઉતરશો. પુરુષને સિંહની ઉપમા પણ કવિએ આપી છે. ઇન્દ્રિય વનના રાજા થઈ રહેવાનું સામર્થ્ય આપણને બધાને ચિંતવન કરતાં આવી રહેશે.

૧૮. જ્યાં માતાના પ્રેમની વાત છે, જ્યાં પુત્રની વત્સલતાનો સવાલ છે, ત્યાં ત્રાહિત માણસે સલાહ આપવી એ ધર્મસંકટ છે. જો તમે નિર્મોહી થઇ નિર્ણય કરી શકો, તો તમારો પ્રેમ નિર્મળ અને દિવ્ય સ્વરૂપ લઇ શકે છે. તમારો પ્રેમ તમે આખા જગતને આપી શકો છો, એટલે કે તેમ કરવાનો પ્રયત્ન કરી શકો છો. એ જ માતૃભક્તિનો ઉદ્દેશ છે. બીજી ભક્તિ તે સ્થૂલ, લૌકિક અને માત્ર દેહ પ્રત્યે છે. જે છોકરા માબાપને ભૂલે, તે પૃથ્વી ઉપર કશું ન ઉજાળી શકે.

૧૯. મેં બતાવ્યું તેની વિરુદ્ધ આખી દુનિયા હોય તોપણ નિરાશા ઉપજે એમ નથી. આ મગરરીનું વચન નથી, પણ સત્ય વચન છે. હિંદુસ્થાનને સારૂં કરવાનો આપણો મનોરથ નથી, પણ આપણે સારા થવાનો મનોરથ છે. તે જ મનોરથ હોઇ શકે. બાકી બધું ખોટું છે. જેણે આત્માને જાણ્યો નથી, તેણે કંઇ નથી જાણ્યું.

૪. નીતિમય જીવન.

૧. મને લાગે છે અને મારા આખા જાહેર જીવન દરમિયાન મને લાગ્યું છે કે આપણને જે વસ્તુની જરૂર છે, જેની દરેક પ્રજાને જરૂર છે, પરંતુ દુનિયાની બીજી પ્રજાઓ કરતાં આપણને જેની અત્યારે વધારે જરૂર છે તે એક જ છે, અને તે ચારિત્ર્યની ખીલવણી છે. [ચારિત્ર્યની ખીલવણી એટલે પુણ્ય કર્મ કરવાની ટેવ પાડવી એ છે.

૨. જ્યારે અર્જુને શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનને પૂછ્યું કે માણસ મરજી વિરુદ્ધ પણ શાથી પાપ કરતો હશે, ત્યારે ભગવાને જવાબ આપ્યો કે " પાપનું કારણ કામ છે, ક્રોધ છે, તે રજોગુણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે બહુભક્ષી છે અને બહુ પાપ કરાવનાર છે, તેને જરૂર વેરી જાણજે. " [આ સિદ્ધાંતને અનુસરીને નૈતિક આચરણ માટે આપણે ગુસ્સે ન થવું, અને જ્યારે] મોટેરા ગુસ્સે થાય, ત્યારે પોતે નમ્ર રહેવું, ચૂપ રહેવું અને જવાબ આપવો પડે તો કહેવું કે " મારી ભૂલ સુધારીશ, હવે મને ક્ષમા કરો. " આમાં જાણી જોઇને ગુન્હો કર્યો છે એવી કબૂલાત નથી. પછી જ્યારે મોટેરા શાંત પડે, ત્યારે વિનયપૂર્વક શંકા હોય તો પૂછવું. [નીતિમય જીવન માટે કામ, ક્રોધ, મોહ ઉપર કાબુ મેળવવો એ અત્યંત જરૂરનું છે. અનીતિમય જીવન એટલે પાપમય જીવન સમજવું.]

૩. પાપ એ મોતનો ડંખ છે, એટલે કે પાપી મનુષ્યને જ મોત એ ડંખ રૂપ છે. પુણ્યશાળીને મોક્ષનું સાધન છે, અને શાસ્ત્રના શુષ્ક જ્ઞાનમાં શાપનું બળ રહેલું છે. આ આપણે ડગલે ડગલે જોઇએ છીએ. શાસ્ત્રને નામે સેંકડો પાપ થાય છે. જ્યારે જ્યારે પાપનો પુંજ મોટો થયો, ત્યારે ત્યારે ઈશ્વરની મહેર પણ વધી. એટલે કે એવે કલિકાળને સમયે પણ શુષ્કજ્ઞાનના બંધનમાંથી છૂટનાર માણસો મળી આવ્યા, અને તેઓએ ભક્તિમાર્ગ બતાવી શાસ્ત્રના ગૂઢાર્થ શીખવ્યો એ ઇશ્વરની મહેર. શ્રદ્ધા (ભક્તિ) ને દિવ્ય માતાની ઉપમા આપી છે. દિવ્ય માતાની પ્રજા દેવ રૂપ થાય.

૪. નૈતિક જીવનમાં સુધારા રૂપ ફેરફાર કરતા પહેલાં વિચાર કરજો. પણ ફેરફાર કર્યા પછી તેને જળોની માફક વળગી રહેજો. નબળાઇ જોવામાં આવે તો તે સમજી દૂર રહેજો. તમને પોતાને સ્વતંત્ર વિચાર કરતાં અને તેને વળગી રહેતાં આવડતું જોઇએ. તેમ કરવામાં કોઇ વેળા ભૂલ પણ થશે તેની ફીકર નહિ, નિર્મળ ચિત્તથી ખૂબ વિચાર્યા પછી ગમે તેના વિચારોની સામે થવાનો પણ તમને અધિકાર છે, અને જ્યાં તેમ કરવાથી નીતિ જોવામાં આવે, ત્યાં સામે થવું એ તમારી ફરજ છે. તમે મોક્ષનું તત્વ સમજો, અને મોક્ષેચ્છુ થાઓ એ મારી તીવ્ર આશા છે, અને તે જ્યાંસુધી તમારામાં સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની શક્તિ અને દ્રઢતા નહિ આવે, ત્યાંસુધી કદિ બનશે નહિ. આત્મા તો સ્વતંત્ર છે, અને મૂળ રૂપે સર્વ શક્તિમાન્ છે.

૫. રાજ્યપ્રકરણમાં ધર્મવૃત્તિ.

૧. શ્રીયુત ગોખલેએ વિચારપૂર્વક જણાવ્યું છે કે આપણા દેશનું રાજકીય જીવન ધાર્મિક કરવાની જરૂર છે. જ્યાંસુધી તેને ધાર્મિક ટેકો નહિ હોય, ત્યાંસુધી કોઇ પણ માણસે (પછી તે ગમે તેટલો મોટો હોય તોપણ તેણે) કરેલું કોઇ પણ કાર્ય વાસ્તવિક રીતે ફળીભૂત નહિ થાય. હું પોતે દુન્યવી સ્વરાજ્યના પલ્લામાં ધર્મને હોમવા ઇચ્છતો નથી, પરંતુ સ્વરાજ્યને હું ધર્મનું આવશ્યક અંગ ગણું છું, તેથી તેને સારૂ મથી રહ્યો છું.

૨. [જ્યાંસુધી ધાર્મિક જીવનના સ્વયંસિદ્ધ સૂત્રો રાજકીય જીવનમાં દાખલ ન થાય, ત્યાંસુધી રાજકીય જીવન કેવળ શુષ્ક અને અસ્થિર રહે; અને આને લીધે] હું નથી માની શકતો કે ધર્મનો રાજકીય પ્રવૃત્તિ સાથે સંબંધ નથી. ધર્મથી છૂટી પડેલી રાજકીય પ્રવૃત્તિને શબની પેઠે અગ્નિસંસ્કાર કરવો જોઇએ. મને લાગે છે કે ધર્મને રાજકીય પ્રવૃત્તિથી છૂટો પાડવામાં આવ્યો ન હોત, તો અત્યારની ઘણી વાર થતી જણાય છે એવી અધોગતિ થઇ ન હોત.

૩. યુગે યુગે મોક્ષ માર્ગ લઇ જનારી પ્રધાન પ્રવૃત્તિઓ જોવામાં આવી છે. જ્યારે જ્યારે ધર્મની શિથિલતા જોવામાં આવે છે, ત્યારે ત્યારે ધર્મજાગૃતિ કોઇ પ્રધાન પ્રવૃત્તિથી થયેલી હોય છે. આવી પ્રવૃત્તિ હંમેશાં તે તે સમયના વાતાવરણની સાથે સંબંધ રાખતી હોય છે. આ સમયે આપણી પડતી દશા આપણી રાજદ્વારી સ્થિતિમાં જોઇએ છીએ. અપૂર્ણ વિચારને લઇને આપણે એમ માની લઇએ છીએ કે રાજદ્વારી સ્થિતિ સુધરે, તો પડતીમાંથી ચડતી તરત થાય. આ વાક્ય એક પક્ષે જ ખરૂં છે. રાજદ્વારી સ્થિતિ સુધરે નહિ, ત્યાંસુધી ચડતી થાય નહિ.

૪. પણ રાજદ્વારી સ્થિતિમાં ગમે તે પ્રકારે પરિવર્તન થાય તો યે સારી થાય એવું કંઈ નથી. એ પરિવર્તન નિપજાવનારાં સાધનો મેલાં હોય, તો પરિણામે ઉન્નતિ ન હોય પણ અવનતિ થવાનો બહુ સંભવ રહે. સ્વચ્છ સાધનથી જ રાજદ્વારી સ્થિતિમાં થયેલું પરિવર્તન આપણને ઉચ્ચ માર્ગે લઈ જાય છે. લોકજાગૃતિ માત્ર રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિદ્વારા જ થઈ શકે છે. એ જાગૃતિને જો ધર્મનું સ્વરૂપ અપાય, તો રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિ મોક્ષમાર્ગ દર્શાવનારી થઈ પડે. રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિમાં જ્યાંસુધી ધર્મવૃત્તિ દાખલ ન થાય, ત્યાંસુધી શુષ્ક રહે.

૫. આ જમાનામાં રાજ્યદ્વારી સંન્યાસી જ સંન્યાસને દીપાવી શકવાના છે. [બીજા તો ભગવું લજવનારા જ હશે.] શુદ્ધ ધર્મમાર્ગે જનારો કોઈ પણ ભારતવાસી રાજ્યપ્રકરણી કાર્યમાં ભાગ લીધા વિના અળગો જ રહી શકે છે. એટલે બીજા રૂપમાં કહેતાં શુદ્ધ ધર્મમાર્ગી લોકસેવાનો અંગીકાર કર્યા વિના રહી જ શકતો નથી, અને રાજ્યતંત્રની જાળમાં આપણે બધા એટલે બધે દરજ્જે ગૂંચવાયલા છીએ કે રાજ્યતંત્રમાં પડ્યા વિના લોકસેવા સંભવતી નથી.

૬. 'સેવા એ જ ધર્મ' માનનારા ઘણા નિકળે, ત્યારે આપણે મહાન્ પરિણામો નિપજાવી શકીએ. હિંદુસ્થાન સારે નસીબે ધર્મબદ્ધ છે. દેશસેવામાં આ કાળે ધર્મની પરિસીમા છે એ ખ્યાલ ઉત્પન્ન થવાથી ધાર્મિક વૃત્તિ ધરાવનારા માણસો રાજકીય કામમાં વધુ ને વધુ પડવાનાં [illegible] છે. જે કાળે સજ્જનો આ પ્રકરણ હાથમાં લેશે, તે કાળે હિંદુસ્થાન ધાર્યું કાર્ય સહેલાઈથી કરી શકશે

૭. જે ખેડૂતો અસલના વખતમાં રાજ્યાધિકારી કોણ છે તે નહિ જાણતા હોવા છતાં પોતાનું સરળ જીવન નિર્ભયપણે ગુજારી શકતા હતા, તેઓની એવી નિરાળી સ્થિતિ હવે રહી નથી. તેમનું ધર્માચરણ રાજ્યપ્રકરણી સ્થિતિને અવલંબીને રહેલું [illegible] આ મહત્વનો સ્વીકાર આપણા સાધુઓ, ઋષિઓ, મુનિઓ, મૌલવીઓ, પાદરીઓ કરે તો સ્થળે સ્થળે સેવકસમાજ હોય, અને ધર્મવૃત્તિ હિંદુસ્થાનમાં વ્યાપક સ્વરૂપ પકડે કે જેથી રાજ્યતન્ત્ર શુદ્ધ થાય. હિંદુસ્થાન જ ધાર્મિક સામ્રાજ્ય ભોગવતું હતું, તે સામ્રાજ્ય તે પાછું ભોગવે. હિંદનાં બંધનો એક ક્ષણમાં તૂટે અને એક પ્રાચીન દશાએ

પોતાની અમર વાણીમાં વર્ણવેલી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય. "લોખંડનો ઉપયોગ તલવાર બનાવવામાં નહિ, હળ બનાવવામાં થશે; અને સિંહની સાથે ઘેટાં મિત્રભાવે વિચરશે."

૮. હિંદુસ્થાન જ કર્મભૂમિ છે, બાકીની ભોગભૂમિ છે; એ દેવવાણી છે. એ મારા મનમાં ઠસી રહેલું છે. આ દેશનું કાર્ય બીજા દેશોના કરતાં વિચિત્ર છે એમ મને ભાસે છે. હિંદુસ્થાન ધાર્મિક સામ્રાજ્ય ભોગવવા યોગ્ય છે. જેવી તપશ્ચર્યા આ દેશમાં થઈ છે તેવી બીજે ક્યાંયે નથી થઇ. હિંદુસ્થાનને શસ્ત્રોની ઓછી જરૂર છે. તે દિવ્યાસ્ત્રથી લડતું આવ્યું છે; હજુ લડી શકે છે. બીજી પ્રજાઓએ શરીરબળ પૂજ્યું છે. યુરોપમાં ચાલેલું દારુણ યુદ્ધ તેનો સચોટ દાખલો છે.

૯. યુરોપમાં ચાલી રહેલાં અમન-ચમન ઉપરથી દેખાય છે કે અર્વાચીન સંસ્કૃતિમાં રાજસી અને તામસી સત્તા પ્રબળ છે, જ્યારે પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિમાં સાત્ત્વિક સત્તા પ્રબળ છે. અર્વાચીન સંસ્કૃતિ મુખ્યતઃ ભોગપ્રધાન છે. આપણી મુખ્યતઃ ધર્મપ્રધાન છે. અર્વાચીન સંસ્કૃતિમાં જડપ્રકૃતિના નિયમોનું સંશોધન કરાય છે, અને મનુષ્યની બુદ્ધિશક્તિનો ઉપયોગ વસ્તુ ઉત્પન્ન કરવાનાં સાધનો અને વિનાશ કરવાનાં ઉપકરણો શોધવામાં અને રચવામાં કરાય છે; જ્યારે આપણી સંસ્કૃતિની પ્રવૃત્તિ મુખ્યતઃ આધ્યાત્મિક નિયમો શોધવાની છે.

૧૦. હિંદુસ્થાન આત્મબળ વડે સર્વ જીતી શકે છે. આત્માની શક્તિની પાસે શરીરશક્તિ તૃણવત્ છે એવા અનેક દાખલા મળી આવે છે; એવું કવિઓએ ગાયું છે; અનુભવીઓએ વર્ણવ્યું છે. હૃષ્ટપુષ્ટ ત્રિશ વર્ષનો જુવાન પોતાના એંશી વર્ષના બાપની પાસે બકરી જેવો થઈ વર્તે છે. આ પ્રેમબળની નિશાની છે. પ્રેમ એ જ આત્મા છે. એ આત્માનો ગુણ છે. એ જ પ્રેમનો ઉપયોગ શ્રદ્ધાપૂર્વક આખા જગત્ ઉપર આપણે કરી શકીએ છીએ.

૧૧. આપણાં શાસ્ત્ર સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે યથાર્થ જીવન માટે સત્યનું યોગ્ય પાલન, બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા, પરધનના હરણમાં સંયમ, અને દૈનિક જરૂરિયાતો માટે જોઇતી વસ્તુઓ ઉપરાંત બીજી વસ્તુઓનો

અપરિમિત અપરિહાર્ય છે, આ વિના, દિવ્ય તત્ત્વનું જ્ઞાન સંભવી શકતું નથી. આપણી સંસ્કૃતિ નિઃશંક રીતે કહે છે કે અહિંસાધર્મ, જેનું ક્રિયાત્મક રૂપ શુદ્ધ પ્રેમ અને દયા છે, તેનો યોગ્ય અને પૂર્ણ વિકાસ જેનામાં થયો છે, તેને આખું જગત્ નમે છે. ઉપર જણાવેલા વિચારની સત્યતા સિદ્ધ કરનારાં દૃષ્ટાંતો એટલાં બધાં મળી શકે છે કે જેથી મન તદ્દન નિઃસંદેહ બને છે.

૧૨. બુદ્ધનું સૂત્ર ' अक्रोधेन जिने क्रोधं ' સનાતન સિદ્ધાંત રજુ કરે છે, અને ભગવદ્ગીતાનું સૂત્ર ' ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम् '। તિરસ્કારને પ્રેમથી અને અસત્યને સત્યથી જીતવાના સિદ્ધાંતનો પ્રયોગ બતાવે છે. બીજા સાથે આપણે જેવું વર્તન રાખીએ છીએ તેવું જ વર્તન પ્રભુ આપણી સાથે રાખે છે એ ખરૂં હોય, તો ગીતાવાક્યનો એ અર્થ થાય કે સખ્ત શિક્ષામાંથી છૂટવું હોય તો આપણે ક્રોધનો બદલો ક્રોધથી નહિ, પણ મૃદુતાથી જ વાળવો જોઇએ. આપણે ' બુરાઇનો બદલો ભલાઇમાં વાળવો જોઇએ ' એ ફિરસ્તાઓ માટે નથી કહેવાયું, પરન્તુ માણસો માટે જ કહેવાયું છે. આ નિયમ વૈરાગીઓ માટે નહિ, પરંતુ ખસુસ કરીને સંસારીઓ માટે જ છે.

૧૩. સંસાર સાધુઓ માટે નથી એમ કહેવામાં માનસિક મંદતા જણાઇ આવે છે. પુરુષાર્થ કરવો એ સર્વ ધર્મનો ઉપદેશ છે, અને પુરુષાર્થ એ સાધુ-ખરેખરા ગૃહસ્થ-થવાના વિષમ પ્રયાસ સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. વિશ્વાસનો અભાવ એ અશક્તિનું ચિહ્ન છે. અસંત શૌર્યવાળો પુરુષ તો સીધા અને સાંકડા રસ્તે ચાલતાં હેરા ભાર પણ ખસવાનો નથી.

૧૪ 'રાજ્યપ્રકરણમાં બધુ યે ચાલે' અથવા 'शठं प्रति शाठ्यम्' એ વાક્યમાં મારી નજરે તો ખોટી નીતિ સમાયેલી છે. ગમેતેમ હો, પણ 'शठं प्रति शाठ्यम्' માં સમાયેલા વ્યવહારસૂત્રની સામે હું મારો એક જમાનાનો અનુભવ ખડો કરૂ છુ ખરી નીતિ તો 'शठं प्रत्यपि सत्यम्' એ જ છે

૬. વ્રતની આવશ્યકતા.

सियाराम प्रेम पियूष पूरण होत जन्म न भरत को।
मुनिमन अगम यम नियम शम दम विषय व्रत आचरत को॥

૧. તુલસીદાસ કૃત રામાયણનો આ છંદ મને એક વખત યાદ આવ્યો અને મેં તેનું ખૂબ મનન કર્યું. એ વ્રતો પાળવામાં જ હિંદુસ્થાનનો અને આપણો મોક્ષ રહ્યો છે, એમ હું સાક્ષાત્ જોઇ શકું છું.

૨. રામાયણ-મહાભારતમાં ઇતિહાસ ઓછો છે અને કલ્પના વધારે છે એ નિઃશંક વાત છે. તે બન્ને ધર્મપુસ્તક છે, અને કરોડો લોકો તેને ઇતિહાસ કરતાં વધારે માને છે, અને તે યોગ્ય જ છે. ભરત જેવા જ રામના ભાઇ ભરત ન થયા હોય, પણ તેવા ભરત હિન્દમાં પાક્યા હોવાથી તુલસીદાસ તેને કલ્પી શક્યા. જેને વિષે રામાયણમાં ચિતરેલા ગુણો છે, તેની વંદના ભરતવર્ષ કરે છે.

૩. શ્રી રામચંદ્રજીની જેમ રાક્ષસોનો સંહાર કરનાર અનેક પરાક્રમીઓ થઇ ગયા છે, પરંતુ તેઓમાંના કોઇની કીર્તિ માહાત્મ્ય ઘેર ઘેર ગવાતાં નથી. રામચંદ્રજીમાં કંઇક બીજું તેજ હતું કે જે તેજ લક્ષ્મણમાં અને ભરતમાં તેઓ ઉતારી શક્યાથી લક્ષ્મણ અને ભરત જેવા મહાન તપસ્વીઓ નિવડ્યા. અને તપનું માહાત્મ્ય ગાતાં તુલસીદાસે કહ્યું છે કે જો મહામુનિઓને પણ અગમ્ય એવું તપ કરનાર ભરતજી ન જન્મ્યા હોત, તો પોતા જેવા મૂઢને રામ સન્મુખ કોણ કરત? એટલે રામના વચનો એટલે કે તેમના શિક્ષણના દાખલા જાણે લક્ષ્મણ અને ભરતજી જ ન હોય એમ થયું. વળી માત્ર તપમાં જ સર્વસ્વ નથી સમાતું, કેમકે ચૌદ વર્ષ આહારનિદ્રાનો ત્યાગ જેમ લક્ષ્મણે કર્યો હતો, તેમ ઇન્દ્રજીતે પણ કર્યો હતો. પણ રામચંદ્રજી પાસેથી તપનું જે હાર્દ લક્ષ્મણને પ્રાપ્ત થયું હતું, તે ઇન્દ્રજીતને પ્રાપ્ત નહોતું થયું એટલું જ નહિ, પણ તેના પ્રતાપો

અપરિગ્રહવ્રતથી એવા જ પ્રકારનો વધારાનો સંગ્રહ બંધ પડે છે. આખા જગતનો ભૂખમરો અને જીવલેણ ગરીબીનો નાશ એ આ વ્રતોના સાર્વત્રિક આચરણનું પરિણામ છે.]

૧૩. આ બધાં વ્રતોનું મૂળ સત્ય છે. મનને જેનરી જે ચોરી હોય તેને અચોરી મનાય, મનને જેનરી પરિગ્રહને અપરિગ્રહ મનાય, એટલે ડગલે ડગલે સત્યને ઘણા સૂક્ષ્મ વિચારથી પ્રવર્તાવી શકાય. જ્યારે અમુક વસ્તુને સંઘરવી કે નહિ એ વિષે શંકા હોય, ત્યારે ન સંઘરવી એ સીધો નિયમ છે. ત્યાગમાં સત્યનો ભંગ નથી. જ્યાં બોલવા વિષે શંકા હોય, ત્યાં મૌન રહેવું એ સત્યવ્રતીનું કર્તવ્ય છે.

૧૪. તમે બધા સ્વતંત્ર વિચારથી લેવાય તેવાં જ વ્રત લ્યો એમ ઇચ્છું છું લેવાની જરૂર હમેશાં જોઉં છું. પણ તે તમને સૂઝે, ત્યારે જ લેવાં અને જેટલાં લેવાં હોય તેટલાં લેવાં

૧૫. [બચપણમાં અને જુવાનીમા પડેલી સારી નરસી ટેવો ઘણે ભાગે મોટપણે પણ રહે છે, માટે અમુક ટેવો બંધાવાની શરૂઆત થાય તે પહેલાં યમ નિયમ પ્રતિ બાળકોનું વલણ ખેંચવું ઘણું જરૂરનું છે.]

૧૬. તમે જે જે વ્રતો લીધાં હોય તેમાં દૃઢ રહેજો. તેને ઢાલની માફક વળગજો, એટલે બધી જાતોની એક જ કુંચી છે એવો આપણો ધર્મ છે. આ એક ધર્મની સરળતા તેમ જ વિષમતાનો પાર નથી. જેટલી સાદાઈથી આપણું રહેવાનું હોય તેમાં નિભાવતા કરજો. આ લેવાય અને આ પણ લેવાય એમ વિચારવાનું રહે, આ ઉપાધિ ઓછી થઈ અને હવે પેલી ઓછી કરીએ એમ કરીને જય મેળવજો

તેનું પાલન કરવા હિંમત રાખવી જોઈએ; અને એમ કરવાથી તમારી માન્યતામાં કેટલું બળ છે, તેની પણ ખાત્રી થશે.

૮. [સત્યપાલનની આવશ્યકતા વિષે બોલવું કે લખવું એ કેવળ અણઘટતું છે, કેમકે ગમે તેટલું લખીએ, બોલીએ, તોપણ પૂર્ણ વસ્તુ તો આપણાથી અપૂર્ણ જ આલેખાવાની. જેમ સૂર્યની ઉપયોગિતા કે આવશ્યકતા કોઈ પૂરેપૂરી કહી ન શકે, તેમ સત્યનું પણ સમજવું.]

૯. [નિર્ભયવ્રત એ માત્ર સત્યવ્રતનું જ પરિણામ છે. જે સાચો છે તે નિર્ભય છે. આપણે સાચા થયા એટલે નિર્ભય થયા; ત્રણ લોકને પણ જવાબ આપવાની શક્તિવાળા થયા. જેનામાં નિર્ભયતા નથી તે કાંઈ કરી શકે નહિ. વળી કાંઈ પણ ન કરવાની ઈચ્છા અહિં તૃપ્ત થઈ શકે તેમ નથી; માટે કર્મોમાં કુશળતા તથા ડહાપણ પ્રાપ્ત કરવા નિર્ભયતા આવશ્યક છે. નિર્ભય થવા સત્યનું સેવન અનિવાર્ય છે.]

૧૦ [વીર્યની રક્ષા કરવી એ તો માત્ર સ્થૂલ બ્રહ્મચર્ય થયું, પરંતુ જે વ્રત આપણે પાળવાનું છે તે સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ બ્રહ્મચર્યનું છે. જ્યારે આવું બ્રહ્મચર્ય પાળતા હોઈએ, ત્યારે મન, વચન અને કર્મથી વિશાળ અર્થમાં તેનું પાલન થવું જોઈએ.]

૧૧. [આ ઉપરાંત સ્વાદેંદ્રિયનિગ્રહવ્રતનું પાલન કરવાથી આપણે ઘણી વ્યાધિ–ઉપાધિમાંથી બચી જઈએ છીએ એટલું જ નહિ, પણ બીજાં વ્રતોના પાલનમાં આ વ્રત અત્યંત ઉપયોગી નિવડે છે.]

૧૨. [આ સિવાય અસ્તેય અને અપરિગ્રહ વ્રત પણ કહ્યાં છે. આ બે વ્રતો એક બીજા સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે. જેણે એક પાળ્યું તે સહેજે બીજું પાળી શકે છે. અસ્તેય એટલે બીજાની વસ્તુ તેને પૂછ્યા વગર ઉપયોગ માટે કે સંગ્રહ માટે ન લેવી એટલું જ નહિ, પરંતુ જો આપણા કાર્યથી બીજા લોકોને અડચણ થાય, દુઃખ થાય તો તે વસ્તુનો તેના માલિકને પૂછીને કે તેની મરજીથી પણ ઉપયોગ ન કરવો; જો કરીએ તો ચોર ઠરીએ. વળી તરતને માટે જોઈએ તે કરતાં વધારે સંગ્રહ ન કરવામાં અવશ્ય ભ્રાતૃભાવ, દયાભાવ અને સમાનત્વ ખીલવવાં પડે છે. અસ્તેયવ્રતથી વસ્તુઓનો તરતને માટે જરૂર કરતાં વધારાનો ઉપયોગ બંધ થાય છે.

અપરિગ્રહવ્રતથી એવા જ પ્રકારનો વધારાનો ગંજાવર બોજ પડે છે. આખા જગતનો ભૂખમરો અને જીવલેણ ગરીબીનો નાશ એ આ વ્રતોના સાર્વત્રિક આચરણનું પરિણામ છે.]

૧૩. આ બધાં વ્રતોનું મૂળ સત્ય છે. સત્યને હાનિ જે થતી હોય તેને અગ્રાહ્ય મનાય, સત્યને હાનિ પહોંચાડનારને અપરિગ્રહ મનાય, એટલે ડગલે ડગલે સત્યને પહોંચ્યા સૂક્ષ્મ વિચારથી વ્રતોની શોધ. જ્યારે અમુક વસ્તુને સંઘરવી કે નહિ એ વિષે શંકા હોય, ત્યારે ન સંઘરવી એ સીધો નિયમ છે. ત્યાગમાં સત્યનો ભંગ નથી. જ્યાં બોલવા વિષે શંકા હોય, ત્યાં મૌન રહેવું એ સત્યવ્રતીનું કર્તવ્ય છે.

૧૪. તમે બધા સ્વતંત્ર વિચારથી લેવાય તેવાં જ વ્રત લો એમ રાખવું. પૂરું લેવાની જરૂર હમેશાં રહેતી [illegible] પણ તે તમને ગમે, ત્યારે જ લેવાં અને જેટલાં લેવાં હોય તેટલાં લેવાં.

૧૫. [બ્રહ્મચર્ય અને જુવાનીઆ પરણી શકે [illegible] ગોરપણે પણ રહે છે, માટે અમુક [illegible] યમ નિયમ પ્રતિ [illegible]]

૧૬. તમે જે જે વ્રતો લીધાં હોય તેમાં [illegible] [illegible]

૭. અહિંસાવ્રત.

૧. અહિંસાનો શબ્દાર્થ 'મારવું નહિ' એવો થાય છે, પરંતુ મને તેમાં ઘણો અર્થ સમાયલો જણાય છે. અહિંસાનો અર્થ 'મારવું નહિ' એટલો જ કરતાં જે પ્રદેશમાં હું જાઉં તેના કરતાં ઘણા ઉંચા પ્રદેશમાં, અતિ ઉંચા પ્રદેશમાં, તેમાં રહેલો અગાધ અર્થ મને લઇ જાય છે. અહિંસાનો ખરો અર્થ એ છે કે આપણે કોઇને હાનિ પહોંચાડવી નહિ.

૨. જે પોતાને આપણો શત્રુ માનતો હોય, તેને વિષે પણ આપણે અનુદાર વિચાર ન ધરાવીએ. આ વિચારના મર્યાદિત સ્વરૂપ ઉપર જરા ધ્યાન આપજો. હું એમ નથી કહેતો કે 'જેને આપણે આપણા શત્રુ માનતા હોઇએ', પણ હું એમ કહું છું કે 'જે પોતાને આપણો શત્રુ માનતો હોય'; કારણ કે અહિંસાધર્મ પાળે છે તેને શત્રુ હોઇ શકે જ નહિ. તે કોઇને શત્રુ જ માનતો નથી. એવા પણ લોકો હોય છે, જેઓ પોતાને તેના શત્રુ સમજતા હોય છે, અને આ માટે તે લાચાર છે, પરન્તુ આવા માણસો માટે પણ દુષ્ટ વિચાર ધરાવી ન શકાય.

૩. [અહિંસાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં વેર વાળવાની વૃત્તિને ક્યાં યે સ્થાન નથી, કેમકે] વેરભાવથી કરેલી સજા થયેલી સજાના પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક હોય, તોપણ તેવી સજા કરનાર ઉપર જ પાછી વળે છે. હાથનાં કર્યાં હૈયે વાગે છે. એક અન્યાયનું ઔષધ કદિ એ અન્યાય હોઇ શકે નહિ. અન્યાયથી અન્યાય દૂર થાય નહિ. કદાચ હિન્દુસ્થાનમાં દોઢ લાખ ગોરા વસતા હોય અને તેમને વિષે આફ્રિકાના જેવા જ કાયદા આપણે કરી શકીએ અને કરીએ, તેથી દોઢ લાખ હિંદીઓનો નાશ થતો કેવી રીતે અટકી શકે? 'જૈસે કો તૈસા'ના ન્યાયમાં હંમેશાં ગર્ભિત માન્યતા એવી રહેલી છે કે સામેનો માણસ આપણામાં પણ તેના જેવું કરવાની શક્તિ અને ઇચ્છા હોય છે, ત્યારે આપણને અન્યાય કરતાં ડરે છે અને તેથી

અટકે છે. કેટલીક વાર આવું પરિણામ આવે છે એ ખરું છે. સરવાળે ન્યાય નથી થતો એ તો પ્રસિદ્ધ છે; કેમકે 'દાંતની સામે દાંત અને આંખની સામે આંખ' એ પુરાતન કાળથી ચાલતો આવેલો પ્રયોગ અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષોએ અજમાવ્યો છે, છતાં હજુ સુધી અન્યાય થતો અટક્યો નથી એટલું જ નહિ, પણ પશ્ચિમના દુરંદેશી લેખકો પણ કહી ગયા છે કે યુરોપની આજે શોધો છતાં, યુરોપમાં પ્રજાના ભારે આગેવાન છતાં, લોકોમાં વેરભાવ, હિંસા અને અન્યાય ઓછાં થયાં નથી.

૪. આપણે પ્રહાર સામે પ્રહાર કરીએ, તો આપણે [illegible] અહિંસાધર્મથી પતિત થઈએ, પરન્તુ હું એથી પણ આગળ જાઉં છું: આપણા મિત્રની પ્રકૃતિ અથવા કહેવાતા શત્રુની પ્રકૃતિ ઉપર રોષ કરીએ, તોપણ આપણે અહિંસાના પાલનમાં પાછા પડીએ છીએ. હું એમ નથી કહેતો કે આપણે રોષ ન ભરાવું એટલે આપણે નમતું મેલવું. પણ આપણા કે બીજાના સ્વાર્થથી, અથવા તેવી રીતિથી શત્રુને હાનિ પહોંચાડવાની અથવા તેનો કાંટો કાઢવાની ઇચ્છા કરવી એટલે રોષ ભરાવું. આવો વિચાર પણ આપણે મનમાં રાખીએ, તો આપણે અહિંસાધર્મથી દૂર રહીએ છીએ [illegible] સ્વીકારવો પડે છે. એથી એમ નથી [illegible] કે તેનો અહિંસાધર્મ સંપૂર્ણતાથી પાળે છે [illegible] આપણે પ્રયત્ન કરવાનો છે [illegible]

[illegible]

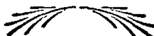
કરવી પડશે. ધાર્મિક જીવન એટલે શું ? એ આપણે સમજવા ઇચ્છતા હોઈશું તો તમારે અને મારે તે નેમ અવશ્ય પ્રાપ્ત કરવી જોઇશે.

૬. અહિંસાવ્રતના નિયમ પ્રમાણે યોજનાપૂર્વક રચાયેલી ખૂનામરકી, તેમજ ખુલ્લી રીતે કરવામાં આવતાં ખૂનો સંભવતાં નથી, અને દેશ માટે તેમ આપણી છાયા હેઠળના આપણા પ્રિયજનોના માનના રક્ષણાર્થે પણ કોઈ પણ પ્રકારનો જૂલમ કરી શકાતો નથી. તે તો માનનું તુચ્છ પ્રકારનું રક્ષણ કહી શકાય.

૭. અહિંસાધર્મ આપણને એમ શીખવાડે છે કે આપણી છાયા હેઠળના જનોના માનનું રક્ષણ અધર્મ કરવા તૈયાર થયેલા માણસોને આપણે પોતાનો ભોગ આપીને કરવાનું છે. સામો પ્રહાર કરવામાં જેટલું શારીરિક અને માનસિક શૌર્ય જોઇએ છે, તેના કરતાં વધારે શૌર્ય ભોગ આપવામાં જોઇએ છે. આપણામાં કેટલેક અંશે શરીરબળ (શૌર્ય નહિ) હોય છે અને આપણે તે બળનો ઉપયોગ પણ કરીએ છીએ, પણ જ્યારે તે ખલાસ થઈ જાય છે ત્યારે શું થાય છે ? સામો માણસ ક્રોધ અને રોષમાં આવી જાય છે, અને તેના બળ સાથે આપણા બળનું તોલન કરવા જતા આપણે તેને વધારે ઉશ્કેરીએ છીએ, અને જ્યારે તે આપણને મરણતોલ કરી દે છે, ત્યારે તેનું બાકીનું બળ આપણા આશ્રિત જન ઉપર તે વાપરે છે. જો આપણે તેની સામે ઘા ન કરીએ, પણ આપણા આશ્રિત જન અને શત્રુ વચ્ચે આપણે મક્કમ રીતે ઉભા રહીએ, અને તેના પ્રહારો સામો ઘા કર્યા વિના સહન કર્યા જ કરીએ તો શું થશે ? હું તમને ખાત્રી આપું છું કે તેનું સર્વ બળ આપણા ઉપર વપરાઈ જશે, અને આપણા આશ્રિતને કોઇ પણ જાતની હાનિ નહિ થાય. જે દેશાભિમાન યુરોપમાં ચાલ્યું હતું એવા યુદ્ધને માન્ય કરે છે, તે દેશાભિમાનની કલ્પના આવા પ્રકારનાં જીવનમાં હોઇ શકતી નથી.

૮. [આ બધું કહેવાનો અર્થ એ છે કે જે અહિંસાવાદી લોકો] દેહત્યાગ કરીને પોતાના કબજાની વસ્તુનું રક્ષણ કરે છે, તેમની હું હંમેશાં સાથે છું, પણ સત્યની ખાતર પણ જે મારવા તૈયાર થાય છે, તેની સાથે હું કદિ સામેલ નથી થઇ શકતો. તે સત્યને ખાતર લડે છે કે અસત્યને ખાતર એટલો નિર્ણય કરવા પૂરતી જ મદદ તે મારી પાસેથી મેળવી શકે.

૯. જે માણસ આ વ્રતના સામર્થ્યમાં માને છે, તેને અંતિમ ભૂમિકા ઉપર, એટલે કે જ્યારે તેમને તે પ્રાપ્ત કરી લેવાનો થાય છે, ત્યારે આખી દુનિયા તેના ચરણે આવી પડતી જણાય છે. એમ નથી કે તે આખી દુનિયાને પોતાના પગે પાડવા ઇચ્છે છે, પણ તેમ થાય જ છે. જો આપણે આપણો પ્રેમ આપણા કહેવાતા શત્રુ ઉપર એવી રીતે ઢોળીશું કે તેના સંસ્કાર તેના ઉપર સ્થાયી રહે, તો તે પણ આપણને ચહાવા લાગશે.

૮. અહિંસાનાં સ્વરૂપ.

૧. જેઓ કહે છે કે અહિંસાવાદને અત્યંત ઉંચું પદ આપવાથી હિંદની અધોગતિ થઇ છે, તેમના પ્રતિ યોગ્ય સદ્ભાવ રાખી હું કહું છું કે અહિંસાના અતિશય સેવનનો સમય, અને પુરુષને છાજે તેવા ગુણોથી રહિત થવાનો સમય એક જ હતો એમ માનવાને ઐતિહાસિક આધાર હોય એમ જણાતું નથી. છેલ્લાં પંદરસો વર્ષ દરમિયાન આપણે પ્રજા તરીકે શારીરિક બળનો પૂરતો પૂરાવો આપ્યો છે, પરંતુ અંદર અંદરના કલહે આપણને વીંખી નાખ્યાં છે, અને આપણા ઉપર સ્વદેશપ્રેમની ભાવનાને બદલે સ્વાર્થની ભાવના વ્યાપી રહી છે. એટલે ધર્મની ભાવનાને બદલે આપણે અધર્મની ભાવનાથી દોરાયા છીએ.

૨. જૈનો ઉપરનો નામર્દાઈનો આક્ષેપ કેટલે અંશે સત્ય હશે એ હું હજી કહી શકતો નથી. હું તેઓનો પક્ષ લઈ બોલતો નથી. જન્મથી હું વૈષ્ણવ છું, અને બાળપણમાં જ મને અહિંસા શીખવવામાં આવી હતી. [illegible]

[illegible]

પાણી ભરે છે. તે પોતાની આસપાસનાં વાતાવરણ ઉપર એટલી બધી અસર કરે છે કે સાપ અને બીજાં ઝેરી જંતુઓ પણ તેને હેરાન કરતાં નથી. એમ કહેવાય છે કે આસાઇના સેંટ ફ્રાંસિસનો આવો અનુભવ હતો.

૪. નકારાત્મક રૂપમાં અહિંસાનો અર્થ કોઇ પણ જીવન્ત પ્રાણીને શરીરે કે મનથી ઇજા ન કરવી એ છે. એટલે અન્યાય કરનારના શરીરને નુકસાન ન પહોંચાડી શકાય, અથવા તેના પ્રતિ દ્વેષભાવ ન રાખી શકાય, અને તેમ કરીને તેને માનસિક વ્યથા પણ ન આપી શકાય. મારાં સ્વાભાવિક કર્મો (જે દ્વેષભાવથી જન્મેલાં હોતાં નથી તેના) થી અન્યાય કરનારને થતી પીડાનો સમાવેશ આ કથનમાં થતો નથી. એટલે તેની પાસેથી બાળકને, જેને તે મારવા તૈયાર થયો છે–એમ આપણે કલ્પના કરીએ–તેને ખસેડી લેતાં અહિંસા મને અટકાવતી નથી. વાસ્તવિક રીતે જોતાં મારે અહિંસાનું યોગ્ય પાલન કરવું હોય, તો મારે અન્યાય કરનારની પાસેથી તેનો ભોગ થઇ પડનાર બાળકને (જો હું તેવા બાળકનો કોઇ પણ રીતે પાલક હોઉં તો) ખેંચી લેવો જોઇએ.

૫. દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહીઓ યુનિયન સરકાર જે દુઃખ તેઓને દેવા મથતી હતી, તેની સામે થયા એ બહુ યોગ્ય હતું. તેઓ સરકાર માટે કોઇ પણ પ્રકારનો દ્વેષભાવ ધરાવતા ન હતા. જે જે વખતે સરકારને તેઓની મદદની જરૂર પડતી, તે તે વખતે મદદ કરી તેઓએ આ સાબિત કરી આપ્યું હતું. તેઓનો વિરોધ સરકારના હુકમોનો અનાદર કરવામાં હતો. તે એટલી હદ સુધી કે તેમ કરતાં સરકારને હાથે મરણ નિપજે, તોપણ તે સહન કરી લેવું. અહિંસાના સેવકને પોતાને જ સમજીને દુઃખ સહન કરવાનું હોય છે, પરંતુ તે કહેવાતા અન્યાય કરનારને જાણીબુઝીને ઇજા કરી શકતો નથી.

૬. ભાવાત્મક રૂપમાં અહિંસાનો અર્થ વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ અને અનહદ ઔદાર્ય થાય છે. હું અહિંસાનો સેવક હોઉં, તો મારે મારા શત્રુ ઉપર પ્રેમ રાખવો જોઇએ. હું જે નિયમ મારા અન્યાય કરનાર પિતાને કે પુત્રને લગાડું તે જ નિયમ મારે અન્ય અન્યાય કરનારને (પછી તે મારો શત્રુ હોય કે અજાણ્યો માણસ હોય તેને) લાગુ પાડવો જોઇએ.

૭. આ ક્રિયાત્મક અહિંસામાં સત્ય અને નિર્ભયતાનો અવશ્ય સમાવેશ
થઈ જાય છે. માણસ પ્રેમપાત્ર વ્યક્તિને છેતરી શકતો નથી. તે તેનાથી બીતો
નથી. તેમ તેને બીવડાવતો નથી. અભયદાન સર્વ દાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે. જે
માણસ ખરેખર તે આપે છે, તેની પાસે સર્વ વિરોધ શમી જાય છે. જે
પોતે ભયગ્રસ્ત છે તે અભયદાન આપી શકતો નથી, માટે તેણે પોતે જ
નિર્ભય થવું જોઈએ. અહિંસાનું સેવન અને ભીરુતા એક સાથે
હોઈ શકતાં નથી. અહિંસાના પાલનને અત્યંત શૌર્યની અપેક્ષા છે.

૮. સૈનિકના ગુણો કરતાં પણ અહિંસા અનંત રીતે ચડિયાતી છે.
જનરલ ગૉર્ડનનું* એક જાણીતું પૂતળું છે, તેમાં તેના હાથમાં માત્ર લાકડી
જ આપવામાં આવી છે. પરંતુ જે સૈનિકને રક્ષણ માટે એક લાકડીની
પણ જરૂર પડે છે, તે તેટલે અંશે સૈનિક ઓછો છે. સાચો સૈનિક તો તે છે
કે જે મરવું કેમ તે જાણે છે, અને જે ગોળીઓના વરસાદમાં પણ જરા ય
ચસતો નથી.

૯. આવો એક અંબરીષ† હતો. દુર્વાસાએ તેને બહુ પજવ્યો, છતાં
તેણે આંગળી સરખી પણ ઉગામી નહિ; પણ પોતે મક્કમ જ રહ્યો. ફ્રેંચ
તોપચીઓ, મર [illegible] લોકોના બાણ [illegible] હતા. પરંતુ તેઓ 'યા અલ્લાહ'નો
ઘોષ કરતા તોપના મોં સામે [illegible] હતા તેઓનું શૌર્ય ઘણે અંશે
અંબરીષના જેવું જ હતું, [illegible] હતાશ થવાથી જન્મ્યું હતું; જ્યારે
અંબરીષનું શૌર્ય પ્રેમનું [illegible] હતું. છતાં [illegible] લોકોનાં શૌર્ય, તેઓની મરણ
[illegible] તોપચીઓના [illegible] તોપચીઓ [illegible] બન્યા;
[illegible] તોપચીઓ [illegible] બંધ કરી, અને પોતાના
તેઓએ પોતાના ટોપાઓ [illegible], [illegible] અને તેવા જ [illegible] દક્ષિણ
[illegible] માટે
[illegible] આવી અહિંસા ક્રિયાત્મક
[illegible] નથી.
[illegible] છે. તે [illegible]

[illegible] અને ધર્મનિષ્ઠ

* જનરલ [illegible] ૧૮૩૩–૧૮૮૫ [illegible] એક બહાદુર સેનાપતિ અને ધર્મનિષ્ઠ
[illegible]

† [illegible] ઈ. સ. [illegible]
[illegible]

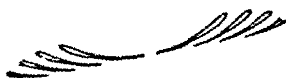
૧૦. શસ્ત્રથી જ બની શકે તેટલું રક્ષણ કરવા તૈયાર થયેલા પુરુષના કરતાં અહિંસાના સેવક પાસેથી એક નિરાધાર બાળાને વધારે સારું અને વધારે વાસ્તવિક રક્ષણ મળશે. રક્ષણ કરનાર અહિંસાનો સેવક હશે, તો જૂલમગાર તેના મૃત શરીર ઉપર થઇને જ તેની પાસે જઈ શકશે. પરંતુ રક્ષણ કરનાર શસ્ત્રબદ્ધ પુરુષ હશે, તો જૂલમગારને તેનો માત્ર પરાભવ જ કરવો રહેશે; કારણકે એમ માની લેવાયું છે કે તેવો પુરુષ પોતાનું જડબળ ચાલે ત્યાંસુધી લડે, તો તેણે સ્વધર્મ પાળ્યો કહેવાય. અહિંસાનો સેવક તો જુલમગારનાં શરીરની જ સામે પોતાના આત્માને જ ઉભો કરે છે, એટલે જૂલમગારનો આત્મા જાગે એવી વકી રહે છે, અને—તે બાળાના અંગત શૌર્યનો વિચાર બાજુએ રાખીએ તો—તેનાં શીલનું રક્ષણ થવાનો જેટલો સંભવ આવા સંજોગોમાં રહે છે, તેટલો બીજા કોઈ પણ કલ્પી શકાય એવા સંજોગોમાં રહેતો નથી.

૧૧. આપણે આજે નામર્દ છીએ, તેનું કારણ આપણને પ્રહાર કરતાં આવડતું નથી એ નથી, પરંતુ આપણે મરતા ડરીએ છીએ એ છે. જે મરણની બીતિથી ખરો કે ખોટો ભય આવતા નાસી જાય છે, છતાં જે હરઘડી એમ ઇચ્છે છે કે બીજો કોઇ પુરુષ જ ડરાવનાર પુરુષનો નાશ કરી ભયને દૂર કરે, તે જૈનધર્મના પ્રચારક મહાવીરનો કે બુદ્ધનો કે વેદનો અનુયાયી હોઈ ન શકે. જે માણસ વ્યાપારમાં બીજાને છેતરીને તેનું ટીપે ટીપે લોહી ચૂસી તેનો પ્રાણ હરે છે; અથવા જે ચોરીક ગાયોનું હથિયારથી રક્ષણ કરે છે, પરંતુ ખાટકીના જીવ લે છે, અથવા જે સ્વદેશનું માની લીધેલું ભલું કરવા વાસ્તે કેટલાક અમલદારોનું ખૂન કરતા અચકાતો નથી, તે અહિંસાનો અનુયાયી હોઈ શકે નહિ. આ બધા કાર્યો દ્વેષથી, બીરુતાથી કે ડરથી પ્રેરાયલાં હોય છે. ગાય કે દેશ માટેનો પ્રેમ તો નામનો જ હોય છે, પરંતુ આવી પ્રવૃત્તિ ડંખીલા સ્વભાવને અથવા પોતાના ગર્વને તૃપ્ત કરવા માટે જ યોજાયલી હોય છે.

૧૨. અહિંસા મારા નમ્ર મત પ્રમાણે રીત સર સમજાવામાં આવે, તો તે ઐહિક તેમ જ પારલૌકિક સર્વ દુઃખોને મટાડવા માટે ચિંતામણિ રૂપ

એનેરાઇ રાજ્ય તેમના કબજામાં હતું. સત્તરસા સૈકામાં તેઓને સ્પેનમાંથી હાંકી કહાડવામાં આવ્યા, ત્યારે ત્યાંથી તેઓ ઉત્તર આફ્રિકામાં જઈ વસ્યા.

છે. તેનું અતિશય સેવન કરવું શક્ય નથી. અત્યારે તો આપણે તેનું જરા પણ સેવન કરતા નથી. અહિંસા બીજા ગુણોના સેવનની આડે નથી આવતી, પરંતુ અહિંસાનું પ્રાથમિક રૂપે પણ સેવન થઇ શકે, તે પૂર્વે બીજા ગુણોનું સેવન આવશ્યક છે. મહાવીર અને બુદ્ધ સૈનિકો હતા; તેમ જ ટૉલ્સ્ટૉય પણ હતા. તેઓને જ પોતાની પ્રવૃત્તિનું ગંભીર સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે ખ્યાલમાં આવ્યું હતું. તેઓ જ યોગ્ય, સુખી, ઉદાત્ત અને દૈવી જીવનનું રહસ્ય મેળવી શક્યા હતા. આપણે આ ઉપદેશકોના સહભાગી બનીશું, તો આપણો દેશ ફરીથી પાછો દેવોનું નિવાસસ્થાન બનશે.

૯. અહિંસા અને રાજકીય પ્રવૃત્તિ.

૧. જે માણસ અહિંસાવ્રત પાળવાનો દાવો કરે, તેનાથી પોતાનું અહિત કરનાર ઉપર પણ ગુસ્સે ન થવાય. તે તેનું બૂરું ન ઇચ્છે. ભલું ઇચ્છે; તેને ગાળ ન દે કે તેના ઉપર હાથ ન ઉપાડે. સામેનો માણસ જે કંઇ ઇજા કરે તે પોતે સહન કરે. આમ અહિંસાવ્રત પાળનાર તદ્દન નિર્દોષ રહે. કોઇ પણ સજીવ વસ્તુ પ્રત્યે વેર ન હોય તેનું નામ શુદ્ધ અહિંસા. આથી જીવ જંતુ પશુ સુદ્ધાં પ્રાણીમાત્રને અભયદાન મળે છે. આપણી હિંસકવૃત્તિ તૃપ્ત કરવા પ્રાણીઓને પેદા કરવામાં નથી આવ્યાં. જો આપણે ઇશ્વરની લીલા કળી શકતા હોઇએ, તો તો આ સૃષ્ટિમાં તેઓનું સ્થાન ક્યાં છે એ ઘણું યે સમજાય. પ્રાણી માત્ર વિષે શુભેચ્છા રાખવી એ અહિંસાનું સક્રિય રૂપ છે. તે શુદ્ધ પ્રેમ છે. હિંદુધર્મશાસ્ત્રો, બાઇબલ કે કુરાન દરેકમાંથી મને એ જ મળે છે.

૨. અહિંસા એ સંપૂર્ણ દશા છે. જાણ્યેઅજાણ્યે પણ મનુષ્ય માત્ર સ્વભાવતઃ આ દિશામાં જ જાય છે. માણસ જ્યારે નિર્દોષતાની મૂર્તિ રૂપ બને છે, ત્યારે તે દેવ નથી થઇ જતો. ત્યારે જ તે ખરો મનુષ્ય બને છે. ચાલુ સામાન્ય દશામાં આપણે નર પશુ છીએ. ઢીકા સામે ધોલ મારવી તેને આપણે અજ્ઞાનમાં અને ઘણી વાર તો અહંકારથી મનુષ્યજાતિનો ધર્મ ગણીએ છીએ અને તેને માટે ગુસ્સાને પોષીએ છીએ; 'જૈસે કો તૈસા' એ આ લોકનો કાયદો છે એમ માની આપણી જાતને ફોસલાવીએ છીએ પણ ખરી રીતે તો એવું વર્તન રાખવાની શાસ્ત્રે માત્ર છૂટ જ રાખી છે એ ફરજ રૂપ છે એવું કોઇ શાસ્ત્રમાં કહ્યું નથી ધર્મ તો સંયમ પાળનારનો—સબરનો કહ્યો છે. વેર વાળવું એ તો સ્વચ્છંદ છે, તેથી તેને માટે વધુ પ્રતિબંધોની જરૂર જણાઈ છે. અને નિયમ-સંયમ સિવાય સંપૂર્ણતા અપ્રાપ્ય છે, એટલે સહનશીલતા—સબર માણસજાતિનો ધર્મ છે.

૩. આપણું ધ્યેય હંમેશ આપણાથી દૂર ને દૂર ખસતું જાય છે. જેમ જેમ આપણે આગળ વધતા જઇએ છીએ, તેમ તેમ આપણી ત્રુટિઓનું આપણને વિશેષ ભાન થતું જાય છે. પુરુષાર્થમાં જ આનંદ છે, પ્રાપ્તિમાં નથી. પુરુષાર્થ એ પૂરો વિજય છે.

૪. એટલે અહિંસાની પરિપૂર્ણ દશાથી હું કેટલો વેગળો છું એનો મને દીવા જેવો ખ્યાલ છે, છતાં મારા જીવનનું સાર્થક હું પ્રેમમય થવામાં ગણું છું અને હું પાછો પડીશ, તેમ તેમ ઉલટો વધારે બળપૂર્વક પ્રયત્ન કરીશ.

૫. પણ મહાસભા કે ખિલાફત કમિટી દ્વારા હું આ શુદ્ધ અહિંસાનો પ્રચાર કરતો નથી. મારી પોતાની અયોગ્યતાનું મને બરોબર ભાન છે. હું જાણું છું કે એવો પ્રયત્ન કરવા બેસું, તો તે જરૂર નિષ્ફળ નિવડે. આખી પ્રજાના સ્ત્રીપુરૂષો ઘડીકમાં એ વ્રતનું પાલન કરતાં થઇ જાય એવી આશા રાખવી એ આ વ્રતના રહસ્યનું અજ્ઞાન સૂચવે છે, પણ આપણા દર્દનો જે ઉપાય મને તેમાંથી જડ્યો છે, તેનો ઉપદેશ હું મહાસભા દ્વારા કરૂં છું. મહાસભા અને ખિલાફત મંડળે તો માત્ર તે સિદ્ધાન્તનો એક અંશ જ લીધેલો છે. અહિંસાતત્ત્વના આટલા અંશને આખા પ્રજાસમૂહમાં થોડા વખતમાં વ્યાપક કરી શકાય તેમ છે. ફક્ત કામ કરનાર પ્રામાણિક હોવા જોઇએ, પણ આ અંશમાં યે શુદ્ધ અહિંસાના બધા ગુણો તેના પ્રમાણમાં હોવા જોઇએ. આખા તળાવના પાણીનું કે એક ટીપા જેટલા પાણીનું પૃથક્કરણ કરીએ, તોપણ પરિણામ તો એક જ આવે. મારા ભાઈ પ્રત્યેની મારી અહિંસાની ભાવના એક જાતની અને વિશ્વ પ્રત્યેની ભાવના બીજી જાતની એમ ન હોઇ શકે. આખા વિશ્વ પ્રત્યે હું ભ્રાતૃભાવ ધારણ કરૂં, ત્યારે પણ ભ્રાતૃભાવનું રૂપ તો તે જ રહેવું જોઇએ.

૬. અમુક કાળ કે સ્થળને વિષે જ આપણે અમુક વર્તન નક્કી કરીએ, ત્યારે તે વ્યવહારનીતિ કહેવાય. એટલે સર્વ સ્થળે અને સર્વ કાળે તે જ વર્તન એ શાશ્વતનીતિ થઇ. વ્યવહાર તરીકે પ્રામાણિકતા પાળવામાં આવે કે ધર્મ તરીકે તે બેના ગુણમાં તફાવત ન હોય. વ્યવહાર પૂરતું જ પ્રામાણિકપણું જાળવનાર વેપારી જે ભાવ લે.

[illegible] અહિંસા [illegible] ત્યારે તે [illegible] નહિ ન હોય, [illegible] [illegible] આપણા [illegible] અહિંસાત્મક [illegible] છે, પણ [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] આપણા [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] અને તેની [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] જોઈએ.

૭. [illegible] અહિંસા ન હોય તે સમજાય, પણ તેમાં [illegible] [illegible] આપણો અસહકાર અહિંસાત્મક હોય, તો જ્યાંસુધી તે કાયમ રહે, ત્યાંસુધી અંગ્રેજનું કે સહકારી હિંદી આપણું [illegible] [illegible]. પણ આપણામાંથી [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] કરવા [illegible] હોવા છતાં શારીરિક ઈજા ન પહોંચાડી [illegible] મન [illegible] એવી [illegible] આપણું [illegible] અહિંસાનું વ્રત [illegible] વેર લેવાનો [illegible] કરે છે. [illegible] આપણામાંથી કેટલાકે વેર લેવાનું આજ સુધી જ રાખ્યું હોય એમ દેખાય છે.

૮ મારા આ કથનનો અનર્થ ન થાય એમ હું ઈચ્છું છું. આપણે વ્યાવહારિક અહિંસા ધારણ કરી છે તે નિષ્ફળ જાય અથવા તેનો ત્યાગ કરીએ, ત્યારે પણ વેર ન લઈ શકાય એમ કહેવાનો મારો આશય નથી. પણ જો આપણે લડતમાં વિજય મેળવીએ, તો લડતનો અંત આવ્યા પછી વેર વાળવાની વાત જ આપણાથી ન થઈ શકે. તેથી જ્યાં સુધી આપણે અહિંસાવ્રતને આપણા આયુધ તરીકે રાખ્યું છે, ત્યાંસુધી અંગ્રેજ અમલદારો કે સહકારીઓ તરફ મિત્રભાવ રાખવા આપણે બંધાયેલા છીએ. એ અંગ્રેજને [illegible] સહકારીઓને હિંદુસ્તાનના કોઈ કોઈ

ભાગમાં ફરવું સહિસલામત નથી એમ મેં સાંભળ્યું, ત્યારે મારી શરમનો પાર ન રહ્યો. તેમાં તો અહિંસાને સીંકે જ મૂકી જણાય છે. સભામાં પ્રમુખે મારું અપમાન કર્યું એવા ખ્યાલથી જે લોકો હોહા કરી ભાષણમાં ભંગ કરાવે છે, તેઓ પોતાની જાતને અને પોતાની નીતિને હલકાં પાડે છે એમ હું માનું છું. તેઓ પોતાના જ હિતને નુકસાન પહોંચાડે છે. પ્રમુખને લાગતું હોય કે હું લુચ્ચો છું, તો તેમ કહેવાનો તેને પૂરેપૂરો હક છે. કોઈ માણસ અજ્ઞાનમાં કંઈ કરે, તો તે ચીડવવાને કરે છે એમ અર્થ ન થાય. અસહકારીએ તો ભારે પજવણી થાય, તોપણ સહન કરવાનું પણ લેવું જોઈએ. હું લુચ્ચાઈ કરું ત્યારે જરૂર ચીડ ઉપજવા જેવું ખરું. હું લુચ્ચાઈ કરું તો દરેક અસહકારી તેટલા ઉપરથી અહિંસાવ્રતમાંથી મુક્ત થાય, અને કોઈ અસહકારી મારો જીવ લે તેમાં તે બિલકુલ તકસીરવાન ન ગણાય એ મને કબૂલ છે.

૯. આવી મર્યાદિત અહિંસાની ભાવનાનો પ્રચાર કરવો એ પણ ઘણા ખરા કિસ્સામાં અશક્ય હોય એ બનવાજોગ છે. શત્રુને નુકસાન ન કરવા છતાં સ્વાર્થને ખાતર પણ તેનું બૂરું ન ઇચ્છવું એ અશક્ય હોઈ શકે. તો પછી સત્યને ખાતર આપણી લડતમાંથી અહિંસાની વાતને જાહેર રીતે પડતી મૂકવી જોઈએ. અહિંસાના બંધનમાંથી છૂટ્યા એટલે તરત જાનમાલ ઉપર હાથ ઉપાડવાનો જ રસ્તો રહ્યો એવું નથી, પણ પછી લોકોને અહિંસાની તાલીમ લેવાની ફરજ નહિ રહે અને મારા જેવાને ચૌરીચૌરાના હુલ્લડોની જવાબદારી ઉઠાવવાનું પણ નહિ રહે. ત્યારે પણ મર્યાદિત અહિંસાને માનનારો [illegible] પોતાનું કાર્ય કર્યે જશે, અને તે વખતે આજની માફક જવાબદારીનો ભાર [illegible] તેમના ઉપર નહિ હોય.

૧૦. [illegible]

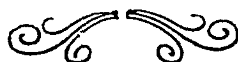
૧૧. અહિંસાના [illegible]

પ્રમાણપત્ર મેળવવું જોઇએ. તેઓ ગમે ત્યાં જાય, ત્યાં આપણા તરફથી કોઇ જાતના ભયનું તેમને કારણ ન રહે. વિચારમાં અને રાજદ્વારી બાબતમાં આપણે તદ્દન ભિન્ન મતના હોવા છતાં મિત્ર જ છીએ એવો તેમનામાં વિશ્વાસ પેદા કરવો જોઇએ. તેમને અતિથિ તરીકે આપણી સભાઓમાં આપણે આદર આપવો જોઇએ. તટસ્થ કાર્યોમાં તેમના સાથી થઇએ એવા પ્રસંગ આપણે ઉભા કરવા જોઇએ. આપણી અહિંસામાંથી હિંસા, તિરસ્કાર અને કડવાશ ઉત્પન્ન ન થવાં જોઇએ. અન્ય મનુષ્યોની માફક આપણી કસોટી પણ આપણા કાર્ય ઉપરથી જ થશે. શાંતિ વડે સ્વરાજ્ય મેળવવું, એટલે તે ચલાવવું પણ શાંતિ વડે. તેમ થવા સારુ સત્તાના બળ વિના કાયદાનું પાલન કરવાની ટેવ હોવી જોઇએ. હિંદ અને આયર્લાંડ વચ્ચે ભેદ છે એમ કહેવાય છે તે બરોબર છે, કારણકે તે શરીરબળને જ ઓળખે છે. તેના કહેવાનો અર્થ એ થાય છે કે આયર્લાંડે શરીરબળથી સ્વરાજ્ય મેળવ્યું છે, એટલે જરૂર પડે, તો તે જ બળથી તે તેને બચાવે. પણ હિંદુસ્થાન શાંતિના પ્રયોગ સાથે જ સ્વરાજ્ય મેળવે, તો તેનો બચાવ પણ મુખ્યત્વે એ જ રીતે કરવો જોઇએ; અને હિંદ જ્યાંસુધી આ વાત અખતરો કરી સિદ્ધ ન કરી આપે, ત્યાંસુધી કેટલાકને તે વાત અશક્ય લાગે એમાં નવાઈ નથી. રાજદ્વારી બાબતમાં લોકો શાંતિની કદર કરતા ન થઇ જાય, એટલે કે હાલ લશ્કરની સત્તાને તાબે વર્તે છે, તેને બદલે નીતિબળને એટલે પ્રજામતને વશ થતાં ન શીખે, ત્યાંસુધી અહિંસાનો અખતરો અશક્ય છે.

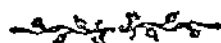
૧૨. શાંતિ વડે સ્વરાજ્ય મેળવતાં અંધાધુંધી અને અરાજકતાને સ્થાન જ નથી. અહિંસાને માર્ગે મળેલું સ્વરાજ્ય, એટલે દિનપ્રતિદિન ફેલાતા શાન્તિના સામ્રાજ્યથી થયેલા મહાન્ પરિવર્તનનું ફળ. ચાલુ સરકારના હાથમાંથી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને સત્તા સોંપવાની ક્રિયા સારી રીતે તૈયાર કરેલી જમીનમાં ઉગેલા ઝાડ ઉપરથી પરિપક્વ ફળ ખરી પડે તેના જેવી હશે. હું ફરીથી કહું છું કે આમ સ્વરાજ્ય મેળવવું ભલે અસંભવિત હોય, પણ શસ્ત્રબળથી મેળવવું ઓછું અસંભવિત નથી એ હું જાણું છું. જરૂરજોગું અહિંસાત્મક વાતાવરણ થઇ શકે એવું મહાસભાવાદી ન માનતા હોય, તો તેઓએ ચાલુ અહિંસાત્મક કાર્યક્રમનો ત્યાગ કરી જૂદો જ કાર્યક્રમ ઘડી કહાડવો જોઇએ.

૧૩. શસ્ત્રબળ વડે અંગ્રેજો પાસેથી સત્તા પડાવીશું એવો ખ્યાલ મનમાં રાખીને જો આપણે હાલના કાર્યક્રમને તેના સાધન તરીકે વાપરીશું, તો આપણે અહિંસાની વાત માત્ર કરનારા ઠગમાં ખપીશું. જો આપણને આપણા કાર્યક્રમમાં શ્રદ્ધા હોય, તો જેમ અંગ્રેજો હથિયારને વશ થાય તેવા છે, તેમ જ પ્રેમને પણ વશ થાય તેવા છે એમ માનવા આપણે બંધાયા છીએ. આમાં જેને શ્રદ્ધા ન હોય તેને માટે બે જ રસ્તા છે. અપમાનોથી ટીપાતા ટીપાતા કેટલીક પેઢી સુધી ચાલ્યા કરે એવો શરીરબળનો અભ્યાસક્રમ આપણે સારૂ ધારાસભામાં છે તે એક. બીજો દુનિયામાં નથી થયો એવા રક્તપાતનો તાત્કાલિક ઇલાજ. એવા રક્તપાતમાં ભાગ લેવાની મારી ઇચ્છા નથી. જાણીજોઇને હું નિમિત્ત રૂપ પણ નહિ બનું. રક્તપાત અશક્ય છે; એટલે મારા મત પ્રમાણે કાં તો અહિંસા અને તેના દેહ રૂપ અસહકાર અથવા સમયાનુસારી સહકાર કે વિરોધ એ બેમાંથી એક રસ્તો આપણે પસંદ કરવો રહ્યો.

૧૪. [કોઇ પણ ધર્મમાં હિંસા ફરજ્યાત નથી. ઉલટું] આપણાં શાસ્ત્રો અહિંસા અને અભયદાનને અમૂલ્ય દાન લેખે છે. આપણા રાજ્યકર્તાઓને પૂર્ણ અભયદાન દેવાથી જો તેઓને ખાત્રી જ થઇ શકતી હોય કે આપણે તેઓનાં કાર્ય વિષે ગમેતેવા વિચાર ધરાવતા હોઇશું, છતાં તેઓના શરીર ઉપર હૂમલો કદિ નહિ કરીએ, તો તરત જ અન્યોન્યમાં વિશ્વાસનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન થાય, બન્ને પક્ષમાં એવું નિખાલસપણું જન્મે કે જેથી ચિંતા કરાવનાર ઘણા યે પ્રશ્નોનો લાયક અને વ્યાજબી નિવેડો લાવવાનો રસ્તો નિકળે.

૧૦. સત્યવ્રત.

૧. પાંચ નિયમો જે યમ તરીકે જાણીતા છે; તેમાંનો સૌથી પ્રથમ અને અગત્યનો નિયમ સત્યવ્રતનો છે. બને ત્યાંસુધી અસત્ય ન બોલવું એવા રૂઢ અર્થમાં વપરાતું સત્ય તે સત્ય નથી. વળી સત્ય એ સર્વોત્તમ નીતિ છે, પણ જો તે સર્વોત્તમ નીતિ ન હોય તો તેને આપણે તજી દઇએ એવા ભાવાર્થવાળી ઉપરની કહેવતને અનુસરતું સત્ય તે પણ સત્ય નથી. પરંતુ ગમે તેટલા ભોગે આપણે આપણું જીવન સત્યના નિયમાનુસાર ગુજારવું જોઇએ એ વાક્યમાં વપરાયલું સત્ય તેજ ખરું સત્ય છે.

૨. સત્યનું આ સ્વરૂપ સમજાવવાને મેં પ્રહ્લાદજીના જીવનનું પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત લીધું છે. તેઓએ સત્યને ખાતર પોતાના પિતાની સામે થવા હિંમત કરી હતી. તેઓએ પ્રતિકાર કરીને અથવા પોતાના પિતા જેવું વર્તન કરીને પોતાનું રક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો ન હતો, પરંતુ પોતાના ઉપર પિતાએ કરેલા પ્રહારો અથવા પોતાના પિતાના હુકમથી બીજાઓએ કરેલા પ્રહારો સામે પ્રહારો કરવાની દરકાર કર્યા વિના પોતાને જે સત્ય સમજાયું હતું, તેના રક્ષણ માટે તેઓ પ્રાણ પાથરવા તૈયાર હતા એટલું જ નહિ, પણ તેઓએ પ્રહારોથી છટકી જવાને ઇચ્છયું પણ ન હતું. તેને બદલે જે અસંખ્ય બળાત્કારો તેઓના ઉપર કરવામાં આવ્યા, તે બધા તેઓએ સ્મિતપૂર્વક સહન કર્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે અંતે સત્યનો જય થયો. કોઇક દિવસ પણ પોતાના જીવન દરમિયાન જ સત્ય નિયમની નિશ્ચિતતા દાખવવા પોતે શક્તિમાન્ થશે એવી માન્યતાથી પ્રહ્લાદજીએ બળાત્કારો સહન નહોતા કર્યા, પરંતુ બળાત્કારથી તેમનું મરણ થાત, તોપણ તેઓ સત્યને વળગી રહ્યા હોત. આવા સત્યનું સેવન કરવા તથા કરાવવા હું ઇચ્છું છું.

૩. જેમ તણખલાં પવન કઇ દિશામાં વાય છે [તે બતાવે છે, તેમ નજીવા પ્રસંગો માણસના મનનું વલણ બતાવે છે. એક મિત્ર મારી સાથે ખાનગી વાત કરવા ઇચ્છતો હતો, તેથી તે અને હું એકાંતમાં ગયા અને

વાતચિત કરવા લાગ્યા. તેવામાં એક ત્રીજો મિત્ર આવ્યો, અને તેણે
વિનયથી પૂછ્યું કે 'મેં ખલેલ તો નથી કરી'. જે મિત્ર સાથે હું વાત
કરતો હતો, તેણે કહ્યું 'અરે નહિ, અમે કંઇ ખાનગી વાત કરતા નથી.'
મને જરા નવાઇ લાગી, કારણકે મને ખાનગીમાં લઇ જવામાં આવ્યો
હતો, અને હું જાણતો હતો કે આ મિત્રથી તો અમારી વાતચિત ખાનગ
હતી, પરંતુ તેણે તરત જ વિનયને લઇને-હું તો તેને વધુ પડતો વિન
કહીશ-કહ્યું કે 'અમારી વાતચિત કંઈ ખાનગી નથી, અને
(પાછળથી આવેલા મિત્ર) અમારી પાસે ભલે આવો.'

૪. હું એમ કહેવા માગું છું કે સત્યનું જે લક્ષણ મેં બાંધ્યું છે,
આવું વર્તન અનુકૂળ નથી. હું ધારૂં છું કે તે મિત્રે જેટલી બને તે
નમ્રતાથી, પરંતુ ખુલ્લી રીતે અને નિખાલસ મને સામા ધણીને (
સજ્જન હોય છે, અને જ્યાંસુધી તે તેવા નથી એમ ન જણાય, ત્ય
આપણે દરેકને સજ્જન માનવાને બંધાયલા છીએ, તેને)
પણ માઠું લગાડ્યા વિના કહેવું જોઇતું હતું કે તમે કહો છો તેમ
અહિં આવવાથી અમને ખલેલ પહોંચશે. વિનયને અંગે આપણે
કહેતા રહીશું, તો આપણે અવશ્ય દાંભિકાની પ્રજા બનીશું.

૫. એક ખાનદાન અંગ્રેજે મને પૂછ્યું: "તમે આ કબૂલ
નહિ કે જ્યારે હિન્દીઓ 'ના' કહેવા માગે છે, ત્યારે પણ તેઓ
કહેવાની હિંમત નથી કરતા; જે હિંમત ઘણા અંગ્રેજો ધરાવે છે
કહેવું જોઇએ કે મેં તરત જ 'હા' પાડી. તે વાત સાથે હું મળતો
માણસને ઉદ્દેશીને આપણે બોલીએ છીએ, તેની લાગણીઓને મ
ખાતર તેને નિખાલસ રીતે અને હિંમતથી 'ના' કહેતાં આપણે
કરીએ છીએ. આપણે 'ના' કહેવા ઇચ્છતા હોઇએ, ત્યારે
વિચાર કર્યા વિના 'ના' પાડવી જોઇએ. આવા પ્રકારનું સત્ય
પ્રથમ નિયમ હોવો જોઇએ.

૧૧. નિર્ભયવ્રત.

૧. દૈવી સંપતનો પહેલો ગુણ "અભય" છે. તમે અભયપદને કંઈક અંશે પામ્યા છો? યા જે કરવું યોગ્ય હોય તે નિડર થઈ દેહ પડતાં પણ કરશો? જ્યાંસુધી એટલું પદ મળે, ત્યાંસુધી તેનું સેવન કરી તે મેળવવા પ્રયત્ન કરશો, તો તમે ઘણું કરી શકશો. આ પ્રસંગે તમારે પ્રહ્લાદજી, સુધન્વા વિગેરેનાં દૃષ્ટાંત યાદ કરવાની જરૂર છે. આ બધી દંતકથા છે એમ ન માનતા. તેવાં કાર્યો કરનારા હિન્દી પુત્રો થઈ ગયા છે. તેથી જ આપણે તે આખ્યાનો મોઢે કરીએ છીએ. આજ પણ પ્રહ્લાદ અને સુધન્વા, હરિશ્ચંદ્ર અને શ્રવણ હિન્દુસ્થાનમાં નથી એમ નથી માનવાનું. આપણે લાયક થઈશું, ત્યારે તેમનો મેળાપ પણ કરીશું.

૨. હિંદના મારા પર્યટન દરમિયાન મને જણાયું છે કે હિંદ, શિક્ષિત હિંદ, નિર્જીવ કરી નાખે એવા ભયમાં જકડાઈ ગયું છે. જાહેરમાં આપણે આપણું મોં ઉઘાડીએ નહિ, આપણે આપણા સુબદ્ધ મતો જાહેરમાં રજુ કરીએ નહિ, આપણે તેવા વિચારો ધરાવતા હોઇએ, આપણે તેવી વાતો ખાનગીમાં કરતા હોઈએ, આપણા ઘરખૂણે આપણે ગમે તે કરતા હોઇએ; પરંતુ તેનો ઉપયોગ જાહેર માટે કરીએ નહિ તેનું કારણ શું? જો આપણે મૌનવ્રત લીધું હોત, તો મારે કંઈ કહેવાનુ રહેત નહિ. જાહેરમાં બોલતી વખતે આપણે જે વાત ઉચ્ચારીએ છીએ, તેમાં આપણે ખરેખર માનતા હોતા નથી.

૩. હું એમ કહેવા માગું છું કે એક જ સત્તા એવી છે—જો આપણે તેને યોગ્ય રીતે સત્તા કહી શકીએ તો—કે જેનાથી આપણે ડરવાનું છે, અને તે એક ઈશ્વર છે. આપણે ઈશ્વરથી ડરીશું, તો ગમે તેટલી ઉંચી પદવી ધરાવનારા માણસથી પણ આપણે નહિ ડરીએ. અને આપણે સત્યવ્રત કોઈ પ્રકારે કે રૂપે પાળવા માગતા હોઇશું, તો નિર્ભયતા અવશ્ય રાખવી પડશે. ભગવદ્ગીતામાં તમે જોશો કે દૈવી સંપત્તિમાં પ્રથમ સંપત્તિ અભય જણાવવામાં આવી છે. આપણે પરિણામથી ડરીએ છીએ, તેથી જ આપણે સત્ય બોલતાં ડરીએ છીએ. જે માણસ ઈશ્વરથી ડરે છે, તે માણસ

કદિ પણ ઐહિક પરિણામોથી ડરતો નથી. ધર્મ એટલે શું એ સમજવાની લાયકાત આપણે મેળવી શકીએ તે અગાઉ, અને હિંદનું ભાગ્ય દોરવાની લાયકાત આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીએ તે પહેલાં, શું તમને નથી લાગતું કે આપણે નિર્ભય રહેવાની ટેવ પાડવી જોઈએ? અથવા જેમ આપણે બીજાથી અંજાઈ ગયા છીએ, તેમ આપણે આપણા દેશબાંધવોને આંજી નાખવા માગીએ છીએ? આથી આપણને જણાશે કે નિર્ભયતાની કેટલી બધી અગત્ય છે.

૪. આપણી ધાર્મિક ભાવના મૃતઃપ્રાય થઈ ગયેલી હોવાથી આપણે સદા ભયભીત દશામાં રહીએ છીએ, આપણે રાજકીય તેમ જ ધાર્મિક સત્તાથી ડરીએ છીએ, આપણા વિચારો દર્શાવી શકતા નથી, અને રાજકીય સત્તાથી હબકી જઇએ છીએ. હું માનું છું કે આવી રીતે વર્તવાથી આપણે તેઓનું તથા આપણું પોતાનું અહિત કરીએ છીએ. ધર્મગુરુઓ અને રાજ્યાધિકારીઓ એવું તો ન જ ઇચ્છે કે આપણે તેઓ પાસે સત્ય સંતાડવું. નિડરતા રાખવી એટલે આપણે બીજાની લાગણીને માન ન આપવું, અથવા તેનો વિચાર જ ન કરવો એમ કદિ પણ સમજવાનું નથી. ચિરસ્થાયી અને વાસ્તવિક પરિણામ પ્રાપ્ત કરવા હોય, તો આપણે અવશ્ય પહેલાં તો નિડર થવું જોઇએ. આ ગુણ ધાર્મિક જાગૃતિ વિના પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી.

૫. જો આપણે સમજીએ કે આપણામાં દેવ વસે છે, જે આપણા દરેક વિચાર અને કૃતિનો સાક્ષી છે, જે આપણું રક્ષણ કરે છે અને આપણને સન્માર્ગે દોરે છે, તો આપણને આખા જગતમાં ઇશ્વર સિવાય બીજા કોઇનો ભય નહિ રહે. અધિકારીઓના પણ અધિકારી પરમાત્મા પ્રત્યેની વફાદારી બીજી બધી વફાદારીના કરતાં ચડિયાતી છે, અને તેના થકી જ બીજાઓ પ્રત્યેની વફાદારી સકારણ ઠરે છે.

૬. [દરેક પ્રાણીમાં એક જ પ્રકારનો આત્મા વસે છે. એ માન્યતાને આધારે હું કહું છું કે] નિર્ભયતાથી અને પ્રસંગ સર વાઘની ગુફામાં રહેનારને વાઘ કદિ નહિ ખાય. ગુફામાં રહેવાનો પ્રસંગ ક્યારે હોઇ શકે તેનો વિચાર કરવાનો છે. જ્યાંસુધી ઇશ્વરનો અંશ આપણામાં છે, ત્યાંસુધી જનાવરથી કે મનુષ્યથી આપણે કદિ ડરવાનું નથી.

---

૧૨. મરણભય.*

૧. મરણ એ ચાલતી સ્થિતિનું અનિવાર્ય પરિવર્તન છે. તેમાં શા સારુ ગભરાટ ફેલાવો જોઈએ ? જન્મ એ પણ એ જ બનાવની નિશાની છે, તેમાં શા સારુ જયઘોષ કરતા હોઈશું ? બન્ને સ્થિતિમાંથી આપણે પોતાને સારુ તેમ જ સર્વ સંસાર સારુ મુક્તિ ઇચ્છીએ છીએ. એને પરમ પુરુષાર્થ વર્ણવ્યો છે.

૨. શોકમાં સ્વાર્થની છાયા છે. જો હું મૃત્યુ માટે તૈયાર થાઉં અને આવકારદાયક પ્રસંગ તરીકે મૃત્યુને ગણું, તો મારે સગું મરી જાય એ કંઈ આપત્તિ નથી. મૃત્યુનો આપણને ડર લાગે છે, તેથી આપણે બીજાઓના મૃત્યુ માટે રુદન કરીએ છીએ. શરીર નાશવંત છે અને આત્મા અમર છે એમ જાણ્યા છતાં શરીર અને આત્મા છૂટા પડતાં હું શોક કેમ કરી શકું ? પણ આ સુન્દર અને આશ્વાસનભર્યા સિદ્ધાન્તમાં સાચી માન્યતા હોય, તો જ એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય. જેને આમાં શ્રદ્ધા હોય છે, તેણે શરીરનું લાલનપાલન ન કરવું ઘટે, પણ તેના નિયંતા બનવું ઘટે. તેણે પોતાની શારીરિક જરૂરિયાતો એવી રાખવી જોઈએ કે જેથી દેહ દેહી ઉપર અધિકાર ન ભોગવતાં તેના તાબામાં રહે. બીજાઓના મૃત્યુ માટે શોક ન કરવો એ લગભગ શાશ્વત શોકની સ્થિતિ વહોરી લેવા જેવું છે, કારણકે શરીર અને આત્માઓને આ સંબંધ જાતે જ શોકપ્રદ છે.

૩. એક શ્લોકમાં એવુ કહ્યું છે કે સમુદ્રને કિનારે બેસી ઘાસની સળી ઉપર પાણીનું બિંદુ મૂકી સમુદ્ર ઉલેચતા માણસને જેટલી ધીરજ અને જેટલી વાર લાગે તેના કરતાં વધારે ધીરજ અને વખતની જરૂર મનને મારવામા એટલે મોક્ષ સાધવામાં જોઈએ. ઉતાવળને આમાં સ્થાન નથી. મેં બહુ વિચાર્યું છે, તોપણ મારો યે મરણનો ભય નથી ગયો. છતાં હું અધીરો ન થાઉં, પ્રયત્નવાન રહું, તો કોઈક દિવસે મુક્ત થઈશ જ. પ્રયત્ન કરવાનો એક પણ લાગ ન છોડવો એ આપણું કર્તવ્ય છે. પરિણામ

* મરણભય વિષે બીજો લેખ 'રાજનીતિ' ભાગમાં છે.

લાવવું કે ધરજવું એ પ્રભુ આધીન છે. પછી પંચાત શાને ? માતા બાળકને ધવડાવતાં પરિણામનો વિચાર નથી કરતી. તેનું પરિણામ તો આવે જ છે. મરણભય ટાળવા—મનોવિકાર નસાડવા—પ્રયત્ન કરી પ્રફુલ્લિત રહો એટલે તે જશે. નહિ તો વાંદરાનો વિચાર ન કરવાનો વિચાર કરતાં વાંદરો વિચારમાં આવ્યા જ કર્યો એવું થશે. આપણે પાપયોનિમાંથી જન્મ્યા, પાપકર્મથી દેહાધીન થયા, તે બધા મળ તમે એક પળમાં કેમ ધોઇ શકશો ?

> 'સુતર આવે તેમ તું રહે,
> જેમ તેમ કરીને હરિને લહે.'

એ બોધ અખા ભગતે કર્યો છે.

૪. હિંદુસ્થાનમાં મરણભય ઓછામાં ઓછો હોવો જોઈએ. આપણે આત્માને અમર માનીએ છીએ, શરીરને તો ક્ષણભંગુર જાણીએ છીએ. આત્મા પોતાના કર્મને અનુસરીને નવા દેહો ધારણ કરતો જાય છે, ત્યાં મરણનો ભય કે શોચ જ શો ? બાળક મરે તોપણ તેનું કરજ આપીને મરે છે એમ માની આપણે તેથી યે કમકમાટી ન પામીએ. બાળકનું મૃત્યુ અકાળ મૃત્યુ મનાય છે એ ભ્રમણા નથી ? બધાં મૃત્યુ કાળ સર જ થાય છે એમ માનવું એ આપણો ધર્મ નથી ? મૃત્યુની પાછળ રહેલા ભ્રમોમાંથી મુક્તિ મેળવવાની આપણને ખરેખરી જરૂર છે.

૫. આનો અર્થ એવો તો નથી જ કે પુરુષપ્રયત્નને અવકાશ નથી. મૃત્યુ આજ આવો કે કાલ, તેનો ભય રાખ્યા વિના આપણે આપણો ધર્મ પાળવો, ફરજ બજાવવી એ શુદ્ધ પુરુષાર્થ છે, કેમકે તેમ ફરજ બજાવતાં આપણે અધીરાઈના દોષથી મુક્ત રહી અનેક પાપોથી બચીએ છીએ. છતાં ધર્મ પાળવામાં આળસ હોય જ નહિ એમ સમજી મૃત્યુનો છેદ ઉડાડી આપણે સતત કામ કર્યે જ જઈએ.

૬. મોત આવે તોપણ આપણે મોતથી નહિ ડરવાનો નિશ્ચય કરીએ, તો ચિંતામાં પડવાનું રહે જ નહિ. શરીર તો પડવાનું જ છે. વળી પોતાને પડવાને દહાડે જ પડે છે. તેને અનુસરીને આપણને ઈલાજો સૂઝે છે. વળી આત્મા તો અમર છે. જોકે આપણે સંબંધ તો શરીરનો જ રાખતા જણાઇએ છીએ, છતાં ખરો સંબંધ તો આત્માને વિષે જ હોવો જોઇએ. શરીરમાંથી જીવ ગયે આપણે ઘડીભર તેને સાચવતા નથી એ તો ચોક્કસ વાત છે. આમ સમજી, શરીર વિષે ઉપાયો

લીધા પછી હું તો નિશ્ચિંત રહું, અને તમે બધા કહો તેમ કરવું. હવે શરીરની આવી સ્થિતિ જાણી આપણે શ્રદ્ધા અને ઉદાસીનતા ધારણ કરવી જોઈએ. શ્રદ્ધાના અર્થમાં સ્થૂળ વૈરાગ્ય અથવા જંગલમાં ભટકવું એ નહિ, પણ આ દેહ પાછળ તેનો અર્થ શુદ્ધ ચારિત્ર છે. ઉદાસીનતાનો અર્થ દિલગીરી નહિ, પણ વિષયોનો અણગમો અને સંસાર વિષે નિર્મોહપણું.

૭. જેમાં હું કલ્યાણ માનું તે કરતાં જીંદગીનો ભોગ આપવો પડે, તો તેથી બીજું કુશળ મોત કયું? માણસને મરવું યોગ્ય છે, તો પછી મોતથી જીવ ઉદાસ કેમ થાય? આ દુનિયા ફાની છે, તો પછી મારો જીવ આ દુનિયામાંથી જાય તેમાં હેતુઓની ચિંતા કરવી કેમ જ પડે? મરણ પર્યંત મારાથી અપકૃત્ય ન થાય એ ઇશ્વરનું બસ છે, અને તેમ રહેને થઈ જાય તેની ચિંતા રાખવી પડે છે.

૮. વિપદને સારુ ધૈર્યના સિવાય બીજો ઇલાજ નથી. સ્મશાનમાં સૂતાં પણ નિડર રહેવું એ કર્તવ્ય છે, પણ સ્મશાનમાં સૂવાનું શરૂ કરનાર માણસ સૂતાં જ ભયે મરી રહે એવો સંભવ છે. તેમ તમારું અને મારું હિંદુસ્થાન હાલ સ્મશાન રૂપ છે. તેમાં પથારી કરી મીરાંબાઈના "બોલ મા બોલ મા" વિગેરેનું ભજન કરી શકીએ. એ તૈયારી કરવી પડે, કરવી પડે. કોઇ પણ પ્રકારે અને કોઇ પણ કાળે મળના મોતને વધાવી લેવા જેટલું બળ દરેકમાં આવો એવું ઇચ્છું છું.

૯. રોકકળના પાપમાંથી આપણે બચી જઇએ એમ હું ઇચ્છું છું. મોતનો ડર આપણે મેલીએ, તો ઘણા સારાં કામો કરી શકીએ. જે ધર્મના લોકોમાં મરણભય ઓછામાં ઓછો હોવો જોઈએ, તેમનામાં વધારેમાં વધારે ભય છે એવું મને ઘણી વેળા લાગી આવ્યું છે. આ વિચાર પણ મને શરમાવે છે. આત્મા અમર છે, દેહ ક્ષણભંગુર છે, કોઈ પ્રવૃત્તિ પરિણામ પામ્યા વિના રહેતી નથી, એ બધું આપણે બચપણથી શીખીએ છીએ, છતાં મોતથી શા સારુ ડરીએ છીએ?

૧૦. આપણું શિક્ષણ એવું છે કે આત્મા નથી મરતો, નથી મારતો કે નથી મરાવતો. શરીરને 'આત્મા' માની સંભાળવાનું કહો, તો તેને શ્રી ભગવાને મોહ કહ્યો છે. હવે મારે શું સંભાળવું? હું તો આત્મા જ સંભાળીશ એટલે કે તેનું જ્ઞાન બનતા પ્રયત્ને કરીશ. તેમ કરતાં દેહને જતો કરવા જેટલી તાકાત તો આવવી જ જોઈએ.

૧૧. આટલું લખાઈ જાય છે, કેમકે બહુ મનન કરતાં જોઉં છું કે આપણી કેટલીક કહેવતો અને ચાલતી શીખામણો કેવળ ધર્મવિરુદ્ધ છે. જેને સર્વોપરી પુસ્તક માનીએ છીએ, તેને વ્યવહારમાં કોરે મૂકી દઈએ છીએ.

૧૩. ઇંદ્રિયનિગ્રહ.

૧. હૃદય પવિત્ર હોય તો વિકારેન્દ્રિયને વિકાર પામવાપણું રહે નહિ, પણ હૃદય એટલે શું ? તે ક્યારે પવિત્ર માનવું ? હૃદય એ જ આત્મા છે, અથવા તો આત્માનું સ્થાન છે. તેમાં પવિત્રતા માનો એટલે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન થયું, અને તેની હયાતીમાં ઇન્દ્રિયવિકાર સંભવે જ નહિ. પણ સાધારણ માન્યતા એવી છે કે જ્યારે આપણે હૃદયને પવિત્ર કરવા મથીએ છીએ, ત્યારે તે પવિત્ર થયું ગણીએ છીએ. તમારી ઉપર મારી પ્રેમવૃત્તિ છે, તેનો અર્થ માત્ર એટલો જ કે તેવી વૃત્તિ રાખવા હું પ્રયત્નવાન્ છું. જો અખંડ પ્રેમવૃત્તિ હોય તો હું જ્ઞાની થયો. તે તો નથી. જેના પ્રત્યે મારો ખરો પ્રેમ હોય, તે મારા હેતુનો કે બોલનો અનર્થ ન કરે, તે મારી ઉપર તિરસ્કાર પણ ન જ કરે.

૨. એટલે આમાંથી આ સિદ્ધ થયું કે જ્યારે આપણને માણસ શત્રુ ગણે છે, ત્યારે દોષ પ્રથમ તો આપણો છે. આ અંગ્રેજોના આપણા પ્રસંગને પણ લાગુ પડે છે, માટે સર્વાંશે હૃદયની પવિત્રતા એ છેવટની સ્થિતિ છે. દરમિયાન જેમ આપણે પવિત્રતામાં ચડીએ, તેમ વિકારો શમે. વિકાર ઇન્દ્રિયમાં રહ્યો જ નથી. मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः। ઇંદ્રિયો એ મનોવિકારને પ્રદર્શિત થવાનાં સ્થાન છે. તે વડે આપણે મનોવિકારને ઓળખીએ છીએ.

૩. એટલે ઇન્દ્રિયોનો નાશ કરવાથી મનોવિકાર જતા નથી. પંઢયા લોકો વિકારથી ભરપૂર જોવામાં આવે છે જેમ નપુંસક પુરુષમાં એટલા બધા વિકારો હોય છે કે તેઓ પણ અકાર્ય કરતા જોવામાં આવ્યા છે. મારી સ્વાદશક્તિ મંદ છે, છતાં સુવાસ લેવાનું મન થાય છે અને જ્યારે કોઈ ભુસાવ વિગેરેની વાસની વાત કરે છે, ત્યારે મન ગધેડાની માફક તે તરફ ખેંચાઈ જાય છે, અને ભગવાને તેની ઉપર કાબુ મેળવી શકાય છે. જ્યારે મન ઉપર કાબુ ન રહે, છતાં વિચારશ્રેણી નીચ હોય, ત્યારે ઇન્દ્રિય છેદન કરતા માણસોને જાણ્યા છે. તેવે વખતે એ કર્તવ્ય હોય એમ સંભવે છે. મારું મન મલિન થયું અને મારી બહેન ઉપર કુદૃષ્ટિ કરું, મને કામ જાગે

છે, પણ હું કેવળ મૂઢ નથી બની ગયો, તે વેળાએ જો બીજો ઉપાય ન હોય, તો ઇન્દ્રિયછેદન કરી નાખવું એ પવિત્ર કાર્ય છે, એમ લાગે છે.

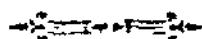
૪. આવું ધીમે ધીમે ચડનાર પુરુષને નથી બનતું. જેને તીવ્ર વૈરાગ્ય આવ્યો હોય, પણ જેનું ભૂત વર્તન ઠીક ન હોય, તેને બની આવે ખરૂં. વિકાર ઉત્પન્ન ન થાય અને ઇન્દ્રિય ન ચાલે તેને સારૂ તાત્કાલિક ઉપાય (ઇલાજ) માગવો એ વંધ્યાપુત્રને ઇચ્છવા જેવું છે. તે કામ ઘણી જ ધીરજથી થાય. જાદુઇ આંબો જેમ માત્ર જોવાનો હોય છે, તેમ તાત્કાલિક થયેલી મનઃશુદ્ધિ વિષે સમજવું. હા, એટલું બને છે. મન પવિત્ર થવા તૈયાર થયેલું હોય છે, માત્ર સંતસમાગમ રૂપી પારસમણિ શોધે છે. તે મળ્યે પોતાની પવિત્રતાનું એકાએક દર્શન કરે છે અને અપવિત્રતા એ સ્વપ્નવત્ જણાય છે. આ કંઇ તાત્કાલિક થયું ગણાય નહિ.

૫. મનને પીધેલા વાદરાની ઉપમા આપી છે એ ખોટું નથી. આપણે બધા એક જ ખોખરા વહાણમાં છીએ. આપણે બધા અંધારામાં છીએ, અને એક જ શોધમાં છીએ. અત્યારે તો આપણે એક સાથે જોર કરી મોક્ષ આપનાર નારાયણને શોધીએ અને તે શોધમાં ભૂલ પડતાં, આથડતાં, માર ખાતાં પણ હિંમતપૂર્વક અને ધીરજ રાખી આગળ જઈએ.

૬. ઇંદ્રિયસંયમ માટે સાધારણ ઇલાજ ટૂંકામાં ટૂંકો અને તાત્કાલિક તે આ છે. એકાંત સેવન, સત્સંગ, શોધન, સત્કીર્તન, સત્વાંચન, નિરંતર શરીર મન્થન, અલ્પાહાર, ફલાહાર, અલ્પનિદ્રા, ભોગવિલાસત્યાગ આટલું જે કરી શકે, તેને મનોરાજ્ય હસ્તામલકની જેમ પ્રાપ્ત થાય. તેટલું કરવું અને બીજાનું ધ્યાન ધરવું. જ્યારે જ્યારે મનોવિકાર થાય, ત્યારે ત્યારે ઉપવાસાદિ વ્રતો પાળવાં.

૧૪. બ્રહ્મચર્યવ્રત.

૧. 'બ્રહ્મચર્ય' અવસ્થા તે ઊંચી સંન્યસ્ત અવસ્થા જેવી જ છે.' આ તદ્દન વાસ્તવિક છે. સત્યનું પાલન, બ્રહ્મચર્યનું પાલન, એ સામાન્ય ધર્મો છે. ગૃહસ્થોને માટે પણ બ્રહ્મચર્યપાલન એ ધર્મ છે. આ ધર્મ કેવળ સંન્યાસીને માટે નથી, સદ્‌ગૃહસ્થોને માટે છે. આ સાદા નિયમો ન પાળતો હોય તે સદ્‌ગૃહસ્થ જ નથી. આ સંસારમાં, હિંદુસંસારમાં તેમ જ મુસલમાન સંસારમાં, જો આપણે યોગ્ય રીતે રહેવું હોય, સ્વતંત્રપણે રહેવું હોય, કોઇના ગુલામ ન થવું હોય, તો આ આપણું સૌથી પહેલું કર્તવ્ય છે.

૨. 'બ્રહ્મચર્ય', એ સંસ્કૃત શબ્દ આપણને શાસ્ત્રોમાંથી મળેલો છે અને તેનો મહિમા આપણે બ્રહ્મચર્યનો જે સામાન્ય અર્થ કરીએ છીએ, તેથી અનેકગણો વધારે ગવાયેલો છે. બ્રહ્મચર્ય એટલે સર્વ ઇન્દ્રિયો ઉપર સંપૂર્ણ કાબુ. કાન, આંખ, નાક, જીભ અને ચામડી બધી ઇન્દ્રિયોનો સંયમ. જે પૂર્ણ બ્રહ્મચારી છે, તેને માટે આ સંસારમાં કશું જ અસાધ્ય નથી. પણ આ આદર્શ સ્થિતિ કોઇ તેટલે સુધી પહોંચેલા માણસો ક્વચિત્ જ જોવામાં આવે છે. એને ભૂમિતિમાંની સરળ રેખાની ઉપમા આપી શકાય, જે માત્ર કલ્પનામાં જ રહે છે; પ્રત્યક્ષ દોરી નથી દોરી શકાતી. આમ છતાં એ એક મહત્ત્વની વ્યાખ્યા છે, જે ભૂમિતિમાં ભારે ભાગ ભજવે છે. તે જ પ્રમાણે સંપૂર્ણ બ્રહ્મચારી ભલે કલ્પનામાં જ રહી શકતો હોય, છતાં અને આપણે જો રાતદિવસ આપણી આંખ સામે ન રાખીએ, તો આપણી સ્થિતિ સુકાન વગરના વહાણ જેવી થઇ પડે. એ કાલ્પનિક સ્થિતિને જેમ વધુ વધુ પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરીશું, તેમ તેમ આપણે સંપૂર્ણ થઇશું.

૩. પણ આ વિશાળ અર્થને છોડી અત્યારે તો 'વીર્યરક્ષા' ના અર્થમાં જ બ્રહ્મચર્યની વાત કરવા ઇચ્છું છું. હું માનું છું કે મન, વાણી અને કર્મથી સંપૂર્ણ સંયમ પાળ્યા વિના આધ્યાત્મિક પૂર્ણતા પ્રાપ્ત ન જ થઇ શકે, અને જે પ્રજામાં આવા સ્ત્રીપુરુષો નથી એની અધોગતિ ચોક્કસ છે. મારી માન્યતા છે કે બ્રહ્મચર્યનો ઉપયોગ કેવળ શરીર અર્થે ન જ થાય.

[illegible]

૮. [illegible]

૯. બ્રહ્મચારીને વ્યાયામ આવશ્યક છે. તેના જુદા જુદા પ્રકાર [illegible] જરૂર છે. [illegible] શરીર [illegible] ઊંઘમાં [illegible] [illegible] [illegible]

૧૦. બ્રહ્મચારી મિતાહારી જ નહિ, પણ અલ્પાહારી પણ હોવો જ જોઈએ. તેનું શરીર મહેનત કરતું છતાં ઓછામાં ઓછું ક્ષીણ થાય છે, તેથી તેને ઓછામાં ઓછા ખોરાકની જરૂર પડે છે. ખોરાકમાં મસાલા અને મિષ્ટાન્નોનો ત્યાગ આવશ્યક છે. જેને આપણે ભારે ખોરાક કહીએ છીએ, તે ત્યાજ્ય છે. જેને માનસિક કામ પડ્યું છે તેને [illegible] છે,

૧૫. સ્વાદેંદ્રિયનિગ્રહવ્રત.

૧. જે માણસ પોતાનામાં રહેલી પાશવશક્તિ જીતવા માગે છે, તે જો પોતાની જીભને વશ રાખે, તો તેમ તે સહેલાઈથી કરી શકે છે. મને લાગે છે કે પાળવાનાં વ્રતોમાં આ એક ઘણું કઠણ વ્રત છે. મેં મદ્રાસના એક હૉસ્ટેલમાં ઘણાં રસોડાં જોયાં. તે રસોડાં કંઈ જ્ઞાતિબંધનનાં નિયમો જાળવવા માટે નહોતાં કરવામાં આવ્યાં, પરંતુ જુદા જુદા પ્રદેશોથી આવેલા લોકોને પોતાને અનુકૂળ અને પૂરતો સ્વાદ મળે, માટે તેટલાં બધાં રસોડાં રાખવાની જરૂર જણાઈ હતી. હું તમને એમ જણાવવા માગું છું કે આ તો સ્વાદ ઉપર સ્વામિત્વને બદલે કેવળ તેની ગુલામગીરી છે.

૨. હું એટલું જ કહીશ કે જ્યાંસુધી આપણે આપણાં મનને આ ટેવમાંથી નહિ છોડાવીએ, જ્યાંસુધી આપણે ચ્હા કૉફીની દુકાનો અને આ બધાં રસોડાં ઉપરથી આપણી નજર નહિ ખસેડીએ, જ્યાંસુધી આપણાં શરીરની સારી તંદુરસ્તી જાળવવા માટેના જરૂરી ખોરાકથી આપણે સંતોષ નહિ માનીએ, જ્યાંસુધી માદક અને ગરમ મસાલાઓ જે આપણે આપણા ખોરાકમાં મેળવીએ છીએ તે છોડી દેવાને આપણે તૈયાર નહિ થઈએ, ત્યાંસુધી આપણે આપણામાં રહેલી વધારે પડતી, બીનજરૂરી અને ઉશ્કેરે તેવી ગરમી ઉપર કાબુ કદિ મેળવી શકીશું નહિ. આપણે આમ નહિ કરીએ, તો સ્વાભાવિક રીતે પરિણામ એ આવશે કે આપણે આપણને ઉતારી પાડીશું, અને આપણને સોંપવામાં આવેલા પવિત્ર દેહનો પણ ગેરઉપયોગ કરીશું, અને પશુ અને જડ કરતાં પણ ઉતરતી કોટિના બનીશું.

૩. ખાવું, પીવું અને કામ ઉપભોગ કરવો એ આપણા અને પશુ વચ્ચે સમાન છે, પરંતુ તમે કદિ એવી ગાય કે ઘોડો જોયો છે કે જે આપણી પેઠે સ્વાદમાં લંપટ બન્યાં હોય છે? શું તમે એમ માનો છો કે આ સંસ્કૃતિનું ચિહ્ન છે? શું ખરા જીવનની આ નિશાની છે કે આપણે આપણી ખાવાની વસ્તુઓ એટલી બધી વધારી મૂકવી કે આપણે કયાં છીએ તેનો પણ પત્તો આપણને ન રહે? અને એક પછી એક પકવાનો શોધતા રહેવાં કે જેને

ઘઉં દૂધ અને કંઈક લીલોતરી અને ખાને તો લીલું ફળ એ ઉપરાંત ભાગ્યે જ બીજી વસ્તુની જરૂર હોય.

જેઓ પ્રજાની સેવા કરવા ઇચ્છે છે, અથવા જેઓને ખરા ધાર્મિક જીવનની ઝાંખી કરવાની ઉમેદ છે, તેઓ પરણેલા હોય કે ન હોય, તોપણ તેઓએ બ્રહ્મચારી જીવન ગુજારવું જોઈએ. લગ્ન સ્ત્રીને પુરુષ સાથે વધારે ગાઢ સંબંધમાં લાવે છે, અને તેઓ બંને વિશિષ્ટ અર્થમાં મિત્ર બને છે. તેઓનો વિયોગ કદિ સંભવતો નથી. પણ હું નથી ધારતો કે આપણી લગ્નની કલ્પનામાં કામને અવશ્ય સ્થાન હોવું જોઈએ.

૧૬. અસ્તેય અને અપરિગ્રહ વ્રત.

૧. અસ્તેય એટલે ચોરી ન કરવી. હું એમ કહેવા ઇચ્છું છું કે આપણે બધા એક રીતે ચોર છીએ. મારા તરતના ઉપયોગ માટે જેની મને જરૂર ન હોય એવી વસ્તુ જો હું લઉં, અને મારી પાસે રાખી મૂકું, તો હું તેની બીજા કોઈ પાસેથી ચોરી કરું છું.

૨. હું એમ કહેવા માગું છું કે અપવાદ વિના સૃષ્ટિનો આ મૂળ નિયમ છે કે સૃષ્ટિ આપણી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા જેટલું દરરોજ ઉત્પન્ન કરે છે, અને જો દરેક જણ પોતાને જરૂર જોઈતું લે અને વધારે ન લે, તો આ દુનિયામાં ગરીબાઈ ન રહે અને આ દુનિયામાં કોઈ પણ માણસ ભૂખમરાથી ન મરે. આપણામાં આ અસમાનતા ચાલુ છે એનો અર્થ એ કે આપણે ચોરી કરીએ છીએ.

૩. આપણામાંની જે વ્યક્તિઓ અન્ધકારમાંથી પ્રકાશમાં જવા ઇચ્છે છે, તેઓએ તો અસ્તેયવ્રત પાળવાનું છે. હું કોઈ પાસે પોતાનો કબજો છોડાવવા નથી માગતો. મારા કરતાં બીજા કોઈ પાસે વધારે હોય તો ભલે, પરંતુ મારું પોતાનું જીવન વ્યવસ્થિત કરવા માટે તો હું જણાવીશ કે જેની મને જરૂર નથી તે હું મારી પાસે રાખી ન શકું. હિંદમાં ત્રણ કરોડ માણસો એવાં છે કે જેઓને એક ટંકના ભોજનથી જ સંતોષ માનવો પડે છે, અને તે પણ કેવળ સૂકો રોટલો અને ચપટીભર મીઠાથી. જ્યાંસુધી આ ત્રણ કરોડને પૂરતા વસ્ત્ર અને ખોરાક નથી મળ્યાં, ત્યાંસુધી તમને અને મને આપણી પાસે જે કંઈ હોય તે રાખવાનો હક નથી. તમે અને હું વધારે સમજીએ છીએ; એટલે આપણે આપણી જરૂરિયાતોમાં ઘટતો ફેરફાર કરવો જોઈએ, અને સ્વેચ્છાથી ભૂખમરો પણ વેઠવો જોઈએ કે જેથી તેઓની માવજત થાય, તેઓને ખવડાવાય અને વસ્ત્ર પહેરાવાય.

૪. આમાંથી એની મેળે જ અપરિગ્રહવ્રત ઉદ્‌ભવે છે. [બહુ વસ્તુઓનો ઉપયોગ નહિ કરવો એટલું જ બસ નથી. પણ જેની જરૂર શરીરના તાત્કાલિક પોષણ તથા રક્ષણ સારુ નથી, તેનો સંગ્રહ પણ ન

કરી રાખવો એ અપરિગ્રહવ્રતનો અર્થ છે. આપણને અત્યારે એક જ કામળીનો ઉપયોગ હોય, પણ ભવિષ્યમાં બીજીની જરૂર પડશે એમ માની અપરિગ્રહવ્રત પાળનાર બીજી કામળી ન સંઘરી રાખે. આમ ઝીણી ઝીણી બાબતમાં પણ નિત્ય વિચાર કરી પોતાનું જીવન ઉત્તરોત્તર સાદું બનાવવા આ વ્રતધારી પ્રયત્ન કરે.]

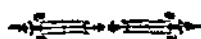
૫. અપરિગ્રહવ્રત પાળવામાં મુખ્ય ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે ન જોઈતું કંઈ પણ ન સંઘરવું. ખેતી કરતાં બળદ હશે, તો બળદ તથા તેમને લગતો સામાન સંઘરીશું. દુષ્કાળનો ભય સદા હશે, ત્યાં દાણા સંઘરીશું. પણ બળદની કે દાણાની જરૂર છે કે નહિ એ સવાલ હંમેશાં પૂછીશું. બધા યમો આપણે વિચારદશાએ પાળવાના છે. એટલે તેમાં દઢતા દિવસે દિવસે વધતી જશે અને નવા ત્યાગો સુઝતા જશે. ત્યાગની હદ જ નથી. જેમ વિશેષ ત્યાગ થશે, તેમ આત્માનું દર્શન વિશેષ કરીશું. મનની ગતિ પરિગ્રહના ત્યાગ તરફ હશે અને શરીરશક્તિ મુજબ ત્યાગ કરીશું, એટલે અપરિગ્રહવ્રત પાળ્યું ગણાશે.

૬. તેમ જ અસ્તેય વિષે. અપરિગ્રહમાં ન જોઈતી વસ્તુના સંગ્રહનો સમાસ થાય છે. અસ્તેયમાં તેવી વસ્તુના ઉપયોગનો સમાસ છે. મને એક પહેરણથી શરીર ઢાંકવાનું બને, છતાં હું બે પહેરૂં તો બીજાની મેં ચોરી કરી છે, કેમકે જેનો ઉપયોગ બીજા કરી શકત તે પહેરણ મારૂં ન કહેવાય. જો હું પાંચ કેળાંથી મારો નિર્વાહ ચલાવી શકું, તો મારે છઠ્ઠું ખાવું તે ચોરી છે. ધારો કે આપણે બધાને જરૂરનાં જાણી ૫૦ લીંબુનો પરિગ્રહ રાખ્યો. મને માત્ર બેની જરૂર છે, પણ વધારે છે, તેથી હું ત્રીજું લઉં છું. તે ચોરી થઇ.

૭. આમ વિશેષ ઉપયોગ એ અહિંસાવ્રતનો પણ ભંગ કરે છે. જો અસ્તેય ભાવનાથી ઉપયોગ ઘટાડીએ, તો આપણામાં ઉદારતા વધે. જો અહિંસાભાવનાથી ઉપયોગ ઓછો કરીએ, તો દયાભાવના વધે. પ્રાણી—જીવ—માત્રને હંમેશાં આપણે અભયદાન આપીએ, તેમાં દયા-પ્રેમનું ચિંતવન રહ્યું છે. તે ચિંતવન જે કરશે તેની સામે સ્વપ્ને પણ કોઈ જીવ નહિ થાય એ શાસ્ત્રનો ખાસ નિશ્ચય છે, મારો અનુભવ છે.

---

૧૭. દયાધર્મ.

૧. આપણે પોતે અગવડ ભોગવી લઈએ, જેથી બીજાની સગવડ સચવાય. આપણને જે ઘડીએ જે ઇચ્છા થઇ તેનો તરત જ અમલ કરી દેવો, તેની અસર દુનિયા ઉપર શી થશે તેનો વિચાર ન કરવો, એ સંયમ નહિ કહેવાય. તે સ્વચ્છંદ છે. તે દૈવી પ્રવૃત્તિ નથી, પણ રાક્ષસી પ્રવૃત્તિ છે. જ્યાં અવ્યવસ્થા એ જ વ્યવસ્થા હોય તે રાક્ષસી પ્રવૃત્તિ. જ્યાં અવાજો જ થયાં કરતા હોય, કોઇનો વિચાર ન હોય, કોઈની મર્યાદા ન હોય તે રાક્ષસી પ્રવૃત્તિ. કોઈ એવું વિશેષ ચિહ્ન નહિ બતાવી શકાય, જે જોઇએ તો રાક્ષસી પ્રવૃત્તિને ઝટ ઓળખી લઇએ. દરેક પ્રવૃત્તિ હમેશાં મિશ્રિત હોય છે. જ્યાં હૃદયમાં મોટે ભાગે અશાંતિ પ્રવર્તતી હોય, જ્યાં અશાંતિની જ મૂર્તિ ખડી થતી હોય, તેવી પ્રવૃત્તિને રાક્ષસી પ્રવૃત્તિ કહીએ.

૨. રાક્ષસી શબ્દ હું બહુ વાપરું છું, તેથી તે વાપરવો મને ગમે છે એમ નથી. બધી દુનિયા ભલે તેમ માની લે, મારો પોતાનો આત્મા સાક્ષી પૂરે છે કે એ શબ્દના મારા ઉપયોગમાં દયા સિવાય બીજું કંઇ જ નથી. તેમાં દ્વેષ નથી. તેમાં રોષ નથી. હું વસ્તુને જે પ્રકારે જોઇ રહ્યો છું, તે જ પ્રકારે તેને ચિતરી રહ્યો છું. તેમાં હું દયાધર્મ પાળી રહ્યો છું.

૩. અત્યારે હિંદુસ્થાનમાં જે કામ આપણે કરી રહ્યા છીએ, તેમાં પણ દયાધર્મ જ રહેલો છે. એ કામ આપણે રોષથી નથી કરતા. વસ્તુસ્થિતિ એવી આવી પહોંચી છે કે આપણને રોષનાં જબરાં કારણો મળેલાં છે, આપણે અત્યંત દબાયા છીએ. તે વખતે પણ એ વિચાર આપણામાં રહ્યો છે કે દબાવનાર સાથે આપણે કેમ વર્તવું, જેથી તેમને આપણે સામા ન દબાવીએ, આપણે કઇ રીતે તેમનું પણ સારું કરી શકીએ. અસહકારનું મગ દયામાં રહેલું છે, રોષમાં નથી. રખે આપણે પોતે ભૂલતા હોઇએ એમ ધારીને આપણે સામા પર રોષ કરતા નથી તેનાથી જાતે જ અળગા છીએ.

૪. એમ ભાગવાથી ગંભીર પરિણામ જરૂર આવે છે. એથી જે પુરુષો સાથે કે સંસ્થા સાથે આપણે અસહકાર કરીએ છીએ, તે સંસ્થા ચલાવનાર પુરુષોને આઘાત તો જરૂર પહોંચે છે, પણ દયાધર્મનો અર્થ કોઈ સ્થળે આઘાત કરવો જ નહિ એવો નથી. આપણા પોતાના સત્કાર્યથી, કર્તવ્યપાલનથી બીજાને દુઃખ થતું હોય, તો તે વહોરીને પણ સત્કાર્ય કરવું એમાં જ ખરો દયાધર્મ છે.

૫. પતંજલિ ભગવાને દયા આદિનું મહત્ત્વ એવું બતાવ્યું છે કે તેનો વિચાર કરતાં પણ રસના ઘૂંટડા આવે છે. મૂળ વાત એ છે કે આપણામાં બીક ઘર કર્યું છે, તેથી સત્ય, દયા વિગેરે ગુણો ખીલી શકતા નથી. તે પછી માનીએ છીએ કે દયા કંઈ ક્રૂર માણસો ઉપર કામ કરતી નથી. દયા ખાય તેની ઉપર આપણે દયા ખાઈએ એ તો દયા નથી, પણ દયાનો બદલો છે.

૬. ઘણી વાર કહીને લખી ગયો છું કે મેં ઘણાનાં જીવનમાંથી ઘણું લીધું છે, પણ સૌથી વધારે કોઈના જીવનમાંથી મેં ગ્રહણ કર્યું હોય, તો તે કવિશ્રી રાયચંદભાઈના* જીવનમાંથી. દયાધર્મ પણ હું તેમના જીવનમાંથી

---

* શ્રીમદ્ રાયચંદ રવજીભાઈ શતાવધાની કવિનો જન્મ કાઠિયાવાડના વવાણિયા ગામમાં ૧૮૬૭ મા થયો હતો. તેઓએ નાનપણથી જ અદ્ભુત સ્મરણશક્તિ અને કવિતા પ્રત્યે અનુરાગ બતાવ્યા હતા.

૨૧ મા વર્ષે તેમણે ધંધામાં પ્રયાણ કર્યું, અને ઘણા ટૂંક વખતમાં એક આગેવાન ઝવેરી તરીકે નામના મેળવી. વર્ષમાં કેટલાક મહિનાઓ તો પોતે મુંબઈ છોડી ચાલ્યા જતા અને ગુજરાતના વનોમાં એકાંતવાસ ગાળતા.

બત્રિશ વર્ષની વયે તેમની શારીરિક પ્રકૃતિ નબળી પડી, અને એક વર્ષ ઉપરાંતની માંદગી ભોગવી ૧૯૦૧ મા તેઓ શાંતિથી કાળશરણ થયા.

છૂટીછવાયી કવિતા સિવાય મોક્ષમાલા, આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર, પંચાસ્તિકાય, વિગેરે ગ્રન્થો તેમણે લખ્યા છે. તેમની માનસિક શક્તિઓ અદ્ભુત રીતે ચમત્કૃતિવાળી હતી, તેમ જ તેમના ચારિત્ર્યની નૈતિક ઉન્નતિ ચકિત કરાવનાર હતી.

રાયચંદભાઈ પ્રત્યે મહાત્માજીના કેવા અનન્ય પૂજ્યભાવ હતો તે મહાત્માજીના પોતાના ઉચ્ચારેલા નીચેના શબ્દોથી જણાશે:—

" મારા જીવન પર શ્રીમદ્ રાયચંદભાઈનો એવો સ્થાયી પ્રભાવ પડયો છે કે જેનું હું વર્ણન કરી શકતો નથી. એમના સંબંધમાં મારા બહુ ભારે વિચાર છે. હું કેટલાક વર્ષોથી ભારતમાં ધાર્મિક પુરુષની શોધમાં છું; પરંતુ મેં ભારતમાં એવા કોઈ ધાર્મિક પુરુષ આજ સુધી નથી જોયા કે જે શ્રી રાયચંદભાઈની પ્રતિસ્પર્ધામાં ઉભા રહી શકે.

શીખ્યો છું. એવું એક પણ કાર્ય નહિ હોય કે જેમાં કોઈને જ આઘાત પહોંચતો ન હોય, પણ આ આઘાત દયાથી પહોંચતો હોવો જોઈએ. આ આઘાતની બે શરતો છે:—

(૧.) સામાને આઘાત પહોંચે તેના કરતાં આપણને વધારે પહોંચે, તો જ આપણે તેનું કાર્ય કરીએ.

(૨.) આપણો હેતુ શુભમાં શુભ હોય, તેમાં સામાનું કલ્યાણ જ આપણા મનમાં હોવું જોઈએ.

૭. આપણે માની લઈએ કે મારો દીકરો દારૂ પીએ છે, બીડી પીએ છે, વ્યભિચારી છે. તે મારી પાસે પૈસા માગે છે. આજસુધી તો તેણે માગ્યા તેમ મેં આપ્યા, કારણ હું આંધળો બાપ હતો, પણ મારે પોતાને તો દારૂ—બીડી ન જ પીવાં જોઈએ, વ્યભિચાર ન જ કરવો જોઈએ, વળી બીજાને યે તેમાંથી ઉગારી લેવા જોઈએ. એટલે મારો ધર્મ છે કે હું મારા દીકરાને પૈસા ન આપું. તેના હાથમાં દારૂની પ્યાલી જોઉં, તો મારે તે ઝૂંટવી લેવી જોઈએ. મને ખબર પડે કે અમુક પેટીમાં તે દારૂ રાખે છે, તો મારે તે પેટી બાળી નાખવી જોઈએ. બાટલી દેખું, તો મારે તે ફોડી નાખવી જોઈએ. એમ કરવાથી છોકરાને તો જરૂર આઘાત પહોંચશે. મને એ ક્રૂર બાપ માનશે. દયાધર્મ સમજનાર બાપ પુત્રને આઘાત પહોંચે તેથી ડરતો નથી, પુત્રના શાપથી ગભરાતો નથી. દયાધર્મ—પરોપકાર ધર્મ—એના પ્રસંગમાં સૂચવે છે કે તેના હાથમાંથી દારૂની બાટલી છીનવી લેવી. બળાત્કાર કરીને તેના હાથમાંથી હું તે પડાવી ન લઉં, પણ મને ખબર પડે કે ઘરમાં અમુક ઠેકાણે તે દારૂ રાખે છે, તો ત્યાંથી લઈને હું તેને જરૂર ફોડી નાખું.

૮. સામાન્ય વસ્તુમાં કોઈને નકામા ન દૂભવીએ, દયાધર્મનું નામ લઈ બીજાને નાની વાતમાં પણ રોકવા ન બેસી જઈએ, એ દયાધર્મનું

તેઓમાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, અને ભક્તિ હતાં હોય, પક્ષપાત અને રાગ દ્વેષ ન હોતા. તેઓમાં એક એવી મહતી શક્તિ હતી કે જેની દ્વારા તેઓ પ્રાપ્ત થયેલા પ્રસંગનો પૂર્ણ લાભ લઈ શકતા હતા તેઓના લેખો અંગ્રેજ તત્ત્વજ્ઞાનીઓની અપેક્ષાએ ઘણા વિચક્ષણ, ભાવનામય અને આત્મદર્શી છે યુરોપના તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં ટૉલ્સ્ટૉયને હું પહેલી શ્રેણીના અને રસ્કીનને બીજી શ્રેણીના વિદ્વાન્ તરીકે માનું છું, પરંતુ શ્રીમદ્ રાયચંદભાઈનો અનુભવ આ બન્ને કરતાં ઘણો વધી જાય છે.'

સરસમાં સરસ માપ છે. આ સામાન્ય માપ સમજીએ, તો પૂરી સમજણ પડતી ન હોય તેવું ઘણું આપણે લોકલજ્જાએ જ કરી લઇએ. ખાદી શામાટે પહેરવી એ હું સમજી શકતો ન હોઉં, ઝીણી મલમલ મને ગમતી હોય, તો પણ જે સમાજમાં હું રહું છું તે બધા ખાદી પહેરે છે, અને ખાદી પહેરવામાં કંઇ અધર્મ કે ખોટું નથી, તેથી સમાજમાં જે થાય છે તે હું કરૂં.

૯. મુંબઇમાં એક વાર હું અને કવિ શ્રી રાયચંદ્રભાઇ દયાધર્મની વાતો કરતા હતા. ચામડું વાપરવું જોઇએ કે નહિ તેનો વિચાર ચાલતો હતો. અમે બન્ને યે છેવટે માની લીધું કે ચામડા વિના તો ન જ ચલાવી શકાય. ખેતી જેવા ઉદ્યોગ તો ચાલવા જ જોઇએ; પણ કંઇ નહિ તો ચામડું માથે તો ન જ પહેરીએ. હું તો મૂળથી જ જરા શકરો રહ્યો. મેં પૂછ્યું કે તેમને માથે ટોપીમાં શું છે? એ પોતે તો આત્મચિંતનમાં લીન રહેનારા હતા. પોતે શું પહેરે છે, શું ઓઢે છે એના વિચાર કરવા બેસતા નહિ. માથે ટોપીમાં ચામડું છે એ તેમણે જોયેલું નહિ, પણ મેં બતાવ્યું કે તરત તેમણે ટોપીમાંથી ચામડું તોડી કઢાવ્યું. મને કંઈ એમ નથી લાગતું કે મારી દલીલ એટલી સજ્જડ હતી કે તેમને સોંસરી ઉતરી ગઇ. તેમણે તો દલીલ જ કરી નહિ. તેમણે વિચાર્યું કે આનો હેતુ સારો છે, મારી તરફ પૂજ્યભાવ રાખે છે, તેની સાથે ચર્ચા શું કામ કરૂં? તેમણે તો તરત ચામડું ઉતરડી નાખ્યું, અને ફરી પાછું કદિ ચામડું માથે પહેર્યું નહિ હોય એમ માનું છું. પણ કોઇ જો આજે એમ કહેતો આવે કે ત્યાર પછી તેણે તેમને ચામડાવાળી ટોપી પહેરતા જોયા હતા, તોપણ મને તેમાં આઘાત ન પહોંચે. હું ફરીથી તેમની પાસે પહોંચું, તો તે ફરીથી તરત જ પાછું ચામડું ઉતરડી નાખે. તેમનું એમાં ચિત્ત ન હોય એટલે રહી ગયું હોય.

૧૦. મહાપુરુષમાં મિથ્યાભિમાન નથી હોતું. બાળક પાસેથી પણ તે શીખી લેવાને તૈયાર હોય છે. મોટા માણસો નાની બાબતોમાં મતભેદ ન રાખે. નાની નાની બાબતોમાં જે દયાધર્મને બહાને મતભેદ રાખ્યા કરે, આત્મનાદની વાતો કરવા બેસે, તેને બહુ કહું છું કે આત્માનો નાદ છે જ નહિ, અથવા તો પશુની જેમ તેનો આત્મા સૂનેલો છે. મનુષ્યોમાં ત્રણો ખરો તો આત્મા ઉંઘતો જ હોય છે. મનુષ્યમાં અને પશુમાં ભેદ એટલો છે કે મનુષ્યનો આત્મા પૂરેપુરો જાગી શકે છે. જો આપણે નવાણું પ્રસંગોમાં

દુનિયા સાથે ચાલતા હોઇએ, તો એક પ્રસંગમાં તેને કહી શકીએ કે આ તમે ઠીક નથી કરતા. જન્મ્યો ત્યારથી દુનિયા સાથે જે વેર બાંધીને બેઠે છે, તે પ્રેમ બતાવી કેમ શકે?

૧૧. ઘણા પ્રસંગોમાં તો આપણે જડ હોઇએ તેમ જ વર્તવું જોઇએ. શુદ્ધ જડમાં અને ચૈતન્યમાં નહિ જેવો જ ભેદ છે. જગત્ બધું જડ રૂપે જ દેખાય છે. આત્મા તો કોઇક વાર જ પ્રકાશે છે. અલૌકિક પુરુષનો એવો વ્યવહાર હોય છે.

૧૨. અસહકારની પ્રવૃત્તિ ધર્મ છે. જેના આત્મામાં દયાધર્મ વસે છે, તેનાથી આમાં પડ્યા વિના રહેવાય જ નહિ. આમાંથી રાજ્યપ્રકરણી, આર્થિક, ઇત્યાદિ પરિણામો ભારે સુંદર આવવાનાં તે તો છે જ, પણ સૌથી સુંદર પરિણામ તો એ આવશે કે આ પ્રવૃત્તિથી ઘણા ઉગરી જશે; ઘણા મોક્ષને લાયક થઇ જશે.

૧૩. જ્યારે પુણ્યને સરળ માર્ગ મળતો નથી, પણ મોટી ખીણો અને પર્વતો ઓળંગવા પડે છે, ત્યારે આપણે તેને કલિકાળ કહીએ છીએ. તે વખતે જગતના પુણ્ય બહુ જોવામાં આવતું નથી. ઠેકાણે ઠેકાણે પાપ દેખાય છે. પાપ પુણ્યને નામે ચાલ્યાં કરે છે. તેવી સ્થિતિમાં દયાધર્મનું પાલન કરવા ઇચ્છીએ, તો આપણો આત્મા ક્લેશથી ઉભરાઇ જવો જોઇએ. એમ લાગવું જોઇએ કે આવી સ્થિતિમાં જીવવું તે કરતાં દેહ જર્જરિત થઈ જાય, પડી જાય તે વધારે સારૂં. જગતના તાપનું દર્દ એ દયાધર્મની નિશાની છે.

૧૪. દરેક પ્રકારે પેદા થયેલા જીવોને આપણે અસંખ્ય ઉપાયો યોજીને જીવતા જ રાખવા એ જીવદયાનો વિષય છે એવું કોઇ પણ રીતે સિદ્ધ નથી થઇ શકતું. એવો પ્રયાસ કરવો એ પણ વ્યર્થ છે. એમાં ગૂઢ અહંતા રહેલી જોવામાં આવે છે. જીવદયાનો અર્થ સહેલાઇથી થઇ શકતો નથી એમ હાલ હાલ હું તો અનુભવી રહ્યો છું. એ વિષયનું કંઇક મેં મારો પોતાનો કર્યો છે એટલે ભારે દઇને લખવાની હિંમત કરી છે. જીવદયાનો આધાર અમુક સંખ્યાના જીવોને બચાવવા ઉપર મુદ્દલ નથી. એ આત્માનો ખાસ ગુણ છે. તેને દઇને દયામય આત્માના પ્રસંગમાં આવેલા જીવ તેની દયાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ તરત કરી લે છે. જીવદયામાં અંકગણિતને ક્યાં યે સ્થાન મળી શકતું નથી. કરોડો આટામાં અસંખ્ય જીવોના ઉપદ્રવ થયો હોય છે,

તેને સંઘરવા એ જીવદયા નથી. તેને દાટવા અથવા બાળવામાં જીવદયા રહેલી છે. જોકે બન્ને પ્રયોગોમાં આટા માંહેલા જંતુનો એક પ્રકારે નાશ થાય છે. શરીરને સ્વચ્છ રાખવા જતાં પણ અસંખ્ય જંતુઓનો નાશ થાય છે. વિશુદ્ધ દયા આટો ન સડે, શરીર અસ્વચ્છ ન થાય એવા ઉપાયો શોધશે.

૧૫. દયાધર્મની પરિસીમા માંકડને નહિ મારવામાં નથી. માંકડને ન મરાય એ ખરૂં છે, પણ માંકડને ઉત્પન્ન પણ ન કરાય. જેટલું ઘાતકીપણું મારવામાં છે, તેથી વધારે ઘાતકીપણું ઉત્પન્ન કરવામાં છે. માંકડને આપણે બધા પેદા કરીએ છીએ. શ્રાવકો પેદા કરે છે, હું વૈષ્ણવ પણ પેદા કરૂં છું. આપણે શૌચાચાર જાણતા નથી. પરિગ્રહ વધારતી વખતે આપણે વિચાર કરતા નથી, અને પરિગ્રહથી ઉત્પત્તિ સિવાય બીજું શું થાય?

૧૬. માંકડ, મચ્છર, વિગેરે સૂક્ષ્મ જંતુઓને નહિ મારવામાં દયાધર્મ છે જ. પણ તેથી વધારે દયાધર્મ એ છે કે આપણાથી માણસને ન મરાય. માણસને મારવો અને માંકડને મારવો એની વચ્ચે પસંદગી કરવી પડે એવા પ્રસંગ આવે ત્યારે કોને મારવો? માણસને મારીને માંકડને ઉગારવો એ ધર્મ હોય એવો પ્રસંગ પણ આવવો શકય હોય છે. માંકડને મારીને માણસને ઉગારવો એ ધર્મ હોય એવો પ્રસંગ પણ શકય છે. હું તો એ બન્ને જાતના પ્રસંગમાંથી ઉગરી જવાનો માર્ગ કહું છું. તે દયાધર્મ છે.

૧૭. 'વાણિયાઓ જૈનધર્મતત્ત્વોને વગોવી રહ્યા છે. તેઓ કીડિયારાં પૂરે છે, પટેટું મોંમાં જાય તો તેમને દુઃખ થાય છે, એવા ઝીણા ઝીણા ધર્મ તેઓ પાળે છે. તેમની એ ઝીણવટ તેમને મુબારક હો; પણ જે એમ જાણે છે કે એમાં જ જૈનધર્મની પરિસીમા છે, તેઓ ધર્મની નાચામાં નીચી શ્રેણીએ જ છે. એટલો ધર્મ તો પતિતનો છે. એટલો જ ધર્મ પુણ્યવાનનો નથી.'

૧૮. માંકડ વિગેરે જંતુઓને નહિ મારવામાં દયાધર્મ સમાપ્ત નથી થતો, જોકે તેમને મારવાં તો ન જ જોઇએ. પણ એ તો પહેલું પગથિયું છે. કોઇ જમાનામાં એવી માન્યતા નિકળી હશે કે મનુષ્યને નિભાવવા ખાતર કોઇ પણ જંતુને મારવામાં પાપ નથી, ત્યારે કોઇ સાધુ ઉભો થયો હશે અને જંતુઓના રક્ષણ ઉપર વધારે ભાર આપ્યો હશે. એ સાધુએ

કહ્યું હશે કે 'રે મૂર્ખા, ક્ષણિક દેહની ખાતર જંતુઓનો નાશ ન કર. તારા મનમાં એટલી નાશાવેલી હોવી જોઈએ કે દેહ તો કાલે પડનો હોય તો ભલે આજે પડે.' આમાંથી 'અહિંસા' નો જન્મ છે.

૧૯. પરન્તુ જે માંકડને નથી મારતો, પણ પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રને મારે છે તે જૈન નથી, તે વૈષ્ણવ નથી, હિન્દુ નથી, તે શૂન્ય છે. આપણે દયાધર્મનો સંકુચિત અર્થ છોડીને તેનો વિશાળમાં વિશાળ અર્થ લઈએ. એક પણ જીવને દૂભવવો, દુશ્મન માનવો એ પાપ છે. જે એમ પૂછે છે કે જનરલ ડાયરને ફાંસી દેવો, સર માઇકલ ઓડવાયરને બળના અંગારમાં નાખવો તે નથી શ્રાવક, નથી વૈષ્ણવ, નથી હિન્દુ, તે કંઈ જ નથી. અહિંસાનું રહસ્ય એ જ છે કે ગુસ્સો રોકવો, આત્માની મલિનતા દૂર કરવી. જનરલ ડાયરની પરીક્ષા કરનાર હું કોણ? હું જાણું છું કે હું રોષથી ભરેલો છું, મનમાં ને મનમાં કેટલાકનાં ખૂન કરતો હોઇશ. હું જનરલ ડાયરની પરીક્ષા કરનાર કોણ? એટલે મેં નિશ્ચય કર્યો કે તલવારથી કોઇ મને મારે, તોપણ મારે તેને મારવો જ નહિ. એ દયાધર્મ છે, અસહકારની પ્રવૃત્તિનું રહસ્ય છે.

૨૦. 'હું જાણું છું કે આ પ્રવૃત્તિનું પરિણામ તો એ જ છે, અને પરિણામ એ હશે તો લોકો આપોઆપ જાણી લેશે જ.

૨૧. સર્પને મારવામાં પાપ છે, તે કરતાં મનુષ્યશરીરધારી સર્પ કે વાઘને મારવામાં વધારે પાપ છે, કારણકે પશુ વાઘને તો આપણે બીકને વશ થઇને મારીએ છીએ, રોષથી નથી મારતા. કોઇ ધર્મરાજા ખરેખર હોય અને તેના હાથમાં આપણા પાપપુણ્યનો ન્યાય કરવાનો હોય, તો તે વાઘને મારનારની દયા ખાઇને કદાચ તેને માફી આપશે, કારણકે તેમાં તો માણસે પોતાનો પશુધર્મ પાળ્યો છે, એક પશુએ બીજા પશુને માર્યું છે. પણ મનુષ્યને મારવામાં તો રોષ હોય છે, અભિમાન હોય છે, દંભ હોય છે. ધર્મરાજા કહેશેઃ 'અરે મૂર્ખ, તેં મનુષ્યને માર્યો તેનાં પાછળ તો કેટલી યે ખટપટ, કેટલાં યે પાખંડ હશે ત્યાં જોઇએ.'

૨૨. શ્રાવકોને અને બધાંને હું કહું છું કે જીવદયાનો અર્થ કીડી મકોડી આદિ સૂક્ષ્મ જંતુને ન મારવાં એટલો જ નથી. તેમને યે મારવાં તો ન જ જોઇએ; પરન્તુ મનુષ્યયોનિમાંના કોઈ પણ જીવને છેતરવો પણ

ન જ જોઈએ. છતાં ઘણા વેપારીઓ બીજું શું કરે છે ? કોઈ શ્રાવક મારી પાસે તેના ચોપડા મૂકે, તો હું તેને બતાવી દઉં કે એ શ્રાવક નથી. જે કપડાંનો આપણે વેપાર કરીએ છીએ એની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી છે ? મેલમાં જ તેની ઉત્પત્તિ છે કે નહિ, તેની કાંજીમાં ચરબી છે કે નહિ એ વેપારીએ વિચારવું ઘટે. દામ દુપટ લેવું તેને હરામ હોવું જોઈએ. એ શ્રાવકનો ધર્મ નથી. એક પૈસા બે પૈસા મજુરી ચડાવો તે તો ઠીક, પણ આટલી બધી જંજાળ શી ? આટલો પાખંડ શો ! વ્યાજ તો એટલું બધું લેવાય છે કે સામો માણસ મરી જ જાય. હું જ્યાં જાઉં છું, ત્યાં શ્રાવક તેમ જ વૈષ્ણવ બન્ને વાણિયાની સામે ફરિયાદો હોય છે. ઘણા લોકો મને મહેણું મારે છે કે તમારા જ લોકો કેટલું બધું વ્યાજ લે છે.

૨૩. નીચ વાણિયા મટીને ક્ષત્રિય થવું જોઈએ. વૈશ્યધર્મ એટલે મજુરી બિલકુલ નહિ, દયા નહિ, શૌર્ય નહિ, વિવેક નહિ, એમ નથી. ખરો વૈશ્ય તો પોતાની કિંમત [illegible]-ક્ષત્રિયપણું બતાવે, વેપારમાં વિવેક બતાવે, અને [illegible], ન [illegible] ન લેવાય, શુદ્ધ માર્ગે જ લેવાય [illegible] પાલન કરે [illegible] વ્યાજ [illegible] મજુરી [illegible]

[illegible]

પહોંચો [illegible]

૨૫ [illegible]

નથી [illegible]

જરૂર નથી. જે મેલો નહિ થાય, જે યમનિયમ પાળતો રહેશે, જે અધર્મ અસત્યથી દૂર રહેતો હશે, જેના હૃદયમાં વ્યભિચારનો સ્પર્શ સરખો નહિ હોય, જેના હૃદયમાં દયાધર્મ વસતો હશે, તે 'કેવળ' બની શકે. તેને કેવળજ્ઞાન અપ્રાપ્ય નથી. તેથી હું તમને નથી કહેતો કે તમે સંસ્કૃત ભણો જ, ભગવતી સૂત્ર વાંચો જ. વાંચો કે ન વાંચો એ સંબંધે હું તટસ્થ છું.

૧૮. હિંદુધર્મ.

૧. હિંદને કોઈ શાની જરૂર છે એ વિષે મને મારી મુસાફરી દરમિયાન જગે જગે પૂછવામાં આવ્યું છે. સામાન્ય રીતે કહીએ તો આપણને અત્યારે ખરી ધાર્મિક ભાવનાની જ ઘણામાં ઘણી જરૂર છે. આ ઉત્તર સર્વ કાળ માટે સત્ય છે; [કેમકે ધાર્મિક ભાવનાથી જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં સ્થિરતા આવે છે અને તેમાંથી શાંતિ અને સુખ આવે એમ મનાય છે.]

૨. હિંદુધર્મ પર પગને [illegible] રાખે છે, તેથી તે જબરદસ્ત [illegible] થયો છે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે તેના મૂળમાં સ્વદેશી ભાવના રહેલી છે. તે અત્યંત [illegible] છે, કારણકે તે કોઈ પાસે ધર્મનો [illegible] કરાવતો નથી, અને જેમ તેનો વિકાસ ભૂતકાળમાં થતો જણાય છે, તેમ આજે પણ થઈ રહ્યો છે. [illegible] સારી રીતે માને છે તેમ હિંદુધર્મ [illegible] તે ધર્મને પોતાનામાં [illegible] નથી, પરંતુ [illegible] પોતાનો ધર્મ બદલવા [illegible] છે. [illegible] હિંદુ [illegible] નથી કે હિંદુ [illegible] [illegible] છે. તેના [illegible] પોતે તેનાં [illegible] દાખલ [illegible] છે. [illegible] હિંદુધર્મ વિષે કહ્યું છે [illegible] ધર્મ છે, [illegible] લાગુ પડે છે, [illegible] છે.

[illegible]

૩. હિન્દુધર્મમાં [illegible]

મેલ હોય તો, તરત દેખાય છે. પણ મેલી ચીજમાંનો મેલ તરત દેખાતો નથી. અબ્રાહ્મણોએ બ્રાહ્મણો વિષે એવો ઉંચો આદર્શ બાંધી દીધો છે કે તેઓના દોષો તરત તરી આવે છે. હું તો કહું છું કે બ્રાહ્મણની નાની ભૂલ મોટી કરી બતાવવામાં આવે છે, તે જ બ્રાહ્મણની પરીક્ષા છે. બ્રાહ્મણોએ જેટલી તપશ્ચર્યા કરી છે, તેટલી કોઇ કોમે કોઇ દેશમાં કરી હોય એવું મેં નથી જોયું.

૪. હું હમેશાં જ મને પોતાને સનાતની હિંદુ તરીકે ઓળખાવું છું, છતાં યે હિંદુધર્મને નામે થનારી એવી કેટલી યે બાબતો છે જે મને માન્ય નથી. જો હું સાચો સનાતની ન હોઉં, તો પોતાને સનાતની અગર એવા જ બીજા નામથી ઓળખાવવાની મને ઇચ્છા નથી. તેમ એક મોટા ધર્મના નામનો આશ્રય લઇને તેમાં છૂપી રીતે કશો સુધારો કે બગાડો દાખલ કરવાની પણ મારી અલબત્ત ઇચ્છા નથી. તેથી મારો એ ધર્મ થઇ પડ્યો છે કે સનાતન હિંદુધર્મનો હું કેવો અર્થ કરું છું તે મારે એક વાર સ્પષ્ટપણે ચોકખું કરી દેવું. 'સનાતન' શબ્દ હું એના સ્વાભાવિક અર્થમાં જ હમેશાં વાપરું છું.

૫. હું મને પોતાને સનાતની હિંદુ કહેવડાવું છું, કારણકે

(૧.) હું વેદોને, ઉપનિષદોને, પુરાણોને અને જે બધા ગ્રંથો હિંદુધર્મશાસ્ત્રોને નામે ઓળખાય છે, તેને માનું છું અને તેથી અવતારોને અને પુનર્જન્મને પણ માનું છું.

(૨.) હું વર્ણાશ્રમધર્મને એના શુદ્ધ વૈદિક અર્થમાં માનું છું. એના આજના લૌકિક અને અણઘડ અર્થમાં નહિ

(૩.) હું ગોરક્ષાને તેના આજના લૌકિક અર્થ કરતાં ઘણા વધારે વિશાળ અર્થમાં માનું છું

(૪) મૂર્તિપૂજાને વિષે મારી અનાસ્થા નથી

૬ વાંચક જોશે કે વેદો તેમ જ બીજા શાસ્ત્રોનો ઉલ્લેખ કરતાં તેમને અપૌરુષેય અગર ઈશ્વરપ્રણીત કહ્યાં નથી કારણ કે એકલા વેદ જ અપૌરુષેય કે ઈશ્વરપ્રણીત હોય એમ હું માની શકતો નથી. હું તો બાઇબલ કુરાન અને ઝંદઅવસ્તાને પણ વેદના જેટલાં જ ઈશ્વરપ્રેરિત સમજું છું

આ ધર્મગ્રંથોનું મને કશું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે એવો મારો દાવો નથી, છતાં જે મુદ્દાનાં સત્યો ધર્મશાસ્ત્રો ઉપદેશે છે તે હું અંતરથી ઓળખું છું, અને લાગણીથી સમજું છું એવો અલબત્ત મારો દાવો છે. મારી બુદ્ધિને કે નૈતિકદૃષ્ટિને અળખામણા લાગે એવા શાસ્ત્રના કોઇ પણ અર્થથી—પછી તે ચાહે તેટલા વિદ્વત્તાપૂર્ણ કાં ન હોય—બંધાવાની હું ના પાડું છું.

૭. અત્યારના શંકરાચાર્યો અગર શાસ્ત્રીઓ પોતે હિંદુધર્મશાસ્ત્રોનો જે અર્થ કરી બતાવે છે તે જ એક સાચો છે એવો દાવો કરતા હોય, તો હું તેનો વધારેમાં વધારે આગ્રહપૂર્વક નિષેધ કરૂં છું. ઉલટું હું એમ માનું છું કે આ ધર્મગ્રંથોનું આપણું અત્યારનું જ્ઞાન છેક અસ્તવ્યસ્ત છે. જેણે અહિંસા, સત્ય અને બ્રહ્મચર્યમાં પૂર્ણતા પ્રાપ્ત નથી કરી અને જેણે સર્વ પ્રકારની માલેકી અને ધનવૈભવનો ત્યાગ નથી કર્યો, તેવો કોઇ પણ મનુષ્ય શાસ્ત્રોને ખરેખરાં સમજી ન શકે એ ધર્મસૂત્રમાં મારી સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. હું ગુરુની પ્રથાને માનું છું, પણ સાથે સાથે એ પણ જોઉં છું કે અત્યારે તો લાખો મનુષ્યોએ ગુરુ વગર જ પોતાની જીવનયાત્રા પૂરી કરવી રહી છે. કારણ સંપૂર્ણ જ્ઞાન સાથે તેટલા સંપૂર્ણ સદાચારનો સંગમ આ કાળમાં સાંપડવો દુર્લભ છે.

૮. પણ આથી પોતાના ધર્મમાં રહેલું સત્ય કદિ પણ જાણવાની બાબતમાં માણસે નિરાશ થવાની બિલકુલ જરૂર નથી. કારણ બધા મહાન્ ધર્મોની પેઠે જ હિંદુધર્મના પણ પાયાના સિદ્ધાંતો સનાતન હોઇ સહેજે સમજાય તેવા છે. દરેક હિંદુ ઇશ્વરને માને છે; તે 'एकमेवाद्वितीयम्' છે એમ માને છે. પુનર્જન્મને અને મોક્ષને માને છે.

૯. આટલામાટે હિંદુધર્મનું તત્ત્વ મોક્ષ છે. મોક્ષને સારુ હું મથી રહ્યો છું. મારી બધી પ્રવૃત્તિ મોક્ષને ખાતર છે. જેટલો વિશ્વાસ મને મારા દેહના અસ્તિત્વ વિષે અને તેની ક્ષણિકતાને વિષે છે, તેટલો જ આત્માના અસ્તિત્વ વિષે અને તેના અમરત્વને વિષે છે. જે ખાસ વસ્તુ હિંદુધર્મને બીજા ધર્મોથી નોખો પાડે છે, તે તેની ગોરક્ષા અને વર્ણાશ્રમધર્મ છે.

૧૦. વર્ણાશ્રમ તો મને લાગે છે કે મનુષ્યસ્વભાવમાં જ રહેલી વસ્તુ છે. હિંદુધર્મે શાસ્ત્રીય ઢબે તેનો વિચાર કરી તેને શાસ્ત્રની પૂર્ણતાએ

[illegible] છે એટલું જ. એ જન્મથી જ પ્રાપ્ત થનારી વસ્તુ છે. મનુષ્ય સ્વેચ્છાએ પોતાનો વર્ણ બદલી શકતો નથી. પોતાનો વર્ણધર્મ ન પાળવો એ પરંપરાને તોડવા સમાન છે, પણ વર્ણધર્મના નાશને લીધે એક વર્ણની અસંખ્ય ન્યાતો અને પેટા ન્યાતો કરી મૂકનારે એ સિદ્ધાંતની ભારે અણઘડની જેમ તેની વિડંબના જ કરી છે. ચાર વર્ણ સમાજનાં બધાં પ્રયોજનને માટે તદ્દન પૂરતા છે.

૧૧. વર્ણાંતર રોટી કે બેટી વહેવારથી માણસનો જન્મથી મળેલો દરજ્જો કે અધિકાર નષ્ટ થયો જ જોઇએ એમ હું નથી માનતો. ચાતુર્વર્ણ્યે માણસને તેના વ્યવસાય નક્કી કરી આપ્યા છે, તે મનુષ્યના સામાજિક વહેવારની મર્યાદા બાંધતો નથી કે તેનું નિયમન પણ કરતો નથી. ચાતુર્વર્ણ્યે માણસના ધર્મો ઠારી દીધા છે; તેમને જુદા જુદા ચડિયાતા કે ઉતરતા હક્કો અર્પ્યા નથી. મને લાગે છે કે હિંદુધર્મની પ્રકૃતિથી જ એ વિરુદ્ધ છે કે પોતાનામાં ઉંચા કે બીજાનામાં નીચા દરજ્જાનું આરોપણ કરવું. હિંદુ દૃષ્ટિએ તો સર્વ જ વર્ગ ઈશ્વરની સૃષ્ટિને સેવવા જન્મેલા છે, બ્રાહ્મણ પોતાના જ્ઞાનથી, ક્ષત્રિય પોતાની રક્ષણશક્તિથી, વૈશ્ય તેના વાણિજ્યબળથી અને શૂદ્ર તેના શરીરબળથી.

૧૨. આનો અર્થ એમ નથી કે બ્રાહ્મણ શરીરયત્ન કરવાના ધર્મથી અગર તો પોતાનું અને બીજાનું રક્ષણ કરવાના ધર્મથી છૂટો છે. એનો અર્થ એટલો જ છે કે બ્રાહ્મણ એના જન્મવડે કરીને પ્રધાનપણે જ્ઞાની છે, અને પરંપરાગત સંસ્કારદ્વારા તેમ જ કેળવણીદ્વારા જ્ઞાન બીજાને આપવાને સૌથી વધુ લાયક છે. તેમ એનો અર્થ એમ પણ નથી કે શૂદ્રને જેટલું ઇચ્છે તેટલું જ્ઞાન સંપાદન કરવાનો અધિકાર નથી. માત્ર તે તેના શરીર યત્નદ્વારા જ સૌથી વધુ સારી સેવા બજાવી શકશે, અને તેથી તેણે બીજાઓના તેમનામાંના સેવાને લાયકના ખાસ ગુણોની અસૂયા ન ધરવી ઘટે. પણ જે બ્રાહ્મણ પોતાના જ્ઞાનધનનો ગર્વ ધરીને પોતાને બીજાના કરતાં ચડિયાતો ગણાવવા માગે છે, તે નીચો પડે છે અને અજ્ઞાની છે.

૧૩. આ જ ન્યાય પોતાના ખાસ સંસ્કારોનું અભિમાન કરી તેને અંગે ખાસ હક્કો ભોગવવા માગનારા હરકોઇ બીજાઓને પણ લાગુ છે.

વર્ણાશ્રમધર્મ એ સંયમ ઉપર, શક્તિસંચય ઉપર અને તેના ઝીણવટભર્યા ઉપયોગ ઉપર રચાયેલો છે, સ્વચ્છંદ ઉપર નહિ.

૧૪. આમ જોકે વર્ણાશ્રમને વર્ણાંતર રોટી કે બેટી વહેવારથી ધક્કો નથી પહોંચતો, છતાં હિંદુધર્મ જૂદા જૂદા વર્ણો વચ્ચેના રોટી અગર બેટી વહેવાર પ્રત્યે આગ્રહપૂર્વક અરુચિ દર્શાવે છે. હિંદુધર્મ સંયમની પરિસીમાએ પહોંચી શક્યો છે. આત્માનો મોક્ષ સાધવાને ખાતર દેહનું દમન કરવા કહેનારો એ ધર્મ છે. આમ હિંદુધર્મમાં બાપે પોતાના દીકરાની જોડે બેસીને ખાવું જ જોઇએ એવો વિધિ નથી.

૧૫. એક મર્યાદિત વર્ગમાંથી જ પોતાના ઘરને માટે કન્યા પસંદ કરવાનો વિધિ પણ ભારે સંયમ સિવાય બીજું શું સૂચવે છે? વળી વિવાહિત સ્થિતિને પણ હિંદુધર્મ મોક્ષને સારૂ કંઇ અનિવાર્ય ગણતો નથી. હિંદુની દૃષ્ટિએ તો જન્મ જેમ આત્માનું પતન છે તેમ લગ્ન પણ પતન જ છે. મોક્ષ એટલે જેમ જન્મબંધનથી મુક્તિ, તેમ મરણના બંધનથી પણ મુક્તિ. આત્માના ત્વરિત વિકાસને માટે વર્ણાંતર રોટી કે બેટી વહેવારનો નિષેધ જરૂરી વસ્તુ છે.

૧૬. પણ આવો સંયમ એ કંઇ વર્ણની કસોટી કે લક્ષણ નથી. બ્રાહ્મણ પોતાના શૂદ્ર ભાઇની જોડે બેસીને ખાય, છતાં જ્યાંસુધી તેણે જ્ઞાનદાન કરવાનો પોતાનો સ્વધર્મ તજ્યો નથી, ત્યાંસુધી તે બ્રાહ્મણ મટતો નથી. આ બધા ઉપરથી એટલું ફલિત થાય છે કે રોટી કે બેટી વહેવારને લગતા સંયમ કે મર્યાદાધર્મો વર્ણોની ઉચ્ચતા કે નીચતાના ખ્યાલ ઉપર રચાયા નથી. જે હિંદુ એવી કશી ઉચ્ચતા કે નીચતાના ખ્યાલને કારણે બીજાની જોડે જમવાની ના પાડે છે, તે હિંદુધર્મને ખોટા રૂપમાં રજુ કરે છે.

૧૭. દુર્ભાગ્યે આજકાલ હિન્દુધર્મ માત્ર ખાવા અને અભડાવાના ચર્ચામાં જ આવી રહેલો જોવામાં આવે છે. એક વાર એક [illegible] હિન્દુ ભાઇ સમક્ષ મેં મુસલમાનના ઘરમાં [illegible] કરી તેમને થથરાવી મૂક્યા હતા. મેં જોયું કે એક મુસલમાન મિત્રે આપેલા પ્યાલામાં મને દૂધ રેડી લેતો [illegible] તેમને [illegible] પણ જ્યારે તેમણે મને એ મુસલમાન મિત્રના હાથની [illegible], ત્યારે તો તેમની વ્યથાનો પાર જ ન રહ્યો નહિ [illegible]

અને કોની જોડે ખાવું એના ઝીણામાં ઝીણા વિધિનિષેધ નક્કી કરવા પાછળ જ જો હિન્દુધર્મ પોતાનું બધું બળ રોકશે, તો તે થોડા જ વખતમાં ખરી વસ્તુને ખોઈ બેસશે.*

૧૮. માદક પદાર્થો અથવા ખોરાકોના સેવનથી દૂર રહેવું અગર તો માંસાહાર ન કરવો એ આત્માના વિકાસની દિશાએ ભારે મદદકર્તા છે એ સાવ સાચું, પણ તેથી તે એક જ વસ્તુ કંઈ ધર્મનું સારસર્વસ્વ નથી. હરકોઈની જોડે બેસીને ખાનારા અને માંસાહાર કરનારા અને છતાં ઈશ્વરથી ડરનારા અનેક માણસો માંસાહારથી અને બીજી ઘણી વસ્તુઓથી ભારે ચુસ્તતાપૂર્વક દૂર રહેનારા અને છતાં યે પોતાના પ્રત્યેક કાર્યથી ઈશ્વરને અપમાન પહોંચાડનારા માણસોના કરતાં મોક્ષદશાની વધુ જ નજીક છે.

૧૯. આ બધું છતાં હિંદુધર્મની પ્રધાન વસ્તુ નિરાળી જ છે. તે ગોરક્ષા. ગોરક્ષા એ મનુષ્યના આખા વિકાસક્રમમાં મને સૌથી અલૌકિક વસ્તુ રૂપે ભાસી છે. ગાયનો અર્થ હું માણસની નીચેની આખી મૂંગી દુનિયા એવો કરું છું. ગાયને બહાને એ તત્ત્વદ્વારા માણસને આખી ચેતનસૃષ્ટિ જોડે આત્મીયતાનો અનુભવ કરાવવાનો એમાં પ્રયત્ન છે. આવો દેવભાવ ગાયને જ કેમ આપવામાં આવ્યો હશે એ પણ મને તો સ્પષ્ટ છે. ગાય જ હિંદુસ્થાનમાં માણસનો સૌથી સાચો, સૌથી મોટો આધાર હતી. એ જ એક હિંદુસ્થાનની કામધેનુ હતી. તે માત્ર દૂધ જ આપનારી નહોતી. આખી ખેતીનો એ આધારસ્તંભ હતી.

૨૦. ગાય એ દયાધર્મની મૂર્તિમંત કવિતા છે. આ ગરીબ અશરણ પ્રાણીમાં આપણે કેવળ દયા જ ઉભરાતી જોઈએ છીએ. લાખો કરોડો હિંદીઓને ઉછેરનારી એ માતા છે. એ ગાયની રક્ષા તે ઈશ્વરની આખી મૂકસૃષ્ટિની રક્ષા છે. જે અજ્ઞાત ઋષિ કે દ્રષ્ટાએ આ ગોપૂજા ચલાવી, તેણે ગાયથી શરૂઆત કરેલી. એથી નિરાળું બીજું કશું એનું ધ્યેય હોય જ ન શકે. આ પશુસૃષ્ટિની અરજ મૂંગી છે, તેથી જ વધારે અસરકારક છે. ગોરક્ષા એ હિંદુધર્મે દુનિયાને આપેલી બક્ષીસ છે, અને

* [illegible] "સનાતની હિંદુ" નો પેરા ૧૬ મો જુઓ.

હિંદુધર્મ પણ જ્યાંસુધી ગાયની રક્ષા કરનારા હિંદુઓ છે, ત્યાંસુધી જ રહેશે.

૨૧. એ ગાયની રક્ષા કઇ રીતે થાય? રસ્તો એ જ છે કે ગાયને બચાવવા જાતે મરવું. ગાયને બચાવવા ખાતર માણસને મારવા તૈયાર થવું એ તો હિંદુધર્મ તેમ જ અહિંસાધર્મ બન્નેનો ઇન્કાર કર્યા સમાન છે. હિંદુઓને તો પોતાની તપસ્યાના, પોતાની આત્મશુદ્ધિના અને [illegible] ગાયની રક્ષા કરવાનું કહેલું છે. આજકાલની ગોરક્ષા તે [illegible] કાયમના કંકાસ અને ઝેર કરવામાં આવી રહી [illegible], જ્યારે ખરું જોતાં ગોરક્ષાનો અર્થ એ છે કે આપણે આપણી પ્રેમસેવાથી મુસલમાનોનાં મન જીતી લેવાં.

૨૨. પણ ખુદ હિંદુઓ પોતે ગોરક્ષા કેટલી સમજે છે? થોડા સમય ઉપર એક મુસલમાન મિત્રે મને એક પુસ્તક મોકલેલું. તેમાં ગાય અને તેની ઓલાદ ઉપર આપણે જે ઘાતકીપણું ગૂજારીએ છીએ તેનાં વિગતવાર વર્ણનો કરેલાં હતાં. તેનું ટીપેટીપું દુધ ખેંચી લેવાને ખાતર આપણે તેનું કેવું લોહી લઇએ છીએ, આપણે તેને ભૂખે મારી કેવી હાડપિંજર કરી મૂકીએ છીએ, તેનાં વાછરડાંઓની આપણે કેવી દુર્દશા કરીએ છીએ, તેમને આપણે કેવા પૂરું ધાવવા પણ દેતા નથી, બળદો પર આપણે કેવો જૂલમ ગૂજારીએ છીએ, આપણે તેમને કેવા ખસ્સી કરીએ છીએ, આપણે તેને કેવા ચાબખા, પરોણી અને આરોના માર મારીએ છીએ, આપણે તેમના પર કેવા અનહદ બોજા લાદીએ છીએ, આ બધાનું એમાં વર્ણન હતું. જો તેમને વાચા હોત, તો કદાચ તેઓ આપણી સામે એવા તો અમાનુષ અપરાધોની સાક્ષી પૂરત કે દુનિયા બધી કમકમી ઉઠત!

૨૩. આ મૂંગાં પશુઓ પર ઘાતકીપણાના પ્રત્યેક કર્મથી આપણે હિંદુધર્મનો અને ઇશ્વરનો ઇન્કાર કરીએ છીએ. હું નથી માનતો કે દુનિયાના બીજા કોઇ પણ દેશમાં તેનાં ઢોરોની હાલત હિંદુસ્થાનના કરતાં ભૂંડી હોય. આમાં બીજા કોઇનો દોષ આપણે નહિ કહાડી શકીએ. આમાં આપણી ગરીબી પણ આપણે નહિ ગાઇ શકીએ. આપણાં ઢોરોની આ દુર્દશા આપણી ઘાતકી બેદરકારી સિવાય બીજા

કલાની જ સૂચક નથી. આપણી પાંજરાપોળો આપણી દયાવૃત્તિ ઉપર ખડી થયેલી સંસ્થાઓ છતાં તે વૃત્તિનો અતિ બેહૂદો અમલ કરનારી સંસ્થાઓ માત્ર છે. તેઓ નમૂનેદાર ગોશાળાઓ કે ડેરીઓ અને ધીકતી રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ તરીકે ચાલવાને બદલે માત્ર ખોડાં ઢોરો રાખવાનાં ધર્માદાખાતાંઓ જ થઈ પડી છે!

૨૪. હિંદુઓની પરીક્ષા ટીલાં કર્યાથી, સ્વરશુદ્ધ મંત્રો ભણવાથી, તીર્થયાત્રાઓ કર્યાથી કે ન્યાતજિરાઓના ઝીણામાં ઝીણા નિયમો ચીવટથી પાળ્યાથી યે નહિ, પણ ગાયને બચાવવાની તેમની શક્તિથી જ થવાની છે. અત્યારે તો ગોરક્ષાધર્મનો દાવો કરનારા આપણે ગાયને અને તેના વંશને ગુલામ બનાવી જાતે ગુલામ બન્યા છીએ.

૨૫. હું શા સારુ મને પોતાને સનાતની હિંદુ કહેવડાવું છું એ વાંચકને હવે સમજાશે. ગાય પ્રત્યેના મારા પૂજ્યભાવમાં હું કોઈથી ઉતરું એમ નથી. ખિલાફતની લડતને મેં અપનાવી છે, કારણ કે હું જોઈ રહ્યો છું કે ખિલાફતની રક્ષા મારફત ગાયની સંપૂર્ણ રક્ષા છે. મારી સેવાના બદલા તરીકે ગાયને બચાવવા હું મુસલમાન મિત્રોને નથી કહેતો, હું ઇશ્વર પાસે રોજ એટલી જ પ્રાર્થના કરું છું કે જે લડતને હું સત્યપક્ષની લડત માનું છું, તેને વિષેની મારી સેવા એની નજરમાં એટલી સમાય કે તે મુસલમાનોનાં દિલ પલટાવે અને તેમને વિષે પોતાના હિંદુ બિરાદરોને માટે એટલી મહોબ્બત પેદા કરે કે હિંદુઓ જેને પોતાના પ્રાણ સમાન પ્રિય સમજે છે તે જાનવરને તેઓ બચાવી લે.

૨૬. હિંદુધર્મ પ્રત્યેનો મારો ભાવ હું કઈ રીતે વર્ણવી શકું! મારી સ્ત્રી પ્રત્યેનો મારો ભાવ હું વર્ણવી શકું, તો હિંદુધર્મ પ્રત્યેનો મારો ભાવ વર્ણવી શકું. મારી સ્ત્રી મારા અંતરને જે રીતે હલાવે છે, તે રીતે દુનિયાની બીજી કોઈ સ્ત્રી હલાવી શકે એમ નથી. આનો અર્થ એવો નથી કે એનામાં હું કશો દોષ જોતો નથી. હું કહું છું કે હું જોઈ શકું છું તે કરતાં પણ ઘણા વધારે દોષ તેનામાં હશે. છતાં એક અતૂટ સમતાના બંધનની ભાવના અહોરાત્ર મારા અંતરમાં રહેલી છે. તે જ સમતાની ભાવના હિંદુધર્મને માટે મારા મનમાં તેના બધા દોષો અને મર્યાદાઓ છતાં મારા અંતરમાં છે.

૨૭. ગીતા કે તુલસીરામાયણ (જે બે પુસ્તકોનું જ આપણા હિંદુધર્મ-ગ્રંથ રૂપી આમુખમાં મને જ્ઞાન છે એમ કહેવાય તે) નું સંગીન આશ્વાસન જે ઉત્તર પૂરે છે. તે દુનિયામાં બીજો કોઇ ગ્રંથ પૂરી શકે એમ નથી. જ્યારે હું અંતકાળને કિનારે હતો એમ મને લાગ્યું હતું, ત્યારે ગીતા જ મારા અંતરનો વિશ્રામ હતી. હિંદુમંદિરો અને દેવસ્થાનોમાં આજકાલ જે અનાચાર પ્રવર્તે છે, તેથી હું અજાણ્યો નથી; પણ એ બધા અકથનીય દોષો છતાં હું એ સંસ્થાઓને ચાહું છું. એની વાતોમાં મને જે રસ આવે છે, તે બીજીમાં નથી આવતો. હું ઠેઠનો સુધારક છું; છતાં સુધારાની વ્યાકુળતામાં હું હિંદુધર્મના કોઇ પણ આવશ્યક અંગનો ત્યાગ કરવા તૈયાર નથી.

૨૮. હું પાછળ કહી ગયો કે મૂર્તિપૂજા પ્રત્યે મારી અનાસ્થા નથી. મૂર્તિ મારા મનમાં કશો પૂજ્યભાવ પણ પેદા નથી કરતી. છતાં હું માનું છું કે મૂર્તિપૂજા એ મનુષ્યસ્વભાવનું જ એક અંગ છે. આપણે કંઇ ને કંઇ સ્થૂલ વસ્તુને માનવા પૂજવાના તરસ્યા રહીએ છીએ. માણસ બીજી જગ્યાના કરતાં મંદિર કે દેવાલયમાં જ કંઇક વધારે શાંત અને સાત્વિક મનોવૃત્તિવાળો બને છે એનું રહસ્ય બીજું શું છે? મૂર્તિ એ ઉપાસનાની સહાયક છે. કોઇ હિંદુ મૂર્તિને ઇશ્વર નથી સમજતો. હું મૂર્તિપૂજાને પાપ માનતો નથી.

૨૯. આટલા ઉપરથી સમજાયું હશે કે હિંદુધર્મ કોઇ સાંકડો ધર્મમત કે સંપ્રદાય નથી. એના ઉદરમાં સંસારની સર્વ વિભૂતિઓની પૂજાને સ્થાન છે. ધર્મપ્રચારનો જે સામાન્ય અર્થ લેવાય છે, તે અર્થમાં એને ધર્મપ્રચારક પંથ નહિ કહી શકાય. એણે અનેક જાતિઓને પોતાનામાં સમાવી એ સાચું, પણ એ બધું વિકાસક્રમને ન્યાયે અદૃશ્ય ગતિએ બન્યું છે. હિંદુધર્મ દરેક માણસને તેની પોતાની જ શ્રદ્ધા અગર ધર્મની ઢબે ઇશ્વરને ભજવાનો આગ્રહ કરે છે, અને તેથી સર્વ ધર્મોની જોડે એની સુલેહ છે.

૩૦. મને તો હિંદુધર્મમાં સંપૂર્ણ સંતોષ છે. તે ધર્મ એટલો વિશાળ છે કે તેમાં દરેક પ્રકારની માન્યતાને આશ્રય મળે છે. આર્ય-સમાજીઓ, શીખો, અને બ્રહ્મોસમાજીઓ ભલે પોતાને હિંદુઓથી જુદા

મણાવવા ઇચ્છે, પરંતુ મને તો શંકા નથી કે આગળ જતાં તેઓ બધા હિંદુધર્મમાં ભળી જશે, અને તેમાંથી જ શાંતિ મેળવશે. બીજી બધી મનુષ્યકૃત સંસ્થા પેઠે હિંદુધર્મમાં અપૂર્ણતા અને દોષ રહ્યાં છે. સુધારા માટે પ્રયત્ન કરવા કોઇ ઇચ્છે, તો તેના માટે આ ક્ષેત્ર મોકળું છે, પરંતુ હિંદુધર્મથી છૂટા પડવાનું કંઇ કારણ નથી.

૩૧. આવી મારી હિંદુધર્મની સમજણ હોવાથી હિંદુધર્મમાં અસ્પૃસ્યતાને હું કદિ પણ સાંખી શક્યો નથી. અસ્પૃસ્યભાવનાને હું હમેશાં હિંદુધર્મની ઉપર વળગેલો મેલ માનતો આવ્યો છું. અનેક પેઢીઓથી એ ચાલતો આવ્યો છે એ ભલે, પણ અસ્પૃસ્યતાનિવારણ એ તો સનાતન ધર્મ જ છે. અસ્પૃસ્યતાનો નાશ એટલે અંત્યજોની સાથે ખાવું, પીવું અથવા બેટીવ્યવહાર કરવો, તેમના જ પાંચેલા લોટામાં સાફ કર્યા વગર પાણી પીવું, એમ હું નથી કહેતો. એક બીજાનું એઠું વાસણ વાપરવાની હિંદુધર્મ કોઇને ફરજ નથી પાડતો. શુદ્રો સાથે જેવો વ્યવહાર છે, તેવો જ અંત્યજો સાથે રાખવો ઘટે છે. આવી બીજી પણ અનેક પ્રથાઓ આજ દિન લગી ચાલતી આવી છે.

૩૨. દેવદાસીઓ અને મુરલીઓની પ્રથા હિંદુધર્મનું એક અંગ છે, એ વિચારે હું તો શરમથી મરી જ રહું; છતાં દેવધર્મને નામે આ ઉઘાડો વ્યભિચાર હિંદુસ્થાનના ઘણા ભાગોમાં હિંદુઓમાં પ્રવર્તે છે. વળી કાળીને બકરાંનો ભોગ આપવો એ વસ્તુને પણ હું નર્યો અધર્મ માનું છું અને એ હિંદુધર્મનું અંગ છે એવું માનતો નથી.

૩૩. [આ ઉપરાંત અનેક સંપ્રદાયના મહાનજો, તીર્થસ્થળો અને મંદિરોની અપવિત્રતા ધર્મની એક સામાન્ય વસ્તુ થઈ પડી છે.] ઘણાં મંદિરોની અંતર વ્યવસ્થા જૂઓ, તો તેમાં આપણને મેલ જ નજરે આવે છે. પૂજારીઓ ઢોર અને જડ જેવા લાગે છે. ડાકોરના દાગીના બાબત [illegible] ધર્મના [illegible] એ હિંદુઓથી કેમ સહન થઈ શકે [illegible] સંપ્રદાય નીતિનું પાલણ કરનારો છે, જેને નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઇ વિગેરેએ શોભાવ્યો છે, તે સંપ્રદાય અત્યારે નીતિનો ધાતક બનેલો જોવામાં આવે છે.

૩૪. તીર્થસ્થળે સરળ હૃદયના ભોળા જાત્રાળુઓ જાય છે એમાં તો શક નથી. પણ પાખંડીઓ પોતાનું પાખંડ પ્રવર્તાવવા જાય છે એ પણ ચોક્કસ છે.

૩૫. આ અનીતિ–અસ્વચ્છતાના રૂપ અંધારું કેમ ટળે ? તેઓની શી ફરજ છે ? અમુક જ જગાનું નામ અપવિત્ર થઈ રહ્યું છે એમ નથી. કાશીવિશ્વનાથમાં પણ અમે આવી જ દશા અનુભવી છે. વૈષ્ણવ ટ્રસ્ટીઓ જો પ્રહ્‌લાદના વારસ બને, તો તીર્થસ્થાનમાં રહેલા અનેક હિરણ્યકશિપુને તગડી શકે. તેઓ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને દીપાવવા ઇચ્છે, તો ઘણા સુધારા કરી શકે. જાત્રાળુઓમાં જ્ઞાન આવે તો મુખ્ય સત્તા તો તેઓમાં રહેલી જ છે. પણ જાત્રાળુને જ્ઞાન થાય એનો અર્થ એ થયો કે કરોડો હિંદુઓ પોતાના ધર્મની મહત્તા, તેનું ધાર્મિક તત્ત્વ સમજતા થાય.

૩૬. હું કબૂલ કરું છું કે આપણાં પવિત્ર સ્થળોનો કબજો આપણા હાથમાં હોવો જોઈએ. તે કબજો આપણે એક જ દિવસમાં લઈ શકીએ. પણ તે કઈ રીતે ? જો એકે માણસ મંદિરમાં ન જાય અને અપવિત્ર મહંતોના અપવિત્ર હાથમાં એકે પૈસો ન આપવામાં આવે, તો તમે આજે જ તેઓ પાસે તમારું કહ્યું કરાવી શકો.

૩૭. હિંદુધર્મ એ તો અનેક યુગોનો વિકાસ છે. હિંદુધર્મ એ નામ પણ હિંદુસ્થાનના લોકોના ધર્મને સારુ પરદેશીઓએ શોધી કહાડેલો શબ્દ છે. એક કાળે અહિં ધર્મને નામે પશુઓનું બલિદાન અપાતું, પણ એ વસ્તુ ધર્મ ન હોય, ત્યાં હિંદુધર્મ તો કયાંથી જ હોય ?

૩૮. એ જ પ્રમાણે મને લાગે છે કે જ્યારે ગોરક્ષાએ આપણા બાપદાદાઓમાં ધર્મનું સ્વરૂપ લીધું, ત્યારે જેમણે ગોમાંસભક્ષણ ન જ છોડયું, તેમને સમાજે બહિષ્કૃત કર્યા હશે. એ સામાજિક વિગ્રહ પણ જબરો ચાલ્યો હશે, અને ગોમાંસભક્ષણનો આગ્રહ ધરાવનારાઓની સામેનો એ સામાજિક બહિષ્કાર એકલા તેમની સામે જ ચાલીને ન અટકતાં તેમની પુત્રપૌત્રપરંપરાની સામે પણ ચાલુ રહ્યો હશે.

૩૯. આમ ઘણે ભાગે મૂળ શુભ ઇરાદાઓથી શરૂ થયેલા પ્રવૃત્તિ કાળે કરીને એક કઠણુ નિર્ઘૃણ પ્રથા બની ગઇ તે એટલે સુધી કે એ પ્રથાને કેવળ અનુચિતપણે કાયમનો ટેકો આપનારા કે તેની વિધિઓ સૂચવનારા

ગયેલા એવાં ધીમે ધીમે હાલ્અમશોમાં પૂરી ગયા! આ મારી કલ્પના સાચી હોય કે ન હોય, તોપણ અસ્પૃશ્યભાવના આપણી વિવેકબુદ્ધિની અને વિરુદ્ધ અને પ્રેમ કે દયાધર્મના આપણા કુદરતી ભાવોની વિરોધી છે એ તો નિઃસંદેહ છે. જે ધર્મ આવની પૂજા પ્રવર્તાવનારો જમાનો નહિ, તે માણસ જેવા માણસનો આટલો ઘાતકી અધિકાર અરપશ જ કેમ કરી શકે! અગર તો તેને ટેકો આપી શકે!

૪૦. આટલા કાળ ટકયાપેલા આ અસ્પૃશ્યધર્મને તજતાં કરતાં તો મારા ચૂરેચૂરા થઇ જાય, તોપણ હું સંતોષ જ માનું. હિંદુઓ પણ જો પોતાના ઉદાત્ત ઉજ્જવળ ધર્મને આ અસ્પૃશ્યભાવનાના કલંકથી ઊગારી ન લેતાં આમ ને આમ કલંકિત રાખશે, તો તેઓ કદિ પણ સ્વતંત્રતાને લાયક ગણાશે નહિ. હું હિંદુધર્મને મારા પ્રાણથી પણ અધિક વહાલી વસ્તુ ગણું છું, તેથી જ આ કલંકનો ભાર મને અસહ્ય થઇ પડયો છે. હિંદુસમાજના એક પંચમાંશને આપણી જોડે સમાનભાવે મળવા ભળવાનો અધિકાર આપવાનો ઇન્કાર કરીને ઇશ્વરનો ઇન્કાર કરવાનો શું હિંદુઓ આગ્રહ ધરશે?

૪૧. આપણા બાપદાદા કહી ગયા છેઃ ઉપનિષદોમાં વેદમાં કહેલું છે કે પવિત્ર ભૂમિને અપવિત્ર થવા ન દો. બીજાઓ તમારી ભૂમિમાં પેસે, તે અતિથિ થઇને જ પેસી શકે છે. જેણે સ્વતંત્રતા ખોઇ તેણે સર્વસ્વ ખોયું, ધર્મ ખોયો.

૪૨. બ્રિટિશ રાજ્યમાં આપણે આપણો ધર્મ સુખેથી પાળી શકીએ છીએ અને મુસલમાની રાજ્યમાં ઓછો પાળી શકતા એ હું નથી માનતો. મુસલમાની રાજ્ય પ્રાણપીડક હતું એ હું જાણું છુ; તેનામાં અભિમાન હતું. અત્યારે તો અંગ્રેજી રાજ્ય નાસ્તિક છે, ધર્મથી વિમુખ છે. એ રાજ્યમાં આપણો ધર્મ જોખમમાં આવી પડેલો છે.

૪૩. તેથી હાલ હિંદુ-મુસલમાન ઐક્ય એ તેમના ધર્મનો આધાર છે, અને હિંદુસ્થાનને પરાધીન જ રાખવું એ હિંદુધર્મનો લોપ કરવા બરોબર છે. સારે નસીબે હિંદુધર્મની સ્થિતિ અચળ છે. હજારો વર્ષથી જેનું રક્ષણ થયાં કર્યું છે, તેનો નાશ મારા ધર્મગુરુઓને હાથ પણ નહિ થયા એવી મારી અચળ શ્રદ્ધા છે.

૪૪. મેં હિંદુધર્મમાંથી શીખી લીધું છે કે કોઈ પણ ધર્મની બુરાઈ કે તિરસ્કાર ન કરતાં. મેં એમ પણ જોયું છે કે જ્યાંસુધી અન્ય પરધર્મવાળા સાથે અને પાડોશીઓ સાથે આપણે પ્રેમ રાખીશું નહિ, ત્યાંસુધી દેશનું કલ્યાણ સાધવું અશક્ય થશે. હું તમને એમ નથી કહેતો કે મુસલમાન અથવા બીજા ધર્મના લોકોની સાથે તમારે ખાવાપીવાનો અને બેટી વ્યવહાર શરૂ કરવો. પણ હું જરૂર એમ કહું છું કે આપણે પ્રત્યેક મનુષ્યની સાથે પ્રેમ રાખવો જોઈએ. હું તમને પ્રાર્થના કરું છું કે તમારાં બાળબચ્ચાંને પરધર્મીઓ પ્રત્યે પ્રેમ રાખતાં શીખવો.

૧૯. વર્ણવ્યવસ્થા.

૧. જાતિભેદના પાયા ઉપર હિંદુસમાજની ઈમારત ઉભી રહી શકી છે એવી મારી માન્યતા છે. સર વિલિયમ હંટરે પોતે લખેલા હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાં એમ લખ્યું છે કે જાતિભેદની સંસ્થા કાયમ હોવાથી હિંદુસ્થાનમાં દરિદ્રિ લોક માટે કાયદો ઘડવાની જરૂર પડી નથી. આ વિચાર મને વ્યાજબી લાગે છે.

૨. જાતિસંસ્થામાં સ્વરાજ્યનું બીજ છે. જૂદી જૂદી જાતઓ લશ્કરની ટુકડીઓ જેવી છે. સેનાધિપતિ દરેક સિપાઇને ઓળખતો હોતો નથી, પરંતુ દરેક સિપાઈ પાસેથી તેની ટુકડીના મુખ્ય અધિકારી મારફત કામ લે છે. તે જ પ્રમાણે જાતિભેદના સાધન વડે આપણે સમાજ સુધારાનું કાર્ય સહેલાઇથી કરી શકીએ, અને આપણાં ધાર્મિક, વ્યાવહારિક, નૈતિક તથા રાજકીય ચક્ર ગમેતેમ ફેરવી શકીએ.

૩. જાતિનું વિસ્તૃત બંધારણ પ્રજાની ધાર્મિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડતું એટલું જ નહિ, પરંતુ તેની રાજકીય આવશ્યક્તાને પણ પહોંચી વળતું ગ્રામ્યજનો ગ્રામ્યવ્યવહાર જાતિબંધારણ દ્વારા ચલાવતા, અને તેનાથી જ તેઓ રાજ્યસત્તાના જુલમની સામે થતા. જે પ્રજા જાતિવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ થઈ છે, તેમાં વ્યવસ્થા કરવાની અદ્ભુત શક્તિ નથી એમ કહેવું અઘટિત છે.

૪. જાતિબંધારણ એ કેવળ સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે. આપણા દેશમાં તેને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે. બીજા દેશોમાં તેનો ઉપયોગ પૂરી રીતે ધ્યાનમાં ન આવવાથી જાતિની સંસ્થા સ્થૂલ રૂપે જ કાયમ રહી, અને તેથી તે દેશોને તેનાથી બહુ લાભ થયો નથી. મારા વિચાર આવા હોવાથી જાતિભેદનો નાશ કરવા વાસ્તે જે પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે, તેની સામે મારો વિરોધ છે.

૫. પરંતુ જ્ઞાતિબંધારણમાં જે દોષો જણાઈ આવતા હોય, તે અવશ્ય કહાડી નાખવા જોઇએ, અને તેમ કરવા વાસ્તે પ્રથમ જ્ઞાતિબંધારણનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણી લેવું જોઇએ. મેં ઉપર જણાવ્યું છે તેમ આપણે જ્ઞાતિબંધારણને ધાર્મિક રૂપ આપ્યું છે. જ્ઞાતિ એ કેવળ સંયમ કરવાનું સાધન છે. જ્ઞાતિ આપણા ભોગની પરિસીમા નક્કી કરે છે; એટલે કે જ્ઞાતિની બહાર આપણને ભોગ ભોગવવાનો અધિકાર રહેતો નથી. આપણે બીજી જ્ઞાતિના લોક સાથે ભોજનવ્યવહાર કે લગ્નવ્યવહાર કરીશું નહિ. આવી યોજના હોવાથી અનાચાર ઓછો થાય એવો બહુ સંભવ રહે છે.

૬. ભોજન અને લગ્ન ઉપરાંત બીજા પણ ફાયદાઓ જ્ઞાતિબંધારણમાં રહેલા છે. તેમાં જ પ્રાથમિક શિક્ષણનું સાધન તૈયાર છે. દરેક જ્ઞાતિ પોતપોતાનામાં શિક્ષણ માટે તજવીજ કરી શકે. મહાસભાની ચૂંટણીની સામગ્રી પણ તેમાં જ તૈયાર છે. પ્રત્યેક પ્રતિષ્ઠિત જ્ઞાતિ પોતપોતાના પ્રતિનિધિ ચૂંટે. ટંટો દૂર કરવા માટે લવાદ, અદાલત પણ તેમાં તૈયાર જ છે. પ્રત્યેક જ્ઞાતિ અંદરઅંદરના કજીઆનો નિકાલ પોતે જ કરે. કદિ યુદ્ધ માટે સેના તૈયાર કરવી હોય, તો જેટલી જ્ઞાતિ તેટલી ટુકડીઓ આપણી પાસે તૈયાર છે.

૭. હિંદુ જ્ઞાતિબંધારણ કેવળ જડ નિર્જીવ સંસ્થા નથી, તે જીવંત સંસ્થા છે, અને પોતાના નિયમાનુસાર પોતાનું કામ કરી રહી છે. આજે દુર્દૈવને લઇને તેમાં આડંબર, ઢોંગ, વિષયલંપટતા, કલહ વિગેરે દોષો નજરે પડે છે. પરંતુ આ ઉપરથી એટલી જ વાત સિદ્ધ થાય છે કે લોકોમાં ચારિત્ર્યબળ નથી. તે ઉપરથી જ્ઞાતિબંધારણ દોષવાળું છે એમ ઠરાવી શકાતું નથી.

૮. જ્ઞાતિબંધારણનું મૂળ હિંદુસ્થાનમાં એટલું બધું ઉંડું ઉતરેલું છે કે તેને ઉખેડી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે તેમાં જ સુધારો કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ જ સ્તુત્ય છે એમ મને લાગે છે. કેટલાક લોક એમ કહેશે કે જ્ઞાતિબંધારણ વિષે ઉપર જણાવેલા વિચારો જો બરોબર હોય, તો જ્ઞાતિની સંખ્યા જેટલી વધે તેટલી સારી એમ કહેવું પડશે, અને જો એમ કદિ થવા લાગે, તો દશ દશ માણુસની એક ન્યાત બનશે. આ દલીલ બરોબર નથી.

૯. ન્યાતની ઉત્પત્તિ અને લયનો આધાર વિશિષ્ટ વ્યક્તિ અથવા સમૂહની ઇચ્છા ઉપર ટકી રહ્યો નથી. હિંદુસમાજમાં જરૂરિયાત પ્રમાણે જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ, લય અને સુધારણા થયાં છે, અને દૃશ્ય કે અદૃશ્ય રીતે અત્યારે પણ થઇ રહ્યાં છે.

૧૦. કેટલાક કહે છે કે જ્ઞાતિભેદ ટકાવવાથી હિન્દુસ્થાનનું સત્યાનાશ વળશે, કારણકે જ્ઞાતિભેદે જ હિન્દુસ્થાનને ગુલામીમાં ડૂબાડ્યું છે. મારી નજરે આપણી આજની અધોગતિના મૂળમાં આપણો જ્ઞાતિભેદ નથી. આપણા લોભને લીધે, રાષ્ટ્રીય સદ્ગુણો કેળવવા તરફ આપણે બેપરવા રહ્યા તેને લીધે ગુલામી આપણને વરી છે. હું તો ઉલટું એમ માનું છું કે વર્ણવ્યવસ્થાએ તો હિન્દુસમાજને છિન્નભિન્ન થઇ જવામાંથી કેટલેક અંશે બચાવ્યો જ છે.

૧૧. પણ બીજી સંસ્થાઓની પેઠે જ આ સંસ્થામાં પણ અનિશયતાએ પેસીને ભારે નુકસાન કર્યું છે. વર્ણવ્યવસ્થામાં મૂળ કલ્પેલી સમાજની ચતુર્વિધ રચના જ મને તો મુદ્દોની, સ્વાભાવિક અને જરૂરી જણાય છે. અસંખ્ય ન્યાતો અને પેટાન્યાતોથી કેટલીક વાર કેટલીક અનુકૂળતા થઇ હશે; પણ મોટે ભાગે તો ન્યાતો વિઘ્નકર્તા જ થઇ પડનારી છે એમાં શંકા નથી. એવી પેટાન્યાતો જેમ જલ્દી એક થઇ જાય, તેમ સમાજનું શ્રેય છે. પેટાજ્ઞાતિઓમાં આવી નજરે ન ચડનારી ઘડભાંગ અને નવેસર રચના મૂળથી જ થતી આવી છે અને થવી જ કરવાની. પ્રજામત અને પ્રજાના નૈતિક દબાણની અસર એ કામ કરી લેવા સારૂ બસ છે. પણ મૂળ વર્ણવિભાગને જ નાબૂદ કરવાના કોઇ પણ પ્રયત્નની હું અવશ્ય સામે છું.

૧૨. વર્ણવિભાગમાં ભેદદૃષ્ટિ, અસમાનતા અગર ઉચનીચપણું કશું છે જ નહિ. મદ્રાસ અગર દક્ષિણ જેવા પ્રાંતોમાં જ્યાં એવા ભેદ ઉભા થવા બેઠા છે, ત્યાં અવશ્ય તે અટકાવવા ઘટે છે. પણ એના એવા પ્રસંગોપાત દુરુપયોગને કારણે આખી વ્યવસ્થાને મોતની સજા ફરમાવી શકાય નહિ. એમાં સહેલાઇથી સુધારણા થઇ શકે તેમ છે. હિન્દુસ્થાનમાં તેમ આખી દુનિયામાં આજે જે લોકયુગ જોતજોતામાં પ્રવર્તી રહ્યો છે, તેને પરિણામે હિન્દુ જ્ઞાતિઓમાંથી પણ ઉચનીચના ખ્યાલ સહેજે નિકળી જશે. કેવળ બાહ્યસિવને તોડવાથી લોકયુગ નહિ પ્રવર્તે. એ ગતિનો

દાખલો નથી કે છેદ ઉડાવી દીધે બંધ બેસી જાય. એની ગૂંચો ઉકેલવાને અંતર બદલાવાં જોઇએ, સમાજની વૃત્તિમાં પલટો થવો જોઇએ. જ્ઞાતિભેદ એ જો રાષ્ટ્ર ભાવનાના ફેલાવામાં વિઘ્નરૂપ હોય, તો હિન્દુસ્થાનમાં હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, યહુદી આદિ ધર્મોનું એકી વારે હોવું એ પણ વિઘ્નરૂપ જ છે. લોકસત્તા અને રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના તો પરસ્પરના બંધુભાવ ઉપર જ પોષાય છે, અને આજે એક ખ્રિસ્તીને કે મુસલમાનને સગા માજણ્યા ભાઇ જેવો જ માનવામાં હું તો કશી જ અડચણ જોતો નથી. આપણે કદિ ન ભૂલવું જોઇએ કે હિન્દુધર્મે મનુષ્ય માત્ર પ્રત્યે જ નહિ, પણ જીવ માત્ર પ્રત્યે આત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવાનો આદર્શ મનુષ્યના સર્વોપરી કલ્યાણનાં સાધનરૂપે આપણને આપેલો છે.

૧૩. આપણી વર્ણવ્યવસ્થા ભાંગીને આપણે યુરોપની વર્ણવ્યવસ્થા સ્વીકારવી, એટલે આપણી વર્ણવ્યવસ્થામાં રહેલી વંશપરંપરાની ભાવનાને જ માત્ર આજે આપણે નાબૂદ કરવી. વંશપરંપરાનો સિદ્ધાંત એ એક સનાતન સિદ્ધાંત છે. તેને બદલવાના પ્રયત્નથી હંમેશાં અનવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ છે, અને તે થાય જ. એક બ્રાહ્મણને તેની આખી જીંદગી ભર બ્રાહ્મણ જ માનવામાં હું તો ભારે ઉપયોગ જોઇ રહ્યો છું. જો બ્રાહ્મણને છાજે એવી રીતે એ નહિ વર્તે, તો સ્વાભાવિકપણે જ સાચા બ્રાહ્મણને મળનારૂં માન તે ખોશે. જો આપણે વ્યક્તિના પ્રત્યેક કૃત્યના સારાનરસાપણાનો આંક કહાડીને તેની રૂએ દરેક વેળાએ વ્યક્તિઓને સજાઓ કે બક્ષીસો એનાયત કરવા બેસીશું, રોજ રોજ બ્રાહ્મણને શૂદ્ર અને શૂદ્રને બ્રાહ્મણની પદવીઓ આપવા બેસીશું, તો મુશ્કેલીઓનો પાર જ નહિ રહે એ દેખીતુ છે. જો હિન્દુઓ પુનર્જન્મને માનનારા છે—અને દરેક હિન્દુ પુનર્જન્મમાં માનનારો હોવો જ જોઇએ—તો તેઓએ તો એમ જ માનવું રહ્યું કે કુદરત કશી પણ ભૂલ કર્યા વગર દુષ્ટવર્તન કરનાર બ્રાહ્મણને માનવી-ઉન્નતિની કોટિમાં નીચલી પાયરીએ જ નાખશે અને તે જ રીતે આ જન્મના બ્રાહ્મણજીવન ગાળનારને બ્રાહ્મણ કોટિમાં ચડાવ્યા વગર પણ નહિ જ રહે.

૧૪. હવે રોટી બેટી વહેવારની બાબત તપાસીએ. હું માનું છું કે એક રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના પ્રવર્તાવવાને સારૂ એક ભાણે જમવું અગર ગમે

તેની જોડે પરણવાની છૂટ એ જરૂરની વસ્તુઓ નથી. એક સાથે જમવાથી મિત્રતા વધે છે એ વાત અનુભવવિરુદ્ધ છે. અને એમ કરવાથી મિત્રતા વધતી હોય, તો યુરોપમાં ગયેલું મહાયુદ્ધ જાગ્યું ન હોત. ભોજનના વિષયને આપણે નિષ્કારણ અતિશય મહત્ત્વ આપ્યું છે. ભોજનક્રિયા શૌચક્રિયા જેટલી જ ગંદી છે; ભેદ એટલો જ કે શૌચક્રિયાના અંતે આપણને શાંતિ મળે છે, અને જો જીભ વશ નથી રાખવામાં આવતી તો ભોજન કર્યા પછી અસ્વસ્થતા ઉપજે છે. જે પ્રમાણે શૌચાદિ કર્મો આપણે એકાંતમાં કરીએ છીએ, તે જ પ્રમાણે સામાન્ય ભોજનાદિ કર્મો પણ આપણે એકાંતમાં જ કરવાં જોઈએ. ભોજન કરવું એ કેવળ શરીરના નિભાવ અર્થે છે. જો આ વચન ખરું હોય, તો એ દેખીતું છે કે તે વિષે જેટલો થોડો આડંબર કરીએ તેટલું સારું.

૧૫. ગમેતેવા સ્વતંત્ર જમાનામાં, ગમે તેટલા સ્વતંત્ર રાજ્યબંધારણમાં પણ સમાજના બધા જ લોકોમાં ખાવાપીવા કે પરણવાની બાબતમાં એક સરખો જ આચાર વહેવાર પ્રવર્તશે એમ હું માનતો નથી. સમાજના જૂદા જૂદા વર્ગો વચ્ચે આચારવિચારની વિવિધતા હમેશાં રહેવાની જ. એ વિવિધતા વચ્ચે જ આપણે હમેશાં એકતાને શોધવી અને સ્થાપવી પડવાની. કોઈ માણસ સૌ કોઈની જોડે ખાવા કે પીવાની બાબતમાં હરકત માનનારો હોય, તો તે પાપ કરે છે એમ કહેવાને હું તૈયાર નથી.

૧૬. જે વાત ભોજનને લાગુ પડે છે, તે જ વાત લગ્નને લાગુ પડે છે. અમુક જ્ઞાતિના લોકો સિવાય બીજા સાથે લગ્નવ્યવહાર સામે પ્રતિબંધ રાખવાથી સંયમ કેળવાય છે, અને સંયમ તો ગમે ત્યારે સુખદાયક જ નિવડે છે. જેટલી જાળ વધારે પાથરવામાં આવે, તેટલું સંકટ પણ વધારે આવે. તેથી જ આપણી પંક્તિના માણસોમાંથી જ વરવધુ શોધવાની પ્રથામાં મને દોષ જણાતો નથી. જે દેશોમાં જ્ઞાતિ ધર્મના આધારે નથી, ત્યાં પણ સંકરતા ન થવા પામે તે ઉપર બહુ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. ઇંગ્લાંડમાં 'બ્લ્યુબ્લડ'નું રહસ્ય પણ આ જ છે. લોર્ડ સોલ્સબરી* પોતે એલીઝાબેથના† વંશજ છે એમ કહી

---

* લોર્ડ સોલ્સબરી—(૧૮૩૦—૧૯૦૩)—પૃથ્વીની લાંબી મુસાફરી કર્યા પછી ૧૮૫૩ માં પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયા. ૧૮૬૬ અને ૧૮૭૪ માં તેમણે હિંદુસ્તાનના

સંભળાવતા. આ વાત તેમને તથા અંગ્રેજી પ્રજાને અભિમાન લેવા જેવી જણાતી.

૧૭. હિન્દુઓમાં ભાઇભાઇનાં છોકરાં એક બીજા જોડે નથી પરણતાં, એથી કંઇ તેમની વચ્ચેના પ્રેમને ખલેલ નથી પહોંચતી. ઉલટો આ રિવાજ એમની વચ્ચેના સગપણને વધારે વિશુદ્ધ અને નિર્મળ કરે છે. વૈષ્ણવોમાં મેં ઘણી માતાઓને જોઇ છે, જેઓ મરજાદ પાળે છે અને ઘરને રસોડે જમતી કે ઘરના સામાન્ય ગોળાનું પાણી પણ પીતી નથી. આથી તેમનામાં એકલવાયાપણું કે ઉદ્ધતાઇ આવી જાય છે અગર તો તેઓ સ્નેહ કે મમતા વગરની બની જાય છે એવું નથી બન્યું જોયું. આ બાબતો કેવળ સંયમ અને તાલીમને લગતી છે. એમનામાં અંગત એવો કશો દોષ નથી રહેલો. એમાં અતિશયતા પેસે તો નુકસાનકર્તા થઇ પડે ખરી. અને તેમાં પણ ઉચ્ચપણાના અભિમાનથી જો તેમ કરવામાં આવે છે, તો તો આવો સંયમ સંયમ મટીને ખરેખર સ્વચ્છંદ જ બની જાય છે, અને તેથી ઘાતક નિવડે છે. પણ જમાનો જેમ જેમ આગળ વધે છે અને નવી નવી જરૂરિયાતો અને પ્રસંગો ઉભાં થતાં જાય છે, તેમ તેમ રોટી બેટી વહેવારની બાબતમાં પણ ઘણી જ સંભાળપૂર્વક આપણે સુધારાવધારા કરવા પડવાના.

૧૮. આ પ્રમાણે ભોજન અને લગ્ન સંબંધી જે બંધન છે, તે સામાન્ય નિયમ તરીકે સ્તુત્ય છે. તેમાં અપવાદ છે અને રહેશે. આ વાત હિંદુ-સમાજે જાણતાં અજાણતાં પણ કબૂલ કરી છે, પરંતુ ખરી રીતે વિચારતાં આ કંઈ અપવાદ નથી. હું ભંગી સાથે જમું અને તેમ કરવામાં મારી નજરે વિશેષ સંયમ હોય, તો તે બાબતમાં નાતિને કંઇ કરવાપણું રહેતું

મંત્રીની પદવી ભોગવી હતી. કોન્ઝર્વેટીવ પક્ષના નેતા તરીકે તેમણે ત્રણ વખત ઈંગ્લાંડના વડા પ્રધાન તરીકે કામ કર્યા પછી ૧૯૦૨ માં તે રાજદ્વારી જીવનમાંથી નિવૃત્ત થયા હતા.

† એલીઝાબેથ (૧૫૩૩—૧૬૦૩) ઈંગ્લાંડની રાણી પચીસ વર્ષની ઉંમરે તે ગાદી ઉપર આવી અને પીસ્તાળીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તે પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મની એક ભક્ત અનુયાયિની હતી. કવિરત્ન શેક્સપિયર આ રાણીના રાજ્ય દરમિયાન થઈ ગયો. તેની કારકીર્દિમાં અંગ્રેજી સાહિત્યનો બહોળો ફેલાવો થયો હતો અને મોટા મોટા ઈંગ્લાંડના કવિઓ તેના રાજ્ય દરમિયાન જન્મ્યા હતા.

નથી. અથવા મારી જ્ઞાતિમાં જ મનગમતી કન્યા ન મળે, અને લગ્ન કર્યા વિના વિષયલંપટ થાઉં એવો સંભવ હોય, તો તેવા સંજોગોમાં મને યોગ્ય લાગે એવી ગમે તે જ્ઞાતિની કન્યા સાથે લગ્ન કરું તો મેં સંયમ કર્યો કહેવાય; અને તેથી કરીને જ મારું આ કર્મ જ્ઞાતિબંધારણના મૂળતત્ત્વની વિરુદ્ધ નથી. સામાન્ય નિયમનો અનાદર કરી ઉપલું પગલું ભરવામાં મારો હેતુ ઇન્દ્રિયદમન કરવાનો હતો. એ બતાવી આપવાની જવાબદારી મારા ઉપર રહે છે, અને મારા ભાવિ વર્તન ઉપરથી તે જણાઈ આવશે, પરંતુ ત્યાંસુધી જ્ઞાતિ તરફથી મળવા જોઇતા હક્ક મને ન મળે, તો તેથી અસંતુષ્ટ ન થતાં જ્ઞાતિના સંબંધમાં જે કર્તવ્ય હોય તે મારે કર્યા કરવું જ જોઇએ.

૧૯. આમ હિન્દુ વર્ણવ્યવસ્થાનો હું પક્ષ લઉં છું, હમેશાં લેતો આવ્યો છું; અને છતાં યે હિન્દુઓમાં ઘર કરી બેઠેલી અસ્પૃશ્યપણાની ભાવનાને હું માનવજાતિની સામે એક ઘોર અપમાન રૂપે ઓળખાવું છું. એ ભાવનાના મૂળમાં સંયમ નહિ, પણ ઉંચપણાની ઉદ્ધત ભાવના જ રહેલી છે. એ ભાવનાએ પોતાની કોઈ પણ જાતની યોગ્યતા નથી બતાવી આપી, ઉલટા જેઓ કોઈ પણ વાતમાં આપણાથી જૂદા નથી, અને જેઓ અનેક દિશાઓમાં સમાજની ભારે સેવા બજાવી રહ્યા છે, તેવા મનુષ્ય જાતિના એક પ્રચંડ જનસમૂહને આપણે માણસમાંથી કાઢી નાખ્યાનું ઘોર પાપ કર્યું છે. આ પાપમાંથી હિન્દુધર્મ જેટલો સત્વર ઉગરી નિકળે તેટલી તેની મોટપ અને પ્રતિષ્ઠા છે. આ હીન ભાવનાને ટકાવવાની તરફેણમાં એક પણ દલીલ મને હજુ જડી નથી અને આવી પાપી પ્રથાનો બચાવ કરનારા શાસ્ત્રવચનો (જેના પ્રામાણ્ય વિષે શંકા છે તે) ને માન્ય કરતાં હું બિલકુલ અચકાતો નથી. અલબત્ત, કેવળ બુદ્ધિ અને અંતરના અવાજની વિરુદ્ધ જનારી કોઇ પણ વાતને માથે ચડાવવાની હું ના પાડું છું. શાસ્ત્રપ્રમાણ જ્યારે બુદ્ધિના પાયા ઉપર રચાયેલું હોય છે, ત્યારે તે નમ્રતાથી અને આદરપૂર્વક શિરે ચઢાવું છું; પણ જ્યારે તે આત્મજ્ઞાનથી શુદ્ધ થયેલી બુદ્ધિની અવગણના કરી સરમુખત્યારની પેઠે તેનું સ્થાન જ લેવા માગે છે, ત્યારે તે બાજુએ મૂકું છું.

૨૦. સનાતની હિન્દુ.

૧. જે માણસ હિન્દુસ્થાનમાં હિન્દુકુળમાં જન્મીને વેદ, ઉપનિષદ્, પુરાણાદિ ગ્રન્થોને ધર્મગ્રન્થ રૂપે માને; જે માણસ સત્ય અહિંસાદિ પાંચ યમોને વિષે શ્રદ્ધા રાખે અને તે યથાશક્તિ પાળે; જે માણસ આત્મા છે, પરમાત્મા છે, આત્મા અજ અને અમર છે, તેમ છતાં દેહાધ્યાસથી સંસારમાં અનેક યોનિમાં આવજા કર્યા કરે છે, તેને મોક્ષ છે, અને મોક્ષ એ પરમ પુરુષાર્થ છે એમ માને; જે વર્ણાશ્રમ અને ગોરક્ષાધર્મને માને તે હિન્દુ છે.

૨. મેં વર્ણવેલાં ચિહ્નો મારામાં ઘણે અંશે છે, અને તે મારામાં વધારે દૃઢીભૂત કરવા હું પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. તેથી મને પોતાને હું નમ્રપણે પણ દૃઢતાથી ચુસ્ત સનાતની હિન્દુ તરીકે ઓળખાવતાં સંકોચાતો નથી.

૩. હું માનું છું કે હિન્દુધર્મનું મોટામાં મોટું બાહ્ય સ્વરૂપ ગોરક્ષા છે. તે રક્ષા કરવા હિન્દુ માત્ર અત્યારે અસમર્થ બની રહ્યા છે, તેથી હિન્દુસંસારને હું નપુંસક માનુ છું. તે નપુંસકમાં હું મને ઓછામાં ઓછો નપુંસક માનું છું. જે તપશ્ચર્યા મેં ગોરક્ષાને સારુ કરી છે અને કરી રહ્યો છું, જે લાગણી મને ગાય તથા ગાયના વંશને સારુ થાય છે, તેનાથી વધારે બીજામાં હશે એમ હું ધારતો નથી. તેને ખાતર મારા જેટલી તપશ્ચર્યા કોઈએ જ્ઞાનપૂર્વક કરી હોય એમ હું જાણતો નથી. જ્યાંસુધી હિન્દુસ્થાનમાં હિન્દુ ગાયની ઉપર દયા રાખતા નથી, ઢોરને હિન્દુ પોતે જ અનેક પ્રકારનાં દુઃખો આપે છે, જ્યાંસુધી મુસલમાનોની પ્રીતિ સંપાદન કરી તેમની પાસેથી પ્રેમને ખાતર ગોવધ છોડાવવા તેઓ સમર્થ થયા નથી, જ્યાંસુધી અંગ્રેજો હિન્દુસ્થાનમાં ગોવધ કરી રહ્યા છે, તે સહન કરી અંગ્રેજી સલ્તનતની હિન્દુઓ સલામી કરે છે, ત્યાંસુધી હિન્દુધર્મમાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય ધર્મનો હું લોપ સમજું છું, અને તેથી હું વૈશ્ય જન્મ્યા છતાં તે બન્ને ધર્મનું પાલન કરવા સદા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું.

૪. હિન્દુધર્મનું આંતર સ્વરૂપ સત્ય અને અહિંસા છે એમ હું માનું છું. સત્યનું સેવન જેટલી સૂક્ષ્મતાએ હું છેક બચપણથી કરી રહ્યો છું, તેટલું કરતાં મેં મારી ઓળખમાંના કોઇને જાણ્યા નથી. અહિંસાનું જાગ્રત લક્ષણ પ્રેમ છે—અવેર છે. મને દૃઢ વિશ્વાસ છે કે હું પ્રેમથી ઉભરાઇ રહ્યો છું. મને સ્વપ્ને પણ કોઇના પ્રત્યે વેરભાવ ઉત્પન્ન થયો નથી. ડાયરનાં દુષ્કૃત્યો છતાં તેના પ્રત્યે મને વેર ઉત્પન્ન થતું નથી. જ્યાં જ્યાં મેં દુઃખ જોયું છે, અન્યાય જોયો છે, ત્યાં ત્યાં મારો આત્મા અકળાયો છે.

૫. હિંદુધર્મનું તત્ત્વ મોક્ષ છે. મોક્ષને સારૂ હું મથી રહ્યો છું. મારી બધી પ્રવૃત્તિ મોક્ષને ખાતર છે. જેટલો વિશ્વાસ મને મારા દેહના અસ્તિત્વ વિષે અને તેની ક્ષણિકતાને વિષે છે, તેટલો જ આત્માના અસ્તિત્વ વિષે અને તેના અમૃતત્વને વિષે છે.

૬. આવાં કારણોથી હું મને પોતાને ચુસ્ત સનાતની હિંદુ તરીકે ઓળખાવી સુખી થાઉં છું.

૭. શાસ્ત્રોનો મેં ઉંડો અભ્યાસ કર્યો છે એમ મને કોઇ પૂછે, તો હું તેને કહું કે મેં નથી કર્યો અને કર્યો છે; વિદ્વાનની દૃષ્ટિએ નથી કર્યો. મારૂં સંસ્કૃત જ્ઞાન નહિ જેવું જ ગણાય; પ્રાકૃતમાં રહેલા તરજુમા પણ મેં થોડા જ વાંચ્યા છે. એક વેદ મેં પૂરેપૂરો વાંચ્યો છે એવો દાવો હું ન કરી શકું. છતાં મેં શાસ્ત્રોને ધર્મદૃષ્ટિએ જાણ્યાં છે, તેમાંનું રહસ્ય હું જાણી ગયો છું. વેદ વાંચ્યા વિના માણસ મોક્ષ મેળવી શકે એ હું જાણું છું.

૮. શાસ્ત્રો વાંચવાની—સમજવાની ચાવી મને હાથ લાગી છે. જે શાસ્ત્રવચન સત્યનું, અહિંસાનું, બ્રહ્મચર્યનું વિરોધી હોય તે ગમે ત્યાંથી મળ્યું હોય છતાં તે અપ્રમાણ છે. શાસ્ત્ર બુદ્ધિથી પર નથી. બુદ્ધિગ્રાહ્ય ન હોય તે શાસ્ત્રને આપણે પડતાં મેલી શકીએ છીએ. ઉપનિષદો માત્ર હું વાંચી ગયો છું, એવાં પણ ઉપનિષદો મેં વાંચ્યાં છે કે જેમાંનાં કેટલાંક મને બુદ્ધિગ્રાહ્ય નથી લાગ્યાં. તેથી તેને મેં આધારભૂત નથી માન્યાં. શાસ્ત્રોના અક્ષરને વળગ્યો તે વેદીઓ છે એમ ઘણા કવિઓએ ગાયું છે. શાસ્ત્રોનું દોહન શંકરાચાર્યાદિએ એક એક વાક્યમાં આપ્યું છે, અને તે બધાનું તાત્પર્ય એ છે કે આપણે ઇશ્વરભક્તિ કરી જ્ઞાન મેળવવું અને તે વડે મોક્ષ મેળવવો. અખા ભગતે કહ્યું છે કે

'સુતર આવે તેમ તું રહે,
જેમ તેમ કરીને હરિને લહે'.

જે શાસ્ત્ર મને મદિરાપાન, માંસભક્ષણ, પાખંડ ઇત્યાદિ શીખવે તે શાસ્ત્ર ન કહેવાય.

૯. સ્મૃતિઓને નામે મહા અધર્મ ચાલી રહ્યો છે. સ્મૃતિ આદિ ગ્રન્થોના અક્ષરને વળગવા જતાં આપણે નરકને સારૂ લાયકાત મેળવીએ છીએ. સ્મૃતિથી ભ્રમિત થઇ પોતાને હિન્દુ કહેવડાવતા માણસો વ્યભિચાર કરે છે, બાળ કન્યાની ઉપર બળાત્કાર કરવા કરાવવા તૈયાર થાય છે.

૧૦. અત્યારે બધાં શાસ્ત્રોમાંથી આપણે શું ક્ષેપક ગણવું, શું ગ્રાહ્ય ગણવું, શું ત્યાજ્ય ગણવું એ મહા પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. જો મેં ઉપર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે આજે બ્રાહ્મણધર્મનો લોપ ન હોત, તો આપણે યમનિયમાદિના પાલનથી જે શુદ્ધ થયેલો હોય અને જેણે સારૂં જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તેવા કોઇ બ્રાહ્મણને પૂછી જોત. તેને અભાવે અત્યારે ભક્તિમાર્ગ પ્રધાનપદ ભોગવે છે. પાખંડ, દંભ, મદ, માયા વિગેરે પાપો જે આધુનિક સરકારમાં અનેક રૂપે પ્રગટી રહ્યાં છે તેની સાથે અસહકાર કરી જ્યારે આપણે આત્મશુદ્ધિ મેળવીશું, ત્યારે કદાચ આપણને શાસ્ત્રદોહન આપનાર કોઇ સંસ્કૃત પુરૂષ મળી રહેશે. ત્યાંસુધી આપણે પ્રાકૃત લોક સરળભાવે મૂળ તત્ત્વોને વળગી હરિભક્ત થઇ વિચરીએ. એ સિવાય બીજો માર્ગ હું જોતો નથી

૧૧. 'ગુરુ વિના જ્ઞાન ન હોય' એ સુવર્ણ વાક્ય છે. પણ ગુરુ મળવા જ દોહલા છે, અને સદ્ગુરુને અભાવે ગમે તેને ગુરુ કરી બેસીને આપણે સંસારસાગરની વચ્ચોવચ્ચ ડૂબવું યોગ્ય નહિ ગણાય. ગુરુ તે કે જે તારે. પોતે તરી ન જાણે તે બીજાને શું તારે ? એવા તારા આજકાલ હોય, તોપણ તે એકાએક જોવામાં આવવા નથી.

૧૨. હવે આપણે વર્ણાશ્રમને તપાસીએ. ચાર વર્ણ ઉપરાંત વર્ણ નથી એમ મેં તો જાણ્યું છે. વર્ણ જન્મથી છે એવી મારી માન્યતા છે. બ્રાહ્મણ-કુળમાં જન્મ્યો તે બ્રાહ્મણ રહીને જ મરે. ગુણે અબ્રાહ્મણ થાય, તોપણ તેનો બ્રાહ્મણદેહ બ્રાહ્મણ મટતો નથી. બ્રાહ્મણધર્મનું પાલન નહિ કરનાર બ્રાહ્મણ-ગુણ પ્રમાણે શૂદ્ર યોનિમાં જન્મે અને પશુ યોનિમાં યે જન્મે. મારા જેવા

બ્રાહ્મણધર્મનું અને ક્ષત્રિયધર્મનું પાલન કરનાર વૈશ્યને જન્મવાપણું રહે, તો બીજે ભવે ભલે બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય જન્મે. આ જન્મે તે વૈશ્ય જ રહેશે. અને તે જ યથાર્થ છે. હિન્દુધર્મમાં બીજા ધર્મોવાળા વખતોવખત સમાઇ ગયા છે, પણ તેઓ તે જ જન્મે હિન્દુ તરીકે ઓળખાયા નથી. હિન્દુસંસાર દરિયો છે. તેના પેટમાં બધો કચરો આવીને સાફ થઇ જાય છે, શમી જાય છે. એમ થયાં જ કર્યું છે. ઇટાલી, ગ્રીસ, વિગેરેના લોકો આવી હિન્દુધર્મમાં સમાઈ ગયા છે, પણ તેઓને કોઇએ હિન્દુ બનાવ્યા નથી. પણ કાળાન્તરે આમ વધઘટ થયાં જ કરી છે. હિન્દુધર્મ ખ્રિસ્તી કે મુસલમાની ધર્મ પ્રમાણે પરધર્મીઓને તેમાં દાખલ થવાનું નિમન્ત્રણ કરતો નથી; સર્વને પોતપોતાનો ધર્મ પાલન કરવાનો જ આદેશ તેમાં રહેલો છે. ભગિની નિવેદિતા* જેવાં હિન્દુધર્મમાં આવ્યાં, છતાં આપણે તેમને હિન્દુ તરીકે નથી ઓળખતા; તેમ તેનો બહિષ્કાર કે તિરસ્કાર પણ નથી કરતા. 'હિન્દુધર્મ'માં આવવાપણું કોઇને રહેતું નથી. હિન્દુધર્મનું 'પાલન' સૌ કોઈ કરી શકે છે.

૧૩. વર્ણાશ્રમ કાયદો છે. તેનું વ્યાવહારિક રૂપ જ્ઞાતિ છે. જ્ઞાતિમાં વધઘટ થાય છે. જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ અને લય થયાં જ કરે છે. હિન્દુધર્મ બહાર તો માણસ પોતે જ થઇ શકે છે. જ્ઞાતિ બહાર માણસ મેલાય છે. જ્ઞાતિનો બહિષ્કાર એ દંડ છે અને સર્વ જ્ઞાતિની પાસે એ હોવો જ જોઇએ.

૧૪. ઘણી જ્ઞાતિઓ મટી એકઠી થવાની આવશ્યકતા છે ખરી; અને તે હિન્દુધર્મને આઘાત પહોંચાડ્યા વિના તે જ્ઞાતિનાં મહાજનો કરી શકે છે. અનેક વાણિયા જ્ઞાતિઓ એક થાય, તેમની વચ્ચે બેટીવ્યવહાર ચાલુ થાય, તેમાં ધર્મને કશી હાનિ નથી પહોંચતી

૧૫. પાણી, ખાણાવ્યવહાર અને બેટીવ્યવહાર એ હિન્દુધર્મનું આવશ્યક ચિહ્ન નથી, પણ હિન્દુધર્મમાં સંયમે પ્રધાનપદ ભોગવેલું હોવાથી પાણી, ભોજન, વિવાહ ઇત્યાદિના સૂક્ષ્મ પ્રતિબન્ધો રાખવામાં આવ્યા છે. તેને હું નિન્દ્ય નથી ગણતો છતાં જે તેનું પાલન ન કરે તેને હું ધર્મભ્રષ્ટ થયેલો પણ ન ગણું. પાણી, ભોજન કે વિવાહ વ્યવહાર હાલે

* વધુ માટે આ ભાગમાં 'ધર્માત્મા' નામના લેખનો ૭ મો પેરા જુઓ.

ત્યાં ન કરવો એને હું શિષ્ટાચાર ગણું છું. તેમાં આરોગ્ય અને પવિત્રતાની રક્ષા રહેલી છે. પણ તિરસ્કાર રૂપે કોઇને ત્યાં ભોજનનો કે પાણીનો ત્યાગ કરવો એ હિન્દુધર્મની વિરુદ્ધ છે એમ માનું છું. પરવર્ણની સાથે કે પરધર્મીની સાથે બેટીવ્યવહાર અને ભોજનવ્યવહારનો પ્રતિબન્ધ હિન્દુધર્મની સંસ્કૃતિની આવશ્યક વાડ છે એવો મારો અનુભવ ઉપર બંધાયેલો અભિપ્રાય છે.

૧૬. એમ છતાં હું કેમ મુસલમાનોને ત્યાં પણ જમું છું ? કેમકે હું તેમને ત્યાં જમતા છતાં સંયમધર્મનું ખૂબ સેવન કરી શકું છું. પકાવેલી વસ્તુમાં ડબલરોટી સુધી લઉં છું, કેમકે ડબલરોટી પકાવવાની ક્રિયા તદ્દન શુદ્ધ છે, અને જેમ પાણી ગમે ત્યાં પકવેલી લેવાય તેમ રોટી (રોટલી નહિ) ગમે ત્યાં પકવેલી લેવાય. છતાં મારા સાથીઓ તેટલો પ્રતિબન્ધ નહિ પાળતાં મુસલમાન અને પોતાનાથી ઇતર વર્ણીઓને ત્યાં શુદ્ધ રીતે પકવેલો ખાદ્ય પદાર્થ પણ લે છે. આમ કરવામાં તેઓ જ્ઞાતિ બહિષ્કારનું જોખમ માથે વહોરે છે, હિન્દુ મટતા નથી. આશ્રમ એ સંન્યાસીઓને લગતો કંઇક ધર્મ પાળે છે. ત્યાં હિન્દુધર્મને અનુસરીને એક નવી જ્ઞાતિ કે નવો વ્યવહાર આ યુગને છાજે તેમ બંધાઇ રહેલો છે. આ કાર્યને હું અખતરા રૂપે ગણું છું. ફળીભૂત થયે અનુકરણીય ગણાશે. નિષ્ફળ થયે કોઇને હાનિ નહિ કરે. અખતરો કરનારને પણ નુકસાન નહિ થાય, કેમકે અખતરાનું મૂળ સંયમ છે. સેવાધર્મનું સહેલાઇથી પાલન થાય, અને જ્યાં ધર્મનો સમાવેશ કેવળ ખાવાપીવામાં જ કરી મેલવામાં આવ્યો છે, ત્યાં તે રિવાજને તેનું યોગ્ય અને ગૌણ સ્થાન અપાય તો ઠીક એ હેતુ છે.

૧૭. અસ્પૃશ્યતાની ઉત્પત્તિ કોઇ કળી શકે તેમ નથી. મેં અનુમાનો જ કર્યાં છે. તે ખોટાં હોય કે ખરાં. પણ અસ્પૃશ્યતા અધર્મ છે એમ તો આંધળો યે જોઇ શકે એમ છે. માત્ર ઘણા કાળનો અભ્યાસ જેમ આપણને આત્મા ઓળખવા નથી દેતો તે જ રીતે ઘણા કાળનો અભ્યાસ આપણને અસ્પૃશ્યતામાં રહેલો અધર્મ પણ જોવા નથી દેતો. કોઇને પણ પેટે ચલાવવા, નોખા રાખવા. ગામ બહાર કઢાવવા, તે મરે કે જીવે તેની દરકાર ન રાખવી, તેને એઠું ભોજન દેવું, એ બધું ધર્મ હોય જ નહિ.

પંજાબના જે અન્યાયની વિરુદ્ધ આપણે પોકાર કરીએ છીએ તેનાથી વિશેષ અન્યાય આપણે અન્ત્યજ ઉપર કરીએ છીએ. અન્ત્યજ પાડોશમાં રહી ન શકે, અન્ત્યજને પોતાની માલિકીની જમીન ન મળે, અન્ત્યજે આપણને જોતાં જ પોકાર કરવો જોઇએ કે 'છેટા રહેજો, મને અડશો નહિ,' અન્ત્યજને આપણી સાથે ગાડીમાં બેસવાની પરવાનગી ન મળે—આ હિન્દુધર્મ નથી. આ તો ડાયરશાહી છે. અસ્પૃશ્યતામાં સંયમ નથી. મા મેલું ઉપાડી સ્નાન કર્યા વિના નથી અડતી એ દાખલો અસ્પૃશ્યતાને નભાવવા સારૂ આપવામાં આવ્યો છે. પણ તેમાં તો મા પોતે જ નથી અડવા માગતી; અને તે કાયદાને આપણે ભંગીના સંબંધમાં પળાવીએ, તો કોઇ ઇન્કાર કરે તેમ નથી. ભંગી ઇત્યાદિને અસ્પૃશ્ય ગણી આપણે મેલને સહન કરીએ છીએ અને રોગો ઉત્પન્ન કરીએ છીએ. જો અસ્પૃશ્યને સ્પૃશ્ય ગણીએ, તો આપણે આપણા તે અંગને સાફ રાખતાં શીખીશું.

૧૮. ભંગીઓનાં ઘર તો ઘણાં વૈષ્ણવ ઘર કરતાં મેં ચોકખાં જોયાં છે. તેઓમાંના કેટલાકની સત્યવાદિતા, સરલતા, દયા વિગેરેથી હું ચકિત થયો છું. મારી ખાત્રી છે કે હિન્દુધર્મમાં અસ્પૃશ્યતા રૂપી કલિએ પ્રવેશ કર્યો, તેથી આપણે પતિત બન્યા છીએ અને ગોમાતાના રક્ષણને સારૂ પણ વીર્યહીન થઇ ગયા છીએ. જ્યાંસુધી આપણે આ ડાયરશાહીમાંથી મુક્ત નથી થયા, ત્યાંસુધી અંગ્રેજી ડાયરશાહીમાંથી મુક્ત થવાનો આપણને અધિકાર નથી.

૨૧. અસ્પૃશ્યતા.

૧. અસ્પૃશ્યતાને હું હિન્દુધર્મમાં મહાન્ પાપ માનું છું. મારા આ વિચારો આજકાલના નથી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં કફોડી સ્થિતિમાં આવી ગયા પછી આવ્યા છે એમ પણ નથી. એ વિચાર મારી નાસ્તિકતામાંથી જન્મ્યા છે એ પણ ખરું નથી. કેટલાક એમ માને છે કે ખ્રિસ્તીઓ સાથેના સંબંધમાંથી, ખ્રિસ્તીધર્મનાં પુસ્તકોમાંથી આ વિચારો મારામાં ઉતર્યા છે. એ તેમની ભ્રમણા છે. અમારા કુટુંબમાં રામાયણ વંચાતું. લાધા મહારાજ કરીને એક બ્રાહ્મણ તે વાંચતા. લાધા મહારાજને રક્તપિત્ત થયેલું હતું. રામાયણ એ રક્તપિત્ત મટાડશે એવી તેમને શ્રદ્ધા હતી અને લાધા મહારાજનું રક્તપિત્ત ગયું પણ હતું. મને એમ લાગેલું કે જે રામાયણમાં રામને નિષાદે ગંગાની પાર ઉતારી દીધા હતા, તે રામાયણમાં અન્ત્યજો પાપી છે એમ નહિ માની લીધેલું હોવું જોઈએ. ઈશ્વરને આપણે પ્રેમપૂર્વક 'દાસાનુદાસ', 'પતિતપાવન', ઇત્યાદિ વિશેષણોથી સંબોધીએ છીએ, એ જ દાખવે છે કે દુનિયામાં હિંદુજાતિમાં જન્મેલાને પતિત અને અસ્પૃશ્ય ગણવા એ પાપ છે—એમ માનવું એ રાક્ષસી છે. તેથી જ હું કહેતો આવ્યો છું કે એ મોટામાં મોટું પાપ છે. એટલું બધું જ્ઞાન મને ૧૨મે વર્ષે થયેલું એમ હું નથી કહેતો, પણ તે વેળા મને આ દોષ તો જણાયેલો જ. આ વાત હું વૈષ્ણવો અને ચુસ્ત હિન્દુઓની જાણ માટે કહી રહ્યો છું.

૨. જે વખતે મને બાઇબલ પર મોહ ન હતો, મેં બાઇબલ વાંચ્યું પણ ન હતું, ખ્રિસ્તીધર્મ પાળનારાઓના સંબંધમાં હું બિલકુલ નહોતો આવ્યો, ત્યારના મારા આ વિચારો બંધાયેલા છે. મારી ઉમ્મર ૧૨ વર્ષ કે તે નજીકની હતી, ત્યારથી હું એ વસ્તુ સમજતો. અમારા કુટુંબમાં મેલું સાફ કરવા ઊકા નામનો એક અન્ત્યજ આવતો. ઊકાને હું કેમ ન અડી

શકું એ હું માતાને પૂછતો. કેટલીક વાર ઉકાને અડી પણ જતો. માતા મને નહાવાનો હુકમ કરતી એટલે હું નાહી તો લેતો, પણ સાથે વિનોદ પણ કરતો કે ઉકાને ન અડવામાં ધર્મ નથી, ધર્મ હોઈ જ ન શકે. પિતૃભક્ત અને માતૃભક્ત હોવા છતાં હું કોઇ વાર ઝઘડો પણ કરતો. માતાને હું કહેતો કે એમાં તમને સમજ નથી પડતી. ઉકાને અડવામાં બાધ નથી.

૩. નિશાળે જતો ત્યાં પણ હું અન્ત્યજને અડી જતો, પણ માતાપિતાથી છૂપું રાખતો નહિ. માતા મને કહેતી કે ગામમાં ઘણા યે મેમણ છે, તેમાં કોઇના અંગરખાને અડી લેવું. હું માતૃપૂજક રહ્યો એટલે મેં એમ કરેલું પણ ખરૂં. પણ તે ધર્મ છે એમ માનીને નહિ; કેવળ માતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવા કરેલું. પછી તો હું પોરબંદર ગયો. ત્યાં સંસ્કૃત સાથેનો મારો પહેલો પરિચય થયો. તે વખતે હું અંગ્રેજી નિશાળમાં નહોતો દાખલ થયો, મને અને મારા ભાઇને એક બ્રાહ્મણને સોંપવામાં આવેલા. ત્યાં હું 'રામરક્ષા' અને 'વિષ્ણુપંચક' શીખ્યો. તેમાંનું 'जले विष्णुः स्थले विष्णुः' એ વચન હું હજુ પણ ભૂલી નથી શકતો. ત્યાં મારી માતા સમાન એક ડોશી રહેતી. તે વખતે હું ઘણું ડરતો. દીવો હોલવાઇ જાય, ત્યારે મને ભૂતનો ભય લાગતો. એ ડોશીએ મને કહેલું કે ડરી જાઓ, ત્યારે રામરક્ષાનો પાઠ કરજો. ભક્તિપૂર્વક રામરક્ષાનો પાઠ કરશો, તો ભૂતો નાસી જશે. હું એ પ્રમાણે પાઠ કરતો, અને ભૂતો નાસી પણ જતાં. રામરક્ષામાં અન્ત્યજોને અડતાં પાપ છે એમ લખેલું છે એવું મને ન લાગતું. હું તેનો અર્થ જાણતો ન હતો, અથવા જાણતો તે ભૂંસાઇ ગયો.

૪. હું સનાતની હિન્દુ હોવાનો દાવો કરી રહ્યો છું. મેં શાસ્ત્રો જાણ્યાં નથી એમ નથી. હું સંસ્કૃતનો ઉંડો અભ્યાસી નથી. વેદ ઉપનિષદોનો અર્થ હું વાંચી ગયો છું. એનો વિદ્વાનના જેવો અભ્યાસ નથી કર્યો. એનું મારૂં જ્ઞાન ઉપરચોટીઉં છે. એ ગ્રન્થોનો હિન્દુ તરીકે જેવો અભ્યાસ કરવો જોઇએ તેવો મેં કર્યો છે. ૨૧ વર્ષની ઉમરે મેં બીજા ધર્મોનો પણ અભ્યાસ કર્યો. એક કાળ એવો પણ હતો કે જ્યારે મારે હિન્દુ રહેવું ખ્રિસ્તી થવું એ વિષે મારા મનમાં ભારે મુંઝવણ થઇ રહી હતી. જ્યા મારો આત્મા શાન્ત થયો, ત્યારે મને લાગેલું કે હિન્દુધર્મ એ જ મા મારે મોક્ષનું દ્વાર છે. હિન્દુધર્મ પરનો મારો વિશ્વાસ જ્ઞાનપૂર્વક દૃઢ થ

તે વખતે પણ હું એમ માનતો કે હિન્દુધર્મમાં અસ્પૃશ્યતાને ધર્મ માન્યો નથી, અને જો માનેલો હોય તો હિન્દુધર્મ મારે માટે નથી.

૫. અસ્પૃશ્યતા એ હિન્દુધર્મમાં પાપ મનાયેલું નથી. શાસ્ત્રાર્થના ઝઘડામાં હું ઉતરવા માગતો નથી. મનુસ્મૃતિ, ભાગવત વિગેરેના શ્લોકમાંથી મારા મુદ્દાનું સમર્થન કરતાં મને મુશ્કેલીઓ પડે એ સંભવે, પણ હું હિન્દુધર્મનું રહસ્ય સમજ્યો છું. હિન્દુધર્મમાં અસ્પૃશ્યતા માની છે એ પાપ છે.

૬. ભંગીઓને અડવામાં કેટલાક હિન્દુઓ શાસ્ત્રનો બાધ લાવે છે. પણ હું કહું છું કે કોઇ શાસ્ત્ર ભંગીઓને અડવું એ પાપ છે એમ કહેતું હોય, તો તે અશાસ્ત્ર છે. શાસ્ત્ર એવું હોઇ જ ન શકે કે જે અક્કલની બહાર હોય, જે સત્ય ન હોય. બાકી શાસ્ત્રના અર્થ તો ગમેતેવા થઇ શકે. આપણે શાસ્ત્રને નામે શું નથી કરતા ? શાસ્ત્રને નામે બાવાઓ ભાંગ પીએ છે અને ગાંજો ફુંકે છે, શાસ્ત્રને નામે દેવીભક્તો માંસમદિરાનું સેવન કરે છે, શાસ્ત્રને નામે અનેક માણસો વ્યભિચાર કરે છે, શાસ્ત્રને નામે મદ્રાસ ઇલાકામાં કુમળી બાળાઓને વેશ્યાઓ બનાવવામાં આવે છે. આના કરતાં શાસ્ત્રનો બીજો શો અનર્થ હોઇ શકે ? હું મને પોતાને ચુસ્ત વૈષ્ણવ માનું છું, હું વર્ણાશ્રમધર્મને માનનારો છું. પણ હું કહું છું કે ભંગીને સ્પર્શ કરવામાં અભડાવું એ તો વર્ણાશ્રમધર્મની અતિશયતા છે, તેની ઉપર ચડેલો મેલ છે.

૭. અસ્પૃશ્યતાના પાપથી આપણે પતિત બન્યા, સામ્રાજ્યમાં ભંગી બન્યા. આપણા સંસર્ગથી મુસલમાનને પણ એ દોષ લાગ્યો. હિન્દુ-મુસલમાન સામ્રાજ્યમાં પેરિયા બન્યા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં, પૂર્વ આફ્રિકામાં, કેનેડામાં હિન્દુ એકલા નથી પણ મુસલમાન પણ છે, અને એ બધા ભંગી ગણાયા. એટલું બધું પાપ અસ્પૃશ્યતામાંથી આવેલું છે.

૮. અસ્પૃશ્યતાને હિન્દુસમાજ જ્યાંસુધી ઇરાદાપૂર્વક ધર્મ સમજે છે, અસંખ્ય હિન્દુઓ અન્ત્યજોને અડવામાં પાપ છે એમ માને છે, ત્યાંસુધી સ્વરાજ્ય અશક્ય છે. યુધિષ્ઠિરે કુતરા વિના સ્વર્ગમાં જવા ના પાડેલી. એ યુધિષ્ઠિરના વંશજ હિન્દુઓ અન્ત્યજોને મૂકીને સ્વરાજ્ય

કેમ મેળવી શકે? જે ગુન્હાને માટે આપણે સલ્તનતને રાક્ષસી માનીએ છીએ એવો કયો ગુન્હો આપણે અન્ત્યજો પ્રત્યે નથી કર્યો?

૯. આપણે આપણા ભાઇઓ પછડાયાથી દૂષિત થયા છીએ. આપણે એમને પેટે ચલાવીએ છીએ. આપણે એમની પાસે નાક ઘસાવ્યાં છે, રેલ્વેમાં આંખ લાલ કરીને એમને ધક્કો મારીએ છીએ, એના કરતાં બ્રિટિશ રાજ્યે શું વધારે કર્યું છે? ડાયર ઓડવાયર પર જે આરોપ આપણે મૂકીએ છીએ, તેવા કયા આરોપ બીજી પ્રજા અથવા આપણે આપણી પર ન મૂકી શકીએ એમ છે? એ મેલમાંથી આપણે નિકળી જવું જોઇએ. જ્યાંસુધી એમ ન થાય, ત્યાંસુધી સ્વરાજ્યની વાત એ કેવળ વિતંડાવાદ છે. જ્યાંસુધી દુબળાની રક્ષા ન થાય, એક પણ માણસનું દિલ સ્વરાજ્યવાદીને હાથે દુભાય, ત્યાંસુધી સ્વરાજ્ય નથી મળવાનું એ વિષે મારા મનમાં શક નથી. સ્વરાજ્યનો અર્થ જ એ છે કે કોઇ પણ હિન્દુ કે મુસલમાન [illegible] એમ ન માને કે નબળી જાતના હિન્દુ કે મુસલમાનને કચડી [illegible] એમ [illegible] થાય તો સ્વરાજ્ય મળશે, તે જ દિવસે આપણે [illegible] નબળાની રક્ષા કરવાને બદલે તેમને [illegible] કચડી શકતા નથી, ત્યાંસુધી [illegible] હજુ છેટા નાખીએ છીએ.

[illegible] અને જણાવ્યું છે કે [illegible] ઉદ્દેશ થયા છે, [illegible] રહી છે, [illegible] રહ્યા છે. [illegible]

[illegible]

સમાજની શી દશા થાય ? આપણા ઉપર દુઃખ આવી પડ્યું છે, તે આપણે અન્ત્યજો તરફ કરેલા પાપનો બદલો છે. આપણા પાપનું દુઃખ મુસલમાનો પણ આપણી સાથે રહ્યા એટલે તેમને ભોગવવું પડે છે. આપણે આ સલ્તનતના, સામ્રાજ્યના, સરકારના ભંગી જેવા થઈ રહ્યા છીએ તેનું મુખ્ય કારણ એ જ છે કે આપણા વૈષ્ણવો, શૈવો, પોતાને ચુસ્ત સનાતની હિન્દુ કહેવડાવનારાઓ ભંગીઓ તરફ પશુની રીતે વર્તે છે, તેમના ઉપર સિતમ ગુજારે છે. ભંગીઓ આપણા સહોદર છે, સગા ભાઈઓ છે. તેમની આપણે સેવા લઈએ છીએ અને પેટ પૂરતો પગાર પણ નથી આપતા એટલે તેમને એઠવાડમાંથી નિર્વાહ ચલાવવો પડે છે, સડેલું માંસ ખાવું પડે છે.

૧૨. તમે શહેરનો કચરો કઢાવવા, લોકનું આરોગ્ય સંભાળવા બાળકોને કેળવણી આપવા, રોગ અટકાવવા નિમાયલા છો. આ કામ ભંગીઓનો તમે ઉદ્ધાર કરશો, તો જ તમારાથી બની શકશે. ઈંગ્લાંડે બેલ્જીઅમ જેવાં નાનાં રાજ્યોને માટે લડાઈ ઉપાડવાનું બહાનું બતાવી જેમ પોતાનો સ્વાર્થ સાધ્યો, તેમ આપણે પણ આપણાં ખીસ્સાં ભરવાનો વિચાર રાખીશું, તો આપણા સ્વરાજ્યનો કાંઈ અર્થ નથી.

૧૩. આ સરકારને હું રાક્ષસી શું કામ કહું છું ? તેણે નબળાના રક્ષણ માટે તલવાર નહોતી ખેંચી, પણ તેના ભક્ષણ માટે ખેંચી હતી. આપણા સ્વરાજ્યમાં અથવા ધર્મરાજ્યમાં તો નબળાની સેવા કરવાની જ ભાવના રહેશે. આપણે શીતળતામય શુદ્ધ સ્વરાજ્ય મેળવવા તપશ્ચર્યા કરીએ, ત્યારે જ ખરા સ્વરાજ્યવાદી કહેવાઈએ.

૧૪. ભંગીઓનો ઉદ્ધાર એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. તેમનો વાસ સ્વચ્છ હોવો જોઈએ, તેમના ઘર સાફ હોવાં જોઈએ, તેમને માટે પાણીની સગવડ હોવી જોઈએ. હું હવે મને ભંગી તરીકે ઓળખાવું છું. હું તો ભંગીવાડામાં રહેવાના મોજ માણનારો રહ્યો. એ મારો ખરો વિશ્વાસ છે. તેમના બાળકોને રમાડવામાં મારો આનન્દ છે. એટલે મારા જેવો માણસ ભંગીવાડામાં રહી શકે, સ્વાસ્થ્યના નિયમો જાળવી શકે એવા હેતુ સિદ્ધિ ન થાય, ત્યાંસુધી મ્યુનિસિપાલિટીએ પોતાની ફરજ બજાવી ન ગણાય

૧૫. દુઝણી ગાયને પાડુ ક્યાં મારીએ એમ ધારી મારી સેવા લેવા માટે, મને રાજી કરવા માટે આ તમે ન કરશો, પણ ધર્મ સમજીને કરજો. હું જે કંઇ સેવા કરૂં છું, તે ધર્મ સમજીને જ કરૂં છું. મારે તમારી પાસેથી એ સેવાનો બદલો નથી જોઇતો. ધર્મને બદલા સાથે સંબન્ધ નથી. એને તો ઇશ્વર સાથે સંબન્ધ છે. મારે પ્રજાનો પગાર નથી જોઇતો. પગાર અને બદલો મને ઇશ્વર આપશે. હિન્દુધર્મ તો શીખવે છે કે માણસ જે કંઇ કરે, તે કૃષ્ણાર્પણ કરે તો જ તેની સેવા ફળે. માટે તમે અન્ત્યજોને અડવાનું જે પુણ્યકાર્ય કરો તે મારી સેવાના બદલા તરીકે કરતા હો, તો તેમાં તમારૂં કે મારૂં ભલું નથી થવાનું, પણ જ્ઞાનપૂર્વક કર્યું હશે તો જ તે શોભશે.

૧૬. ઇશ્વર આપણને સજા કરી રહ્યો છે. આપણી પ્રજા ગોરા મોંના માણસ આગળ ડરે છે, તેમ ભંગીઓ આપણાથી ડરે છે. જ્યાંસુધી આપણે તેમને માટે ગોરા મોંના બન્યા છીએ, ત્યાંસુધી સ્વરાજ્યને રામરામ સમજવા. આપણે તેમને ભંગી માનીને દૂર રાખીએ છીએ, તો આખી દુનિયા આપણને ભંગી માનીને અડવા દેતી નથી. આફ્રિકાથી આવેલા કોઇને પૂછો કે ત્યાં દારૂ પીનારો, વેશ્યાગમન કરનારો, જુગાર ખેલનારો ગોરો તમારાથી અભડાય છે કે નહિ? રેલ્વેમાં, ટ્રામમાં, ફૂટપાથ ઉપર ગોરાની સાથે આપણાથી ન ચલાય, જે જગ્યાએ ગોરા વેપાર કરતા હોય ત્યાંથી આપણાથી વેપાર ન થાય, જ્યાંથી તે રોટી લેતો હોય ત્યાંથી આપણા[illegible] રોટી ન લઇ શકાય. બધે આમ નથી થતું એ હું કબૂલ કરૂં છું. [illegible] અંગ્રેજોને અન્યાય કરૂં એવો નથી. મારે તેમની સાથે અદાવત નથી. [illegible] મેં ઘણી જગ્યાએ જોયેલું છે કે જ્યાં ગોરા રહે, સૂએ, પાણી પીએ અ[illegible] ખાય, ત્યાં આપણને રહેવાની રજા નથી. પરન્તુ ગોરાઓ [illegible] તેમનું શરીર અભડાવાની બીકથી આરોગ્યને બહાને આપણને દૂર [illegible] છે. આત્મા અભડાશે એવું તેઓ નથી માનતા. પણ આપણે [illegible] અન્ત્યજને અડવાથી આપણો આત્મા અભડાશે, આપણને [illegible] કરશે એમ જ માનતા થઇ ગયા છીએ.

૧૭. પરંતુ એ ખોટી માન્યતા માટે ઇશ્વર તો આપણને જ અ[illegible] સજા કરી રહ્યો છે. દુકાળો, સંકટ, કોલેરા, મરકી, [illegible] અ[illegible]

એ બધા કરતાં વધારે કલેશ કયાં હોય? માટે હું હિન્દુસમાજને વિનવીને કહું છું કે હિન્દુપણું અસ્પૃશ્યતાને પોષવામાં નથી, પણ તે દોષ ટાળવામાં છે."

૧૮. જે શક્તિ વડે આપણે મહાપાપમાંથી મુક્તિ મેળવીશું, તે શક્તિ વડે બીજા પાપોમાંથી આપણે નિકળી શકીશું, અને મારી દૃઢ માન્યતા છે કે જ્યાંસુધી આપણે કેટલાંક પાપકર્મોમાં પડેલા છીએ, ત્યાંસુધી હિન્દુસ્થાન અંદભાગી રહેશે જ. હું અંત્યજની સેવા કરીને આખી કોમની સેવા કરું છું એવી મારી માન્યતા છે. જેમ અંત્યજ દુઃખી છે તેમ બીજાઓ પણ છે, છતાં અંત્યજની ઉપર આપણે ધર્મને નામે ધાડ પાડીએ છીએ, તેથી એ ધર્મમાંથી નિકળી જવા અને નિકળવાને બીજાને સુસવવા ચુસ્ત હિન્દુ તરીકે મારી વિશેષ ફરજ માનું છું. અંત્યજના દુઃખનો મુકાબલો પ્રજાના બીજા કોઇ પણ વિભાગના દુઃખની સાથે આપણે નહિ કરી શકીએ. અંત્યજ અસ્પૃશ્ય છે એવો ધર્મ આપણે કેમ માનીએ છીએ એ મારી બુદ્ધિ ગ્રહણ કરી શકતી નથી, અને એનો વિચાર કરું છું ત્યારે મારું હૃદય કંપે છે. આ અસ્પૃશ્યતા હિન્દુધર્મનું અંગ કદિયે ન હોઇ શકે એવી સાક્ષી મારો આત્મા પૂરે છે. આટલાં વર્ષો સુધી તેમને અજ્ઞાનપણે અસ્પૃશ્ય ગણીને હિન્દુસંસારે પાપનો થર જમાવેલો છે, તે દૂર કરવા આખું જીવન અર્પણ કરવું એ મને જરા યે વધારે પડતું નથી લાગતું. અને હું કેવળ એ જ કાર્યની અંદર નથી રોકાઇ શકતો એટલું મને દુઃખ રત્યાં કરે છે.

૧૯. આમાં અંત્યજની સાથે જમણવ્યવહાર કે બેટીવ્યવહાર રાખવાનો સવાલ જરા યે ઉત્પન્ન થતો નથી. કેવળ અડવાનો જ પ્રશ્ન છે. અંત્યજ મુસલમાન થાય તો હું અડું, ખ્રિસ્તી થાય તો હું એને સલામ કરું, ખ્રિસ્તી અથવા મુસલમાનને તે અડે, તેમને અડતાં પાપ ન માનું, પણ તે અંત્યજને અડતાં મને સંકોચ થાય! એ વિચાર મને તો અન્યાયભર્યો વિવેકરહિત અને અધર્મી જ લાગે છે. તેથી જ હું અંત્યજને અડીને મને પોતાને પવિત્ર થયેલો માનું છું, અને અનેક રીતે મર્યાદામાં રહીને હિન્દુસંસારને આ આરોપમાંથી નિકળી જવા વિનવ્યા જ કરું છું.

૨૦. જેમ હિન્દુ-મુસલમાને સંપથી રહેવાની જરૂર છે,તેમ હિન્દુઓએ અસ્પૃશ્યતાનું કલંક ટાળી હિન્દુધર્મ ઉપરની નામોશી દૂર કરવાની જરૂર છે. મહાસભાએ બધા હિન્દુઓને અસ્પૃશ્યતાનો ખોટો રિવાજ છોડી દેવાની આજીજી કરી છે. જો હિન્દુસ્થાનમાં સર્વત્ર આપણે અસ્પૃશ્યતાની સામે ન થયા હોઇએ, તો અત્યારે તેનો દુરુપયોગ વિરોધીઓ પુષ્કળ કરી લે એ સ્વાભાવિક છે. તમે ખચિત માનજો કે જેમ હિન્દુ-મુસલમાન વચ્ચેના અણરાગનો લાભ સરકાર લેવા ચૂકતી નથી, તેમ હિન્દુઓમાંના આ રિવાજને લીધે ફેલાતા આપસના અસંતોષનો પણ તે પૂરેપૂરો લાભ લેવા ચૂકે તેમ નથી. સેતાન હંમેશાં છિદ્રો દ્વારા પ્રવેશ કરી સહુ જોઇ શકે એવો દરવાજો પોતાની આવજા સારૂ બનાવી લે છે. જ્યાંસુધી આવી ખામીઓ આપણામાં છે, ત્યાંસુધી આપણા સ્વરાજ્યનો પ્રયત્ન અફળ નિવડે તો કાંઇ નવાઇ નહિ.

૨૨. કાળી ટીલી.

૧. અસ્પૃશ્યતા એ હિન્દુધર્મનું અંગ હોય, તો તેટલી હિન્દુધર્મમાં સડો પેઠો છે એમ હું કહીશ. પણ મારી દૃઢ માન્યતા છે કે હિન્દુધર્મમાં તેવું કંઈ જ નથી. અમુક જાતિના માણસોનો સ્પર્શ ન કરવામાં ધર્મ નથી, અધર્મ છે. અસ્પૃશ્યતાને ધર્મ ગણી આપણે અનેક પાપો કર્યા છે. તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપણે કરવું જ રહ્યું છે. હું કોઈની સાથે રોટીવહેવાર કે બેટીવહેવારનું નથી કહેતો. માત્ર એટલું જ કહું છું કે સ્પર્શ કરવામાં આપણે દોષ માનીએ છીએ, તે માન્યતા નિકળી જવી જોઈએ. જે વસ્તુ નરી આંખે દેખી શકાય એવી છે, તે હિન્દુઓ તેમની ભીણી આંખે પણ કેમ નથી જોઈ શકતા; તેમની પીઠ ઉપર પાકું પણ છે, તેની તેમને કેમ ખબર નથી પડતી એ મને નવાઈ લાગે છે.

૨. ગીતાજીમાં પાંચ વર્ણ લખ્યા નથી. આ પાંચમા વર્ણને મૂળના ચારમાં સમાવી દેવા તૈયાર છો? એનો એટલો જ અર્થ છે કે દુબળા વિગેરે પ્રત્યે જે જાતનું વર્તન રાખવું જોઈએ, તે જ જાતનું અંત્યજો પ્રત્યે પણ રાખવું જોઈએ. (દુબળા વિગેરેને જે ત્રાસ આપતા હો એટલો ત્રાસ અંત્યજોને પણ આપીને એ સરખાપણું દેખાડવાનું નથી.) દુબળાને જેમ નિશાળમાં, ઘરમાં આવવા દઈએ તેમ અંત્યજના બાળકોને પણ પેસવા દઈએ; દુબળા જો આપણા કૂવામાંથી પાણી ભરે, તો અંત્યજો પણ ભરે. જે વસ્તુને ધર્મ સમજીને પાલન કરીએ તેમાં પછી કંજુસાઈ રાખવી ન જોઈએ, તેમાં તો ઉદારતા રાખવી ઘટે.

૩. તમે એમ ન ગણી કાઢતા કે હું તો એક વટેલો માણસ છું, સુધારાવાળો છું. હું ચુસ્ત હિંદુ તરીકે માનું છું કે હિંદુશાસ્ત્રોમાં અત્યારના જેવી અસ્પૃશ્યતાને કશો યે અવકાશ નથી. હું કંઈ શાસ્ત્રાર્થ કરવા નથી માગતો. હું તો શાસ્ત્રોને જેવાં સમજ્યો છું તેવાંનું દોહન તમારી સામે મૂકી રહ્યો છું. આવી જાતનું અસ્પૃશ્યતાનું પાલન એ અધર્મ છે. તેનું પાલન કરશે તેને યમરાજ જરૂર પૂછશે, અને તેનું ફળ ભોગવવું પડશે.

અજ્ઞાનનું બહાનું પણ ત્યાં ચાલશે નહિ. હિંદુધર્મશાસ્ત્રોમાં કે કોઇ પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં એમ નથી કહ્યું કે અજ્ઞાનપણે પાપ કરનારને પાપનું ફળ ભોગવવું નથી પડતું. જાણીબૂઝીને પાપ આચરનારના કરતાં તેને ઓછું ભોગવવું પડે એટલું જ. પણ અજ્ઞાનપણે આચરનારને પણ કર્મનાં ફળ તો ભોગવ્યે જ છૂટકો. કર્મની એવી ન્યારી ગતિ છે. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ આજે અંત્યજોને અડી લેવું ઠીક છે, એમ નહિ માનશો. તમે એમાં ધર્મ નથી એમ ખરેખર માનતા હો, તો તેમ કહી દેજો કે અમે આમાં ધર્મ ગણતા નથી.

૪. અન્ત્યજસ્પર્શને જે પાપ માને છે તેની ઉપર કંઇ બળાત્કાર કરીને તેવી ભૂલ નહિ બતાવાય; તેની સાથે ધીરજ રાખી, તેને ધર્મનું રહસ્ય સમજાવીને જ અસ્પશ્યતાનો મેલ ધોઇ શકાશે. આપણે એકબીજાના ખોટાખરા વિચારોને પણ સહન કરીને જ આગળ વધી શકીશું.

૫. અસ્પૃશ્યતા એ એક વૃત્તિ છે, વસ્તુ નથી. તેમાં શાંતિતત્ત્વના સ્વીકારની પેઠે જ હૃદયપરિવર્તનની વાત છે. એટલે તેની જ જેમ તેનું આંદોલન ચલાવી શકાય, અને જેમ શાંતિનું માપ અપવાદ રૂપે થતી અશાંતિથી કહાડી શકાય, તેમ અસ્પૃશ્યતાનું પણ કહાડી શકાય. એને ગણિતશાસ્ત્રનો હિસાબ ન લગાડી શકાય. આજે આટલા હિંદુ આટલા અંત્યજોને અડક્યા તો બધા હિંદુને બધા અંત્યજોને અડકતાં કેટલો સમય લાગે? એમ હિસાબ ન નિકળે, પણ સમય આવ્યે તેનું માપ મળી રહે છે.

૬. કોઇએ સ્વરાજ્યની લાલચે કે મને સારૂ લગાડવા ખાતર મૌન ધારણ કરવાની કે મનમાં દૂભાઇને અન્ત્યજસ્પર્શ કરવાની જરૂર નથી. જે કરવું તે વિચારપૂર્વક સમજીને કરવાથી જ આપણે લાભ ઉઠાવી શકીએ છીએ. ખોટી શરમ, બીક વિગેરે પણ સ્વરાજ્ય મળવામાં અન્તરાય રૂપ છે.

૭. જો કોઇ એમ માનતું હોય કે ગાંધી જેવા ગાંડાનો ઉપયોગ કરી લેવા ખાતર ઢેડોને અડી લઇએ, તો હું કહું છું કે તે માણસ પરમેશ્વરને, મને અને તમને છેતરશે. તેવું પાખંડ મનમાં હશે, તો તમે અંત્યજોને હાથે જ મરશો એ ખાત્રીથી માનજો.

૮. ઘણાઓ કેવળ હાંકપિછોડો કરવા ખાતર સ્પર્શ કરવાનો ડોળ કરે છે, પણ તદ્દન નિર્મળ મને નહિ. એમ કરેલો સ્પર્શ કડવું ફળ આપનારો થઇ પડશે. આ અસ્પૃશ્યતા અધર્મ છે; તેથી તે દિલથી નિકળે તો જ

ફળ આપે. એ કંઇ રાજ્યપ્રકરણની વાત નથી કે બીજાને છેતરીને પણ ચલાવી લેવાય. એ અંત્યજોને સંતોષવા કે લાંચ દેવા ગોઠવેલી પ્રવૃત્તિ નથી. કેવળ આત્માને સંતોષવાની વાત છે અને તે વિષે કલ્પના પણ એવી છે કે જ્યાંસુધી હિંદુસમાજ આ પાપને નહિ કહાડે, ત્યાંસુધી તે પાપ આપણને અદૃશ્ય રીતે પણ આડે આવ્યા જ કરશે અને આપણને સ્વરાજ્ય નહિ લેવા દે. કર્મની ગતિ ગહન છે. કર્મના કાયદામાં અપવાદો નથી. સારાંનરસાં કર્મોનાં, પાપપુણ્યનાં ફળ દૃશ્યાદૃશ્ય રીતે મળ્યાં જ કરે છે.

૯. અસ્પૃશ્યતાના પાપ માટે ક્ષમા તો એક ઇશ્વર જ આપી શકે, કેમકે તે એકલો જ ઘટઘટનો અંતર્યામી છે. માણસ જ્યારે સાચા દિલથી નમ્ર બની ખુદા આગળ પોતાના ગુન્હાની તોબા કરે છે, ત્યારે ખુદા તેને માફી બક્ષે છે એવો એનો કોલ છે. જુદા જુદા દેશોમાં અને જૂદી જૂદી જાતિઓના લોકોને પ્રગટ થયેલાં ઇશ્વરી વચનોથી આપણને આનાં પ્રમાણ મળે છે. જાતે નબળા એવા આપણે આપણી આગળ નિખાલસ દિલથી પોતાની નબળાઇ કબૂલ કરનારા આપણા ભાઇઓ તરફ તિરસ્કારની નજરે કેમ જોઇએ ?

૧૦. હું એમ ચોક્કસ માનું છું કે જ્યાંસુધી આપણે આ મેલ અંતઃકરણપૂર્વક નહિ કહાડો હોય, શાંતિનો માર્ગ નહિ સ્વીકાર્યો હોય, હિંદુ મુસલમાન નિષ્કપટપણે એકદિલ નહિ થયાં હોય, ત્યાંસુધી આપણે સ્વતંત્ર થવાના જ નથી. આ ત્રણે વસ્તુનું માપ સ્થૂળ રીતે લઇ શકાય એમ જ નથી. તે સિદ્ધ ન થાય, ત્યાંસુધી સ્વરાજ્ય ન મળે, અને સ્વરાજ્ય મળશે ત્યારે એ ત્રણે સિદ્ધિઓ મળી હશે. ૭ કરોડ અંત્યજો આપણે દ્વારે પોકાર કર્યા કરતા હશે તેનો પોકાર હિંદુસમાજ સાંભળશે નહિ, ત્યાંસુધી સ્વરાજ્ય નહિ મળે તે નહિ જ મળે.

૧૧. હિંદુ વાંચનારને હું શું કહું ? જ્યાંસુધી દેહસંગીન સહોદર આજ નહીં હિંદુ ન ગણે, ત્યાંસુધી તે હિંદુ જ નથી એમ કહેવાની ધૃષ્ટતા હું, મને પોતાને એક ચુસ્ત હિંદુ સમજું છું, કરું છું. અંત્યજોને જ્યારે હિંદુ પ્રેમે ભેટશે, ત્યારે આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થશે, અને ત્યારે જ ખરી [illegible] થવાની છે. સ્પર્શાસ્પર્શ અને દયા એ બે વસ્તુ સાથે રહે જ નહિ. [illegible] આપણાં હૃદયમાં રહેલા દેહ ... અપમાન કરવું છે, તેમ અસહ્ય છે. જે ...

ગણવાનું પાપ કરીએ છીએ, તે તો આપણા વહાલા છે. તેના સ્પર્શથી, તેની સેવાથી આપણે પુણ્ય સંપાદન કરીએ. ઢેડભંગીને કરડેલા સર્પના ઝેરને ચૂસનાર વૈષ્ણવ સ્નાન કર્યા વિના હવેલીએ જશે, તો હવેલી પણ પવિત્ર ગણાશે. એ તો કૃષ્ણને ઘેર સુદામા કે વિદુર પહોંચ્યા જેવું થયું. જ્યાંસુધી અસ્પૃશ્યતા રૂપી અશ્વત્થને આપણે જડમૂળથી કહાડ્યું નથી અથવા તો અસ્પૃશ્યતાનો ખરો અર્થ જાણ્યો નથી, ત્યાંસુધી સ્વરાજ્યનો ખ્યાલ સરખો યે ન કરવો જોઈએ.

૧૨. અસ્પૃશ્યતાની રૂઢિ કોઇ પાળતું નથી. આગગાડીમાં તેઓનો સ્પર્શ થાય છે; મીલોમાં તેઓ નોકર છે તેમને આપણે અડીએ છીએ; મહાવિદ્યાલયોમાં અંત્યજો દાખલ થયા છે તે સૌ સાંખી રહે છે. અંગ્રેજો તેમ જ મુસલમાનોને ત્યાં તેઓ માન પામે છે, અને અંગ્રેજો તેમ જ મુસલમાનોને અડતાં આપણે અચકાતા નથી. તેમનામાંના ઘણાની સાથે ભેટી આપણે માન પામીએ છીએ. ખ્રિસ્તી થયા પછી તેમને અસ્પૃશ્ય ગણવાની આપણી હિંમત પણ નથી ચાલતી. આમ જે રૂઢિ પાળી શકાય તેવી નથી, તે રૂઢિનો બચાવ શાણા હિંદુ પોતાની જૂદી માન્યતા હોય તોપણ ન કરે.

૧૩. આ અસ્પૃશ્યતામાં તિરસ્કાર નથી એ કથનને કયું વિશેષણ લગાડવું એ મને સૂઝતું નથી. આગગાડીમાં જો જાણ્યેઅજાણ્યે આપણા ડબ્બામાં ઢેડ આવે, તો તેની ઉપર પ્રહાર થાય અને ગાળોનો વરસાદ વરસે! તેને ચ્હાવાળા ચ્હા ન વેચે, દુકાનદારો તેને માલ ન આપે, અને મરતા હોય તોપણ તેને આપણે ન અડીએ. તેને આપણે આપણો એઠવાડ ખાવા આપીએ, આપણાં ઉતરેલાં મેલાં કપડાં પહેરવા આપીએ, તેને ભણાવવા કોઇ હિંદુ જાય નહિ, તેનાથી સારા મકાનમાં રહેવાય નહિ, મને ન અડશો એવો ઉચ્ચાર તેના મોંમાંથી કહડાવીએ. આનાથી વિશેષ નિશાનીઓ તિરસ્કારની શી હોઇ શકે? તેઓની દશા શું સૂચવે છે?

૧૪. જેમ યુરોપમાં ધર્મને નામે ગુલામીનું ધૂર્ત ચાલ્યું હતું, તેમ આપણામાં ધર્મને નામે ભંગી તરફનો તિરસ્કાર છે. જેમ યુરોપમાં પણ છેવટ સુધી ગુલામીનો બચાવ બાઇબલમાંથી કરનારા નિકળતા, તેમ હું પવિત્ર બચાવ કરનાર જોઉં છું. અસ્પૃશ્યતાનો દોષ આપણે હઠપૂર્વક

મર્મમાંથી કઢાડવો પડશે. તે વિના દેશમાંથી મરકી, કૉલેરા, મેલેરિયા વિગેરે રોગોનો નાશ થવો અસંભવિત છે.

૧૫. ધંધામાં તો નીચતા નથી જ. દાક્તરો અને આપણી માતાઓ મેલું ઉપાડવાનો ધંધો કરે છે. કોઇ ટીકાકારે લખ્યું છે કે તેઓ તો પાછા સાફ થાય છે. જો ભંગી તેમ નથી કરતા તો તે કલંક તેઓની ઉપર નથી, આપણી ઉપર છે. જ્યારે આપણે તેઓને પ્રેમભાવે ભેટીશું, ત્યારે તેઓને સાફ રાખવાનો પ્રયત્ન પણ કરીશું. ભંગીનો ધંધો હલકો નથી. સમાજના જીવનને તે અમસનો છે. તે અપવિત્ર નથી. મેં પોતે દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમ જ અહિં ઘણી વખત હિંદીઓનાં પાયખાનાં સાફ કર્યાં છે, પણ કોઇએ તે કામને કદિ અપવિત્ર હલકું કહ્યું નથી, ઉલટાં તે કાર્યનાં વખાણ કર્યા છે. દરેક માતા પોતાના બાળકોનું મેલું સાફ કરે છે. તેમાં સેવા રહેલી છે, મહત્તા રહેલી છે. માતાને સ્વપ્ને પણ કોણ અસ્પૃશ્ય ગણશે? આપણા એક અંગને અસ્પૃશ્ય ગણી આપણે સડાવી નાખ્યું છે, અને તેના દર્દથી આપણું આખું શરીર પીડાઇ રહ્યું છે. અંગ્રેજો આજે આપણને ભંગી ગણે છે. વસાહતોમાં આપણને વેપાર કરવાની જગ્યા અલગ આપવામાં આવે છે. રહેવાના લત્તા અને મુસાફરી કરવાને રેલગાડીના ડબ્બા આપણે માટે જૂદા હોય છે. આપણે અસ્પૃશ્ય ગણાઇએ છીએ. આપણે આ અન્ત્યજો પ્રત્યેના વર્તન રૂપી લાંબા વખતથી ચાલ્યા આવતા અન્યાયને કઢાડી નાખવો જ જોઇએ.

૧૬. દરેક જગ્યાએ આપણે કેમ અંત્યજ થઈ ગયા છીએ? તેનાં કારણો હું જોયા કરૂં છું. ઇશ્વર માણસને તેના પાપની સજા અજાયબીભરેલી રીતે કરે છે. આપણે જે આપણા છ કરોડને કરીએ છીએ, તે જગત આપણને કરે છે. આપણી ઉપર જ્યાં જોઇએ ત્યાં હાથ રહ્યા જ છે.

૧૭. આફ્રિકાના હબસી પણ આપણને ગુલામ સમજી તિરસ્કારે છે એ મેં જોયું છે. આપણે જ્યાંસુધી અસ્પૃશ્યની તરફ ખરેખરી દયા નહિ રાખીએ, ત્યાંસુધી આપણે જગતની મૈત્રીને પાત્ર નથી જ બનવાના. આપણા આત્માને ધર્મને બહાને છેતરીને આપણે સુસ્ત બનીએ છીએ, તેથી આપણે વધારે પછડાઇએ છીએ.

૧૮. અન્ત્યજોના કરતાં આપણી પોતાની સ્થિતિ મને વધારે દયામણી લાગે છે, કેમકે આપણે તો જગતની અને પરમેશ્વરની પાટુ ખાવાની રહી

છે. અંત્યજ આપણી પાટું ખાય છે, પણ તેને ઇશ્વર પાટું નહિ મારે. અંત્યજના દોષને સારૂ પણ તેના પક્ષની વાતો, તેના અપંગપણાની વાતો રજુ થશે અને કબૂલ કરવામાં આવશે.

૧૯. અસ્પૃશ્યતાનો મેલ કહાડવો એટલે આપણા દિલનો મેલ ધોવો; એ મેલ જ્યાંસુધી નથી નિકળ્યો, ત્યાંસુધી આપણે બીજું ગમે તે સારૂં કરીએ, તોપણ તે ઉગી નિકળવાનું નથી. જે માણસના હૃદયમાં કઠોરતાએ ઘર કર્યું છે, તે માણસને સારૂ છૂટકારો જ નથી. અને જ્યારે માણસ ધર્મને નામે નિર્દય બને, ત્યારે નિર્દયતાએ તેનામાં ઘર કર્યું છે.

૨૦. ધર્મને નામે પશુવધ કરનાર માણસને પશુવધની નિર્દયતા બતાવવી મુશ્કેલ છે. સ્વાદને સારૂ પશુવધ કરનારને સમજાવવો સહેલ છે. તેથી આપણે ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક વિચાર કરીને તિરસ્કાર કહાડીએ, તો જ આ હિંદુધર્મના સડાને દૂર કરી શકીએ. મનમાં મેલ રાખી કોઈ અંત્યજનો સ્પર્શ કરે એથી એ પાપમુક્ત નથી થવાનો.

૨૧. અંત્યજસ્પર્શનો અર્થ એ છે કે જ્ઞાતિબન્ધન જેવી સ્વચ્છ નીતિમાં જે ઝેર વ્યાપી ગયું છે તે કહાડી નાખવું, ઉંચનીચની ભાવના ભૂલી જવી અને ભ્રાતૃભાવના બધે દાખલ કરવી. એ પ્રમાણે થાય ત્યારે જ આપણે અસ્પશ્યતા કહાડી ગણાય. આજ તો એ સડો એટલો બધો વ્યાપી ગયો છે કે અંત્યજોમાં પણ એ ઉંચનીચની ભાવનાએ ઘર કર્યું છે. ઢેડભંગીનો સ્પર્શ નહિ કરીને આપણે ભંગીના મનમાં પણ પોતાને કોઇથી ઉંચ કહેવડાવવાનો વિચાર પ્રગટ કર્યો છે. એ કહાડવો એનું નામ અસ્પૃશ્યતાની ભાવના દૂર થવી, અને એ જ અર્થ 'આભડછેટ અદકેરૂં અંગ' નો છે.

૨૨ જ્યાં જ્યાં ઉંચનીચનો ભેદ જણાય, ત્યાં ત્યાં તેને ડાંભવો જોઇએ. આપણે મર્યાદાધર્મનો લોપ નથી કરવો, પણ આપણે અજ્ઞાનને મર્યાદાનું સ્વરૂપ પણ નથી આપવું. મર્યાદાનું સ્વરૂપ જાતે દુઃખ સહન કરવામાં છે, બીજાને દુઃખ દેવામાં નથી. જે બીજાને દુઃખ દે છે તે સ્વેચ્છાચારી છે, સંયમી નથી. જે સ્વર્ગ ભોગવવા અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ બીજાની પાસે કરાવે તે સંયમધર્મ નથી પાળતો.

૨૩. આ અસ્પૃશ્યતા અને તેમાં રહેલી નિર્દયતા દૂર કરવા સારૂ મોટી જરૂર એ છે કે આપણે હંમેશાં અસ્પૃશ્યની કંઈક પણ સેવા કરવી,

તેમનાં દુઃખ સમજવાં, તેમનાં નિરાધાર છોકરાંને પાળવાં, તેમના લત્તામાં જઇ કંઇ સેવા કરી આવવી, આપણે નિશાળ ચલાવતા હોઇએ, તો એક બે તેમનાં છોકરાંને દાખલ કરવાં, આપણી નીચે રહેતાં છોકરાંઓને તેની આવશ્યકતા સમજાવવી, દરેક ગામમાં અંત્યજવાડાની તપાસ કરી તેમાં સગવડ ન હોય તે દાખલ કરવી. એમ તેઓની ઉપર પ્રેમ રાખવાની અસર આપણા મન ઉપર એટલી બધી થશે કે આપણે પોતે દિનપ્રતિદિન શુદ્ધ થતા જઇશું અને આપણામાં રહેલી કઠોરતાનો નાશ થશે. સ્વરાજ્ય એટલે બધાનાં દુઃખોમાં ભાગ લેવાની ભાવનાનું પેદા થવું.

૨૪. આપણે આપણી પોતાની જાતિના છઠ્ઠા ભાગના માણસોને લૂંટ્યા અને ધર્મને પવિત્ર નામે તેમને જાણીજોઇને અધમ ગણ્યા એ બદલ પરદેશી આધિપત્ય અને તેની સાથે વળગેલી લૂંટનો શાપ આપણા ઉપર ઉતર્યો છે અને ઈશ્વરે કરેલી એ સજા પૂરેપૂરી વ્યાજબી છે. તેથી જ અસ્પૃશ્યતાનું નિવારણ એ સ્વરાજ્યની આવશ્યક શરત છે એમ મેં કહ્યું છે. ગુલામોના માલેક એવા આપણે પોતે જો આપણા ગુલામોને બિનશરતે મુક્ત કરવા તૈયાર ન હોઇએ, તો આપણી પોતાની ગુલામી માટે ફરિયાદ કરવાનો આપણને જરા યે હક્ક નથી. પ્રથમ તો અસ્પૃશ્યતા રૂપી પથ્થર આપણી પોતાની આંખમાં છે તે, આપણા 'માલેકોની' આંખમાં પડેલી રજ કઢાવવા માગીએ તે પહેલાં, આપણે કહાડી નાખવો જોઇએ.

૨૫. હિંદુઓને હું કહું છું કે તમે બહાદુર બનો અને તમારા પાપને કહાડો. હું ધાર્મિક છું એમ માનું છું. તમે મને વટેમી પણ કહી શકો. હું માનું છું કે આ પાપમાંથી તમે મુક્ત નહિ થાઓ. અસ્પૃશ્યોની તમે ક્ષમા નહિ માગો, ત્યાંસુધી બીજા અનેક કષ્ટો તમારે માથે આવ્યાં કરશે. અસ્પૃશ્યતા એ પાપ છે એમ સમજજો. તમે જ્ઞાનપૂર્વક તમારી મલિનતાને કહાડી શકો, તો સ્વતંત્રતાને તમે આજે હાથ કરી શકો.

૨૬. એક દૃષ્ટાંત આપીને હું તમને હિંદુધર્મની સંકુચિતતા દર્શાવવા ઇચ્છું છું. હું દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવ્યો, ત્યારે મારી સાથે નાયડુ નામનો એક પંચમ (અંત્યજ) જાતનો છોકરો હતો. આર્ય નરેશન (અંત્યજોનું ભારે કામ કરનાર ગૃહસ્થ)ના ઘરમાં મારે અમદાવાદ જતાં ઉતરવાનું

ઉતરવાનું થયું. મને ઘણા મિત્રોએ કહ્યું કે તું આ શું કરે છે? નટેશનની માતા એટલા બધા જૂના વિચારના છે કે તું એના ઘરમાં અંત્યજને લઈ ગયો છે એ જાણશે, તો ડોશીનું મોત જ થશે. મેં કહ્યું કે હું એ છોકરાનો ત્યાગ કરૂં એના કરતાં તો બહેતર છે કે હું નટેશનના ઘરનો જ ત્યાગ કરૂં. પણ નટેશન તો સરલચિત્ત માણસ છે. તેમણે જઇને માતુશ્રીને ખરી હકીકત જણાવી. માતાજીએ કહ્યું, કે ભલે આવવા દો. તેઓ સમજી ગયાં કે મારી સાથે આવનારો અંત્યજ મલિન નહિ જ હોય અને મેં પણ એ છોકરામાંથી બધી મલિનતા કહાડી નાખી હતી. અમે તેમના ઘરમાં ઉતર્યા અને જે કૂવેથી એ બાઈ પાણી કહાડતાં, તે જ કૂવેથી અમે પણ પાણી કહાડ્યું. આ કિસ્સામાંથી શું ફલિત થાય છે? અંત્યજેતરો પોતાની માતાઓને અને બહેનોને ભાઈ નટેશનની જેમ પવિત્રતાથી, સરલતાથી સમજાવી શકે છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે આ પ્રશ્નનો નિવેડો અંત્યજેતરોની સરલતા અને અંત્યજોની તપશ્ચર્યાથી જ આવશે.

૨૭. [જ્યારે આપણે આ બાબતમાં આપણું વર્તન ફેરવીશું, ત્યારે અંત્યજવર્ગના જીવનમાં વધારે સ્વચ્છતા અને ઉજ્જવળતા આવી રહેશે.] પણ અસ્પૃશ્યતા મટી એટલે આપણે અંત્યજના સ્પર્શથી આપણને અભડાયેલા માની નથી નહાતાં એટલું જ જોવું બસ નથી. પણ એ અસ્પૃશ્યતાનો અર્થ શો કરીએ છીએ તે વિચારી જવું. તેમાં રહેલો ભારે તિરસ્કાર છે તેને જડમૂળથી કહાડવો. આપણે જ્યાંસુધી તિરસ્કારને નથી કહાડ્યો, ત્યાંસુધી અસ્પૃશ્યતા રહેલી છે જ. તે નિકળશે ત્યારે દરેક અંત્યજ ભાઇબહેન તેને ઓળખ્યા વિના નહિ રહે.

૨૮. જોકે હિંદુઓ પોતાનું પાપ ધૂએ, છતાં તેથી યે કંઈ અંત્યજોને વૈમાન મળવાનું છે? એ પુરુષાર્થ તો તેઓએ જાતે જ કરવો રહ્યો. તેઓએ દારૂ મેલવો, એઠું અનાજ લેવાનું છોડવું, માંસાહાર છોડવો, મેલામાં મેલી ક્રિયાઓ સેવા ખાતર કરતાં છતાં સ્વચ્છ રહેવું અને પ્રભુને ભજવો. આ તો તેઓ જાતે કરે તો જ થાય. એ કંઇ બીજા તેઓને સારૂ નહિ કરી શકે. તેઓની ભૂખ ભાંગવા સારૂ તો રેંટિયો અને સાળ છે જ. હજારો અંત્યજો તે લઇને પાછા તાજા થઈ ગયા છે. સ્વદેશીની ચળવળ જ એવી

બધાં અંગને પોષ્યાં કરે છે અને કળા જતાં હિંદુસ્થાનની ... જે વસ્તુ ખાંભરી એવી મારી તો ખાત્રી છે.

... રમેશ્વરને મારી પ્રાર્થના છે કે અંત્યજ ભાઇઓને સન્મતિ અને ... જેથી તેઓ ધર્મને ન છોડે. હિંદુઓને માટે મારી પ્રાર્થના ... પાપમાંથી—આ સેતાનિયતમાંથી—હિંદુસમાજને પરમેશ્વર ...

ઊતરવાનું થયું. મને ઘણા મિત્રોએ કહ્યું કે તું આ શું કરે છે? નટેશનની માતા એટલા બધા જૂના વિચારનાં છે કે તું એમના ઘરમાં અંત્યજને લઈ જશો છો એ જાણશે, તો ડોશીનું મોત જ થશે. મેં કહ્યું કે હું એ છોકરાનો ત્યાગ કરું એના કરતાં તો બહેતર છે કે હું નટેશનના ઘરનો જ ત્યાગ કરું. પણ નટેશન તો સુશિક્ષિત માણસ છે. તેમણે જઈને માતુશ્રીને ખરી હકીકત જણાવી. માતાજીએ કહ્યું, કે ભલે આવતા હો. તેઓ સમજી ગયાં કે મારી સાથે આવનારો અંત્યજ મલિન નહિ જ હોય અને મેં પણ એ છોકરામાંથી બધી મલિનતા કહાડી નાખી હતી. અમે તેમના ઘરમાં ઊતર્યા અને જે કૂવેથી એ બાઈ પાણી કહાડતાં, તે જ કૂવેથી અમે પણ પાણી કહાડ્યું. આ કિસ્સામાંથી શું ફલિત થાય છે? અંત્યજેતરો પોતાની માતાઓને અને બહેનોને બાઈ નટેશનની જેમ પવિત્રતાથી, સરલતાથી સમજાવી શકે છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે આ પ્રશ્નનો નિવેડો અંત્યજેતરોની સરલતા અને અંત્યજોની તપશ્ચર્યાથી જ આવશે.

૨૭. [જ્યારે આપણે આ બાબતમાં આપણું વર્તન ફેરવીશું, ત્યારે અંત્યજવર્ગના જીવનમાં વધારે સ્વચ્છતા અને ઉજ્જ્વળતા આવી રહેશે.] પણ અસ્પૃશ્યતા મટી એટલે આપણે અંત્યજના સ્પર્શથી આપણને અભડાયેલા માની નથી નહાતાં એટલું જ બનવું બસ નથી. પણ એ અસ્પૃશ્યતાનો અર્થ શો કરીએ છીએ તે વિચારી જવું. તેમાં રહેલો ભારે તિરસ્કાર છે તેને જડમૂળથી કહાડવો. આપણે જ્યાંસુધી તિરસ્કારને નથી કહાડ્યો, ત્યાંસુધી અસ્પૃશ્યતા રહેલી છે જ. તે નિકળશે ત્યારે દરેક અંત્યજ ભાઇબહેન તેને ઓળખ્યા વિના નહિ રહે.

૨૮. જોકે હિંદુઓ પોતાનું પાપ ધૂએ, છતાં તેથી યે કંઈ અંત્યજોને વૈમાન મળવાનું છે? એ પુરુષાર્થ તો તેઓએ જાતે જ કરવો રહ્યો. તેઓએ દારૂ મેલવો, એઠું અનાજ લેવાનું છોડવું, માંસાહાર છોડવો, મેલામાં મેલી ક્રિયાઓ સેવા ખાતર કરતાં છતાં સ્વચ્છ રહેવું અને પ્રભુને ભજવો. આ તો તેઓ જાતે કરે તો જ થાય. એ કંઈ બાહ્ય તેઓને સારૂ નહિ કરી શકે. તેઓની ભૂખ ભાંગવા સારૂ તો રેંટિયો અને સાળ છે જ. હજારો અંત્યજો તે લઇને પાછા તાજા થઈ ગયા છે. સ્વદેશીના ચળવળ જ એવી

છે કે તે બધાં અંગને પોષણ કરે છે અને કાળા જતાં હિંદુસ્તાનની કંગાળના તે જ વસ્તુ બાંધશે એવી મારી ધારણા છે.

૨૯. પરમેશ્વરને મારી પ્રાર્થના છે કે અંત્યજ ભાઈઓને સન્મતિ આપે ધૈર્ય આપે કે જેથી તેઓ ધર્મને ન છોડે. હિંદુઓને અંગે મારી પ્રાર્થના છે કે આ પાપમાંથી—આ મેલાનિરમાંથી—હિંદુસમાજને પરમેશ્વર મુક્ત કરે.

મારામાં જરા યે વૈષ્ણવપણું હશે તો અંત્યજોનો ત્યાગ કરી મળનારા સ્વરાજ્યનો ત્યાગ કરવાનું બળ પણ મને ઈશ્વર આપશે.

૭. રેલગાડીમાં, મોટરોમાં, અદાલતોમાં, ગલીઓમાં અસ્પૃશ્યતા નડતી નથી, ત્યારે નિશાળમાં ભલા શિક્ષકની દેખરેખ નીચે શુદ્ધતાના નિયમો જાળવીને જ બેસી શકાય, ત્યાં જ અસ્પૃશ્યતાને કાયમ રાખવી? મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, યહુદીને આપણે અસ્પૃશ્ય નથી ગણતા, અસ્પૃશ્ય ગણીને તેમને બાકી નથી બનાવી શકતા; તો પછી હિંદુધર્મનું જ જે એક અંગ છે તેને રાષ્ટ્રીય નિશાળોમાં જેમાં દરેક જાતિ આવી શકે તેમાં પણ અંત્યજને અસ્પૃશ્ય ગણવા?

૮. ખરી બીના આમ હોવાથી જે શાળાઓમાં બીજા વર્ગો અને વર્ણો આવે તેમાંથી અંત્યજનો બહિષ્કાર ન થાય એ ઠરાવ મને પ્રિય છે.

૯. વૈષ્ણવધર્મનું મૂળ દયા છે. અંત્યજો પ્રત્યેની આપણી વર્તણુકમાં હું તો દયાના છાંટા સરખા યે નથી જોતો. અંત્યજોને ગાળ વિના તો આપણામાંના ઘણા બોલાવતા જ નથી. ભૂલેચૂકે તે આપણા ડબ્બામાં બેસે તો તેની ઉપર ગાળોના વરસાદ વરસે છે. તેને આપણે જાનવરને આપીએ છીએ, તેમ એઠું અનાજ આપીએ છીએ. તેને તાવ આવે, સર્પ કરડે, તો આપણા વૈદ્ય કે દાક્તર તેની દવા કરવા નહિ જાય. જો જાય તો આપણું ચાલે ત્યાંસુધી તેને આપણે અટકાવીએ છીએ! અંત્યજને રહેવાને ખરાબમાં ખરાબ લતા, તેને સારૂ ન દીવાની ન રસ્તાની સગવડ. તેને સારૂ કૂવા ન હોય. જાહેર કૂવા, ધર્મશાળા, વિદ્યાલયોનો તેમને ઉપયોગ ન મળે. તેની પાસેથી કઠણમાં કઠણ સેવા લઇ આપણે તેને ઓછામાં ઓછો પગાર આપીએ છીએ. તેને તો ઉંચે આભ અને નીચે ધરતી છે. આ કંઇ વૈષ્ણવધર્મની નિશાની છે? આને દયાધર્મ કહેવો કે ક્રૂરતાધર્મ કહેવો? અંગ્રેજ સરકાર, જેની સાથે આપણે અસહકાર માંડ્યો છે, તે પણ આપણો આટલે દરજ્જે તિરસ્કાર નથી કરતી. આપણે તો આપણા અંત્યજો પ્રત્યેની ડાયરશાહીને ધર્મ માનીને પોષીએ છીએ.

૧૦. અસ્પૃશ્યતાને બુદ્ધિ ગ્રહણ કરી શકતી નથી. તે સત્યનો, અહિંસાનો વિરોધી ધર્મ છે, તેથી ધર્મ જ નથી. આપણે ઉંચા અને બીજા નીચા એ વિચાર જ નીચ છે. જે બ્રાહ્મણમાં શૂદ્રનો—સેવાનો—ગુણ નથી એ કંઇ બ્રાહ્મણ નથી. બ્રાહ્મણ તો એ કે જેનામાં ક્ષત્રિયના, વૈશ્યના અને શૂદ્રના

બધા ગુણો છે અને તે ઉપરાંત જ્ઞાન છે. શુદ્ર કંઇ જ્ઞાનથી કેવળ વિમુખ નથી. તેનામાં સેવા પ્રધાન છે. વર્ણાશ્રમધર્મમાં ઉંચનીચની ભાવનાને અવકાશ નથી. વૈષ્ણવસંપ્રદાયમાં તો ભંગીઓ, ચાંડાળ ઇત્યાદિ તરી ગયા છે. જે ધર્મ જગત્ માત્રને વિષ્ણુ સમ જાણે છે, તે અંત્યજને વિષ્ણુથી રહિત કેમ માને?

૧૧. મારી નમ્ર માન્યતા એવી છે કે અંત્યજો પ્રત્યેનો મારો ભાવ મારા વૈષ્ણવધર્મને દીપાવે છે; તેમાં મારી શુદ્ધ દયા રહેલી છે; તેમાં મારી મર્યાદાની શુદ્ધતા સિદ્ધ થાય છે.

૧૨. કેટલાક વૈષ્ણવો માને છે કે હું તો વર્ણાશ્રમધર્મ લોપ કરી રહ્યો છું. મારી તો માન્યતા છે કે વર્ણાશ્રમધર્મને હું મલિનતામાંથી ઉગારી લઇ તેનું સાચું સ્વરૂપ પ્રગટ કરી રહ્યો છું. હું કંઇ પાણી, રોટી કે બેટી વ્યવહારની હિમાયત નથી કરી રહ્યો. હું તો કહું છું કે કોઈ પણ મનુષ્યને અડતાં આપણે પાપ કરીએ છીએ એ ભાવનામાં જ પાપ રહેલું છે.

૧૩. રજસ્વલાનો દાખલો આપી અંત્યજની અસ્પૃશ્યતાનો બચાવ કરવામાં આવે છે, તેને મારી મતિ તો અજ્ઞાન માને છે. રજસ્વલામાં રહેલી બહેનને અડી જઇએ, તો તેને આપણે પાપ નથી માનતા, પણ આપણે તેને અડી જઇએ, તો શારીરિક શૌચના નિયમનો ભંગ થયો જાણી આપણે નાહી નાખી સ્વચ્છ થઇ લઇએ છીએ. જે અંત્યજ ભાઇએ મેલું કાર્ય કર્યું હોય, તેનો તે ન નહાય અથવા બીજી રીતે સ્વચ્છ ન થાય ત્યાંસુધી સ્પર્શ ન કરવો અથવા આપણાથી થઈ ગયો હોય તો આપણે નાહી લેવું એ હું સમજી શકું છું, પણ અંત્યજકુળમાં જન્મેલાનો સર્વથા ત્યાગ કરવો એ ધર્મ હોય એમ મારો આત્મા સ્વીકારી જ નથી શકતો.

૧૪. હું તો માનું છું કે આપણે વાવ્યું તેવું લણીએ છીએ. આપણે અસ્પર્શનો તિરસ્કાર કરી જગતના તિરસ્કારને પાત્ર બન્યા છીએ.

૧૫. વળી અંત્યજ કોને કહેશો? વણકર અંત્યજ? ચામડાના લખપતિ વેપારી છે તે અંત્યજ? કે કાંચન જેવું સ્વચ્છ કરે છે તે? જેણે ચમારનો ધંધો છોડ્યો છે, જે ભંગી મોટર હાંકે છે, મીલમાં કામ કરે છે, હંમેશાં નહાય ધૂએ છે તે પણ અસ્પૃશ્ય?

૧૬. પણ હું દલીલ શાને કરૂં? જેને અસ્પૃશ્ય માનો તેને અડવામાં પાપ માનો ત્યાંસુધી નહાવું હોય તો નહાઓ, પણ મારી અરજ તો એ છે

૧૯. ભીલડી ભગત ભોળી હતી, છતાં આપણે તેમનાં બોરાં આદરપૂર્વક ખાઈએ છીએ અને તેમને પૂજીએ છીએ. રામાયણનો કયો વાંચનાર નિષાદની રામભક્તિ વિસારી તેની પૂજા નથી કરતો! વળી ભંગીઇત્યાદિ જો પોતાનો ધંધો છોડે, તો આપણને તેનો વિરોધ કરવાનું કે ગભરાવાનું કારણ નથી. આપણે કોઈની પાસે બળાત્કારે કરું કરાવવા માગીએ, ત્યાં લગી સ્વરાજ્યને લાયક જ ન બનીએ. આપણાં પાયખાનાં સાફ રાખતાં આપણે શીખી લેવું જોઈએ. જ્યારે આપણે આપણાં પાયખાનાં મેલાં રાખતાં શરમાઈશું, ત્યારે આપણાં પાયખાનાં વાંચનગૃહ જેવાં સાફ રહેશે. પાયખાનામાં રહેલો મેલ, તેમાં રહેલી દુર્ગંધ અને તેથી ઉપજતા અનેક વાયુઓ આપણી સભ્યતાને કલંકિત કરે છે, આરોગ્યના આપણા નિયમોનું અજ્ઞાન સૂચવે છે. આપણાં પાયખાનાંની હાલત આપણી અંત્યજ પ્રત્યેની મેલી દશાનો પુરાવો છે, આપણામાં નિપજતા અનેક રોગોનું કારણ છે. બીજી કોમોના સંસર્ગથી આપણે વટલાઈશું કે અભડાઈશું એ વાત આપણી નબળાઈ સૂચવે છે. સંસારમાં સંસર્ગો રહ્યા જ છે, છતાં આપણે નિર્દોષ રહી શકીએ તેમાં જ ધર્મની પરીક્ષા રહેલી છે. ભંગી ઇત્યાદિ જાતિઓને સ્વચ્છ બનાવવી, આગળ લાવવી, તેમનું સન્માન કરવું એ દયાધર્મ છે. આમ કરવામાં તેમની કોઈની સાથે ખાવાપીવાની જરૂર નથી, પણ હૃદયના ભાવો શુદ્ધ કરવાની જરૂર છે.

૨૦. અંત્યજને આપણે તરછોડ્યા; તેઓને આપણું એઠું સડેલું અન્ન ખાવા આપ્યું અને મનને મનાવ્યું કે આપણે પુણ્ય કર્યું. તેઓને આપણે ઓછામાં ઓછો પગાર આપી તેઓને ભીખ માગતા બનાવ્યા. આપણો કચરો ઉપડાવ્યો એટલું જ નહિ, પણ કચરો ખવડાવ્યો. આપણો ઉતાર તેઓનો શૃંગાર બનાવ્યો. પરિણામ એવું આવ્યું છે કે હવે અંત્યજવર્ગ ભીખ માગી રાજી થાય છે, એઠું લાવે ત્યારે મગરૂર બને છે. સડેલું અનાજ જ્યારે તેઓના ઘરમાં આવે, ત્યારે છોકરાંઓ નાચે. જેના ગુલામ પોતાની ગુલામીમાં મહાલે, તે માલેકના પાપની સીમા આવી. તેમ હિંદુનું થયું છે.

૨૧. એક અંત્યજ બાળને સારા થવાને સારુ, જૂઠું અનાજ ખાવાની ના પાડવાને સારુ, માર પડ્યો. તે આપણું બાળ હતું, અને એ બાળક કેવું પવિત્ર! માર ખાતાં છતાં માંસ ખાવાની ના! એવા બાળકને અસ્પૃશ્ય માને તેની સ્થિતિ કેવી? તે સ્વરાજ્ય શું ભોગવે? તે રક્ષા કોની કરે?

૨૨. પણ અત્યારે હું અંત્યજેતર હિંદુ માબાપોને અસ્પૃશ્યતા વિષે કંઈ નથી કહેવા માગતો. તેઓ અંત્યજ બાળકોની ઉપર દયા શાથી નહિ રાખે? શું તેઓને સડેલું, એઠું જૂઠું અન્ન આપવું એ પણ શાસ્ત્ર છે? શું તેઓને ઓછામાં ઓછો પગાર આપવો એ શાસ્ત્ર છે? દરેક માબાપને હું વિનવું છું કે તે

(૧) રાંધેલું અનાજ ન આપે.
(૨) માત્ર સૂકું, વગર રાંધેલું અનાજ આપે.
(૩) તેને વિદેશી કે મેલાં સડેલાં કપડાં ન આપે.
(૪) તેનો પગાર ઓછો હોય તો વધારે.
(૫) જે આપે તે પ્રેમપૂર્વક આપે.

૨૪. શાસ્ત્રનિર્ણય અને અસ્પૃશ્યતા.

૧. હિંદુધર્મને નામે કે શાસ્ત્રને નામે જેટલું કહેવાતું હોય તે બધું સત્ય જ છે એવું માનવું એ ભયંકર છે. આપણાં શાસ્ત્રો બધાં વિચારપૂર્વક અને અજ્ઞાનપૂર્વક લખાયાં છે એમ માની લેવાનું કારણ નથી. જેમાં શુદ્ધ જ્ઞાન છે એ જ શાસ્ત્ર છે એમ અર્થ કરીએ, તો પછી કહી શકાય કે બધાં શાસ્ત્રો જ્ઞાનપૂર્વક લખાયાં છે. એ વિચાર પ્રમાણે જેમાં નરમેધાદિની વાતો આવે છે તેને અજ્ઞાન માનવું. તે વાત શુદ્ધ શાસ્ત્રોમાં પાછળથી પણ આવી હોય. આ શોધખોળ કરવાની આત્માર્થીને જરૂર નથી. તે ઇતિહાસ જાણનારને કામની વસ્તુ છે. આપણે દરેક લખાણ કે બોલમાંથી તત્ત્વ ગ્રહણ કરવાનું છે. બધાં શાસ્ત્રોને શાસ્ત્રો માની તેમાંના અનર્થને અર્થ કહી બેસાડવાની ભાંજગડમાં આપણે પડીએ શાના? હિંદુસ્થાનમાં તેમ જ બીજી જગ્યાએ જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની જોડી સાથે રહેલી છે એટલે કાલીને ભોગ વિગેરે અન્યાયો આપણા ધર્મને નામે ચાલતા જોઇએ છીએ. આપણું પહેલું સૂત્ર એ છે કે આત્માને જાણવો. એ પાઠ ભણ્યા, જાણ્યા પછી બધું પોતાની મેળે ઉકેલીને સમજી શકાશે.

૨. શાસ્ત્રનિર્ણયમાં બુદ્ધિને સ્થાન નથી, તેથી હું તો દૂભાઉં. જેને બુદ્ધિ સમજે નહિ, જે હૃદયમાં વાંચે, તે શાસ્ત્ર હોય નહિ એમ હું માનું છું; અને મને લાગે છે કે જેને કેવળ ધર્મ આચરવો છે, તેણે તે સિદ્ધાંત કબૂલ કરવો જ જોઇએ. એમ ન હોય તો આપણને ધર્મભ્રષ્ટ થવાનો ભય રહે. જે અક્કલથી ઉલટું હોય તે શાસ્ત્ર તરીકે ઓળખાય તોપણ શાસ્ત્ર ન હોય. અનીતિ શીખવે એ શાસ્ત્ર ન હોય. ગીતાજીનો અર્થ મેં એવો સાંભળ્યો છે કે દુષ્ટ સગાં હોય, તો તેને પણ આપણે પશુબળથી હઠાવી શકીએ–હઠાવવાં એ ધર્મ છે. રામે રાવણને માર્યો તેથી આપણે જેને રાવણ માનીએ તેનો સંહાર કરવો એ ધર્મ છે? મનુસ્મૃતિમાં લખ્યું છે કે માંસાહાર કરાય; તેથી શું વૈષ્ણવ માંસાહાર કરી શકે છે! રોગ થાય ત્યારે તેનું નિવારણ કરવા ગોમાંસ પણ ખાઈ શકાય એમ મેં શાસ્ત્રીઓ —

સંન્યાસીનો દાવો કરનારને મુખે સાંભળ્યું છે. આ બધા શાસ્ત્રાર્થોને કબૂલ રાખી મેં સગાંઓનો સંહાર રચ્યો હોત, મેં અંગ્રેજોને મારી નાખવાની સલાહ આપી હોત, અને માંદગીમાં મેં ગોમાંસ ભક્ષણ કર્યું હોત, તો મારી કેવી દશા થાત ? મેં આવે પ્રસંગે મારી બુદ્ધિએ કબૂલ રાખ્યો, મારા હૃદયે માન્યો, તેને જ ધર્મ માન્યો તેથી હું બચી શક્યો છું, અને બધાને તેમ કરવાની સૂચના કરૂં છું.

૩. તેથી જ નિર્મળ તપસ્વીઓએ આપણને શીખવ્યું છે કે જે વેદાદિ ભણે છે, પણ જે ધર્મ આચરતા નથી તે વેદિયા કહેવાય; તે નથી તરતા, નથી તારતા. તેથી જ વેદાદિને કંઠ કરનારાથી અથવા તેની ટીકાઓ યાદ રાખનારાથી હું અંજાઇ જતો નથી; અને તેઓના જ્ઞાનથી ચકિત ન થતાં મારૂં અલ્પ જ્ઞાન હું વધારે કિંમતી ગણું છું.

૪. હું વિનયપૂર્વક કહેવા ઇચ્છું છું કે જાહેરસેવા કરનારનો ધર્મ પ્રજાના પ્રવાહની જે ગતિ હોય તેમાં તણાવાનો નથી, પણ જો તે ગતિ અવળી હોય તો તેને સવળી કરવાનો છે.

૫. મને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન નથી, મને અનુભવ નથી, હું હઠીલો છું, એમ કહી મને હિંદુપણામાંથી દૂર કરી શકાય એમ નથી. જ્યાંસુધી હું માનું છું કે હિંદુપણાની પરીક્ષા સદાચરણમાં જ છે–વાદમાં, વાક્ચાતુર્યમાં કે શાસ્ત્રાર્થમાં નથી–ત્યાંસુધી હું મારો દાવો છોડવા ઇચ્છતો નથી.

૬. આપણે શાસ્ત્રાર્થની જંજાળમાં એટલા ઉંડા ઉતરી ગયા છીએ કે ધૂળનું ધાન કરવાને બદલે ધાનને ધૂળ કરી મૂકી છે; સાળ છોડીને કુશકાને વળગી ગયા છીએ; માખણ મેલીને ફીકી છાશ પાછળ દોડ્યા છીએ ! હાલનું વાતાવરણ સૂચવે છે કે આપણે ગાનારના યુગમાંથી કરનારના યુગમાં પ્રવેશ કરવાની અણી ઉપર આવ્યા છીએ. [એટલે આપણા વિચારને તથા વર્તનને ફક્ત હૃદયનો જ નહિ, પરંતુ બુદ્ધિનો પણ ટેકો હોય ત્યારે જ કર્તા તરીકે આપણે કંઇક ચિરસ્થાયી કરી શકીએ. આપણી ઘણી માન્યતાઓ પાયા વગરની છે, જેમકે વર્ણ પાંચ છે અને હોવાં જોઇએ, પણ ખરૂં જોતાં] વર્ણ પાંચ નથી પણ ચાર છે. અસ્પૃશ્યતા સંયમ નથી, એ વર્ણાશ્રમની મર્યાદા નથી. વર્ણાંતરને પણ અસ્પૃશ્ય ગણવા એ દયાધર્મ નથી, પણ કઠોરતાધર્મ છે. રક્તપિત્તથી પીડાતાના સ્પર્શથી આત્મા

અભડાતો નથી; ઊલટું એ સેવાભાવથી જેનો સ્પર્શ થયો હોય, તો તે આત્મા ચડે છે. અંત્યજમાં ભંગીની સેવા કરવી એ ધર્મ છે; દરદી પોતાના ભંગીની સારવાર પ્રથમ કરવી એ દયા છે. ભંગીને સેવ્યા ઉપરાન્ત હોય, તો નહાવું એ શાસ્ત્રવિધિ છે, આવશ્યક છે; પણ ન નહાવું એ અધોગતિને પહોંચાડનારું નથી. ભંગીને આવશ્યક સમયે ન અડવામાં પાપ હોય શકે. નાહી ધોઇ આવેલા ભંગીઓને આદરપૂર્વક આપણી જોડે ન બેસાડવામાં પાપ છે; અને તેના સ્પર્શથી પાપ છે એમ માનવામાં અજ્ઞાન છે.

૭. આપણામાંના જેઓ સમજે છે કે કોઇને પણ અડવામાં પાપ ન હોય અને દેહશુદ્ધ થયેલા ભંગીને અડીને નહાવામાં પાપ છે, તેઓ ભંગી ઇત્યાદિ વર્ગની સેવા કરતાં વખતોવખત તેમનો સ્પર્શ કરશે, ત્યારે જ એ મેલ જવાનો છે. બાકી અંત્યજનો સો પેઢી સુધી પણ સ્પર્શ કરવો એ પાપ છે એમ કહેનારા અને માનનારા તો મળ્યાં જ કરશે. તેમને આપણે વિનયપૂર્વક પણ તેટલા જ આગ્રહપૂર્વક થયેલા આપણા વર્તનથી અને તેનાં શુભ પરિણામોથી જીતી શકીશું.

૮. મેં તો અસ્પૃશ્યતા જે પ્રમાણે આપણે આચરીએ છીએ તેને પાપ રૂપ માની તેનો ત્યાગ કરવાનું ધાર્મિક દૃષ્ટિએ જ સૂચવ્યું છે. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ પોતાના જીવનને ઘડનાર ધર્મકોટમાંની એક પણ ઇંટ નબળી ન થવા દે.

૯. મારી માન્યતા છે કે શાસ્ત્ર વાંચવાથી જ ધર્મનું સ્વરૂપ નથી મળતું. યમાદિ પાળ્યા વિના શાસ્ત્ર વાંચવાથી માણસ આડે રસ્તે ચડે છે એમ આપણે હમેશાં જોઇએ છીએ. પંડિતાઇ મેળવવા સારુ જેણે શાસ્ત્ર વાંચ્યાં હોય તેના પાસેથી હું શાસ્ત્રના અર્થ ગ્રહણ નહિ કરું. મારાં આચરણની રેખા હું પ્રોફેસર મેક્ષમુલરનાં* બહોળા વાંચનથી લખાયેલાં શાસ્ત્રોમાંથી ન દોરું. આધુનિક કાળમાં શાસ્ત્ર જાણવાનો દાવો કરનારા ઘણા કેવળ અજ્ઞાની અને દંભી જોવામાં આવે છે. હું ધર્મગુરુની શોધમાં

* પ્રો. મૅક્ષમુલર—(૧૮૨૩–૧૯૦૦). સંસ્કૃત અને વેદોના ઊંડા અભ્યાસી જર્મન પ્રોફેસર. ઇ. સ. ૧૮૪૬ માં જર્મનીથી તેઓ ઇંગ્લાંડ ગયા અને ત્યાં ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં આધુનિક ભાષાઓના પ્રોફેસર તરીકે લાંબો વખત કામ કર્યું. તેમણે ઉપનિષદો વગેરે ભાષાંતર કરી 'પૂર્વના ધર્મગ્રન્થો' (Sacred Books of the East) માં છપાવ્યા છે.

૧૪. મેં અનેક અંત્યજોને સરળ, વિનયી, પ્રામાણિક, જ્ઞાની અને ઈશ્વરના ભક્ત જોયા છે. તેઓને સર્વ પ્રકારે હું વંદનીય માનું છું. જેઓ કોડી વિનાના આપણા અભણ ચાકર છે, તેમનો અનાદર કરી આપણે પાપમાં પડીએ છીએ, અને હિંદુધર્મને એબ લગાડીએ છીએ.

૧૫. પણ અસ્પૃશ્યતા અને વર્ણાશ્રમ એ બંને કેટલાક એક જ વસ્તુ માનતા જણાય છે. મારી અલ્પમતિ પ્રમાણે વર્ણાશ્રમ એ ધર્મ છે, શાશ્વત છે, વ્યાપક છે, કુદરતને અનુકૂળ છે અને વ્યવહારવ્યવસ્થા છે. હિંદુધર્મનું એ એક શુદ્ધ બાહ્ય સ્વરૂપ છે.

તો વાત જ શી! નીચેના ત્રણ પ્રશ્નોનો જવાબ આપવાને હું પ્રયત્ન કરીશઃ—

(૧) ભંગી ચમારનો ધંધો જ મેલો છે. અને જેનો તે ધંધો થઈ પડે છે તેની ઉપર તેની એવી સૂક્ષ્મ અસર થાય છે કે ભલે તે હંમેશાં નાહીને સાફ થાય, તોપણ તેનું હાડ જ મેલું થઇ ગયેલું હોય છે. એટલે તેનો સ્પર્શ સર્વથા વર્જ્ય હોવો જોઇએ.

(૨) દાક્તર ઇત્યાદિ જે મેલાં કામ કરે છે, તેનો ધંધો કંઇ ભંગીનો નથી. તેઓ નિરંતર તેવું કામ કરતા નથી અને કરે છે, ત્યારે તેઓ તેવું કામ કરીને સાફ થઇ જાય છે.

(૩) ઢેડભંગી જ્યાંસુધી પોતાનો ધંધો જ ન મેલે, ત્યાંસુધી તેને અડાય જ નહિ.

૫. ઉપલી દલીલો કંઇક નવા પ્રકારની છે. એક પક્ષ એમ કહે છે કે 'અસ્પૃશ્ય' જો નહાતાધોતા થઇ જાય, તો પછી કંઇ કહેવા જેવું નથી રહેતું. હવે ઉપરની દલીલ કરનાર પક્ષ કહે છે કે ભંગીના હાડમાં જ મેલ પેસી ગયો છે, તેથી આપણે તેને ગમે તેટલો ધોઇએ, તોપણ તેનો સ્પર્શ ન કરી શકાય.

૬. બન્ને પક્ષની ભૂલ હું તો ચોકખી જોઇ શકું છું. આપણને ભંગી વિગેરેને ન અડવાની ટેવ પડી છે, વળી તેને ધર્મનું રૂપ અપાયું છે. એટલે હવે તેઓને અડવાની ઇચ્છા નથી થતી, તેથી ગમે તે પ્રકારે આપણી આદતનું સમર્થન કરવુ આપણને ગમે છે.

૭ હિંદુધર્મને અંગે કેટલીક રૂઢિઓ જામેલી છે. તેમાંની કેટલીક સ્તુત્ય છે, બીજી નિંદ્ય છે. અસ્પૃશ્યતાની નિંદ્ય છે ધર્મને નામે, તેથી બે હજાર વર્ષનું પાપ હિંદુધર્મને માથે ચડ્યુ છે અને હજુ ચડતું જાય છે. એ રૂઢિને હું પાખંડ કહું છુ. તે પાખંડમાંથી આપણને નિકળવું પડશે. તેનુ પ્રાયશ્ચિત્ત આપણે કર્યા જ કરીએ છીએ.

૮. સનાતન ધર્મની રક્ષા શાસ્ત્રોમાં છપાયેલા બધા શ્લોકોને યોગ્ય બનાવવાથી નથી થવાની, પણ તે શાસ્ત્રોમાં જે અચળ સિદ્ધાંતો છે તે મુજબ વર્તન કરવાથી થવાની છે. જે જે ધર્મના પ્રચારકોની સાથે મને

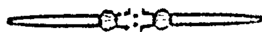
૧૩. આ વાત આમ મૂક્યે સાચી લાગે છે. સ્પર્શથી-દુર્જનસંગથી-આપણે મેલા થઈએ છીએ અને સત્સંગથી આપણે સાફ થઈએ છીએ. પણ એ બધું તિરસ્કાર પોષવાને નથી લખાયું, એ કંઇ સમાજમાં અતડાપણું દાખલ કરવાને સારૂ નથી લખાયું. એ તો કેવળ એકાંતસેવનને સારૂ, સંયમને સારૂ લખાયલું છે, અને એ અંત્યજ પરત્વે નથી પણ બધા સંસર્ગો પરત્વે લખાયલું છે. આપણે આપણા આત્માને સ્વચ્છ કરવાનો છે અને તે સ્વચ્છતા આપણે અંત્યજભાઇઓની સેવા કરી, તેમની ઉન્નતિ કરી, વધારે સારી રીતે મેળવી શકીએ છીએ. સાફ કરવા સારૂ તો ગટરોમાં પણ હાથ નાખીએ છીએ, છતાં તેનો સ્પર્શ આપણને હાનિકર નથી. વળી જો આપણે હમેશાં બીજાના દોષનો જ વિચાર કરી સહુથી અળગા રહેવા માંડીએ, તો આપણે પૂરા પાખંડી જ બનીએ, કારણકે બીજાના દોષોનું દર્શન કરતાં આપણે પોતાને એવા સંપૂર્ણ માની લઇએ છીએ કે આપણને કંઇ કરવાપણું જ નથી રહેતું. અર્થાત્ આપણે નીચમાં નીચ બની જઇએ છીએ. ઢેડભંગી તો આપણી અંદર જ પડ્યા છે. તેમનો ત્યાગ કરવાનો રહ્યો છે. તેમને અડી આપણે નહાવાનું છે. બહારના ઢેડભંગી મેલાં કામ કરવા છતાં એવા સરળ છે, એવા ભલા અને નીતિમાન છે કે તેઓ પૂજવા લાયક છે. ઢેડભંગીએ દુર્ગુણોનો અને બીજા વર્ણોએ સદ્ગુણોનો ઇજારો નથી લખાવ્યો.

૧૪. દાક્તરનો ધંધો મેલુ ચૂસવાનો નિરંતરનો જ છે. તેઓને જો ચોવિશે કલાક વાઢકાપનું કામ મળે, તો તે કરવા ત કંઇ ઇન્કાર નહિ કરે. વળી તેઓ પણ પોતાની આજીવિકાને અર્થે પોતાનો મેલ ચૂસવાનો ધંધો કરે છે. છતાં તે કાર્યને આપણે પરોપકારી ગણીએ છીએ અને દાક્તરને માન આપીએ છીએ. મારી દલીલ એવી છે કે દાક્તરનો ધંધો તો માત્ર દર્દીને ઉપકારક છે, પણ ભંગીનો ધંધો આખાં જગતને ઉપકારક હોઇ દાક્તરના ધંધા કરતાં પણ વધારે આવશ્યક અને પવિત્ર છે. દાક્તરો પોતાનો ધંધો છોડે તો દર્દીઓનો નાશ થાય, પણ જો ભંગીનું કાર્ય બંધ થાય તો તો જગતનો નાશ થાય, તેથી આવશ્યક પ્રવૃત્તિ કરનારને અપવિત્ર માની તેને તરછોડવા એમાં ઘણું પાપ છે એમ માનવું જરા પણ અયોગ્ય ન ગણવું જોઇએ.

કરું છું, તેમ તેમ મને લાગે છે કે જેવી ડાયરશાહી સામ્રાજ્યે ચલાવી, તેવી ડાયરશાહી હિન્દુધર્મને નામે હિન્દુઓએ અંત્યજ ઇત્યાદિ જાતિઓ ઉપર ચલાવી છે. જેમ સામ્રાજ્યની ડાયરશાહીને હું શેતાનિયત કહું છું, તેવી જ શેતાનિયત હું અસ્પૃશ્યતાને ગણું છું. તે દોષમાંથી હિન્દુધર્મને મુક્ત કરવા હું મથી રહ્યો છું, અને તે માટે વધારે કઠણ તપશ્ચર્યાને સારુ મને લાયક બનાવવા પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના કરું છું.

૨૬. અંત્યજોને બોધ.

૧. મારી શક્તિ પ્રમાણે મેં હિન્દુધર્મનો અભ્યાસ કર્યો છે અને શક્તિ પ્રમાણે તેનું પાલન કરું છું. ધર્મ વિના કોઈ પણ પ્રજા ખરી રીતે આગળ વધી ન શકે એમ હું માનું છું. પણ અમુક જાતિનો સ્પર્શ કરવામાં પાપ છે એ તો મારાથી કબૂલ ન જ થઈ શકે. ઈશ્વરે સર્જેલા કોઈ પણ પ્રાણીને અડતાં આપણે અભડાઈએ એવો વિચાર કરવામાં પણ મને તો અધર્મ લાગે છે. રિવાજ માત્રને ધર્મને નામે ઓળખી લેવો એ દુરાગ્રહ ગણાય. રિવાજો સારા પણ હોય અને નઠારા પણ હોય. અન્ત્યજોને ન અડવું એને હું તો નઠારો રિવાજ ગણું છું. એમના ધંધાની ટીકા કરીને ન અડીએ એમ કહેવું એ થોડા વિચાર કરતાં અયોગ્ય જ લાગશે. જો એ ધંધો કરવામાં હીણપત હોય, તો તેઓની પાસે એ ધંધો છોડાવવો જોઈએ; અને જો આપણાં પાયખાનાં સાફ કરવાં એ પાપકર્મ ગણાય, તો આ કર્મનો ત્યાગ થયે શહેરોની શી દશા થાય એ વિચારવું જોઈએ.

૨. દરેક માતા પોતાના બચ્ચાંનું મેલું ઉપાડે છે, એમ કરીને રાજી રહે છે, અને પોતાનો ધર્મ માને છે. અને એ માતાને આપણે સાષ્ટાંગ દંડવત્ કરીએ છીએ. ભંગી પણ અભિનન્દન કરવા યોગ્ય છે. એમાં હું અતિશયોક્તિ નથી કરતો. જો અન્ત્યજવર્ગ ગંદો છે, દારુ ઇત્યાદિ પીએ છે એ બહાનું કહાડવામાં આવે, તો હું કહીશ કે ઘણા દારૂ પીનારાનો આપણે સ્પર્શ કરીએ છીએ અને અન્ત્યજો કરતાં પણ ગંદાં રહેનાર સ્ત્રીપુરુષોનો આપણે ત્યાગ નથી કરતાં. હું વર્ણાશ્રમને અસ્પૃશ્યતાની ભાવના સાથે બિલકુલ જોડી દેવા માગતો નથી. ગમે તેના સાથે ખાણાવહેવાર કે બેટીવહેવાર રાખવા આપણે બંધાયેલા નથી. પણ કોઈ પ્રાણીને અસ્પૃશ્ય ગણવામાં દોષ છે એમ મને ભાસે છે. આ દોષમાંથી હિન્દુઓ મુક્ત થઈ જાય એવું હું ઇચ્છું છું.

૩. - અન્ત્યજ ભાઈઓને હું કહું છું કે હિન્દુસમાજમાં અત્યારે આ ભાગનમાં જેવો આઘાત થતો હતો તેવો આજે નથી થતો એ વિષે નિઃશંક રહેજો. પણ નિઃશંક કોણ રહી શકે ? જે લાયક હોય તે જ. હિન્દુઓએ તમારા પર અત્યાચાર કર્યો છે. વિવેકાનન્દે આપણને કહ્યું છે કે અન્ત્યજો દબાયેલા નહિ પણ દબાવેલા છે. હિન્દુસંસાર પણ અન્ત્યજોને ડૂબાડીને પોતે ડૂબ્યો છે. નેલોરમાં મેં પ્રભુની પ્રાર્થના કરેલી કે હું આવતે જન્મે જન્મું, તો અંત્યજ જ જન્મું, અને તેને પડતાં દુઃખો અનુભવું. હું બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય કે શૂદ્ર પણ નહિ, પણ અતિશૂદ્ર જ જન્મવા ઇચ્છું છું.

૪. અસ્પૃશ્યતા એ હિન્દુસમાજમાં મોટી ખામી છે. બીજી ખામીઓ પણ બહુ છે. પણ એ તો આજે દૂર કરો કે હજાર વર્ષ પછી કરો તો પે ક્ષંતવ્ય હશે,. પણ હું અંત્યજની અસ્પૃશ્યતાને સાંખી શકતો નથી. અસ્પૃશ્યતાની હું બરદાસ કરી શકતો નથી. હિંદુસમાજનું કર્તવ્ય છે કે અસ્પૃશ્યતાને દૂર કરવા માટે ભારે તપશ્ચર્યા કરે. મેં કહેલું છે અને આજે પાછો હિન્દુસમાજને કહું છું કે જ્યાંસુધી અસ્પૃશ્યતાના પાપમાંથી હિન્દુસમાજ મુક્ત નહિ થાય, ત્યાંસુધી સ્વરાજ્યસ્થાપના અસંભવિત છે. મારા ઉપર તમે ઇતબાર રાખતા હો, તો તમને કહું છું કે જેટલું દર્દ અંત્યજને અસ્પૃશ્ય રહેવામાં છે, તેથી વધારે દર્દ મને અસ્પૃશ્યતા હિન્દુધર્મમાં હોવાથી છે. અસ્પૃશ્યતા હિન્દુસમાજમાં કાયમ છે, ત્યાંસુધી મને લાજ આવે છે, અને હિન્દુ છું એવો દાવો કરતાં પણ મને સંકોચ થાય છે.

૫. તમારે એ સમજી લેવું જોઇએ કે વર્ણાશ્રમધર્મ એક ચીજ છે, અને અસ્પૃશ્યતા એ બીજી ચીજ છે. વર્ણાશ્રમધર્મ દોષિત છે, તેમાં પાપ છે, એમ કહેવામા પશ્ચિમની પદ્ધતિનો પ્રયોગ છે. હું એ પદ્ધતિનો પ્રયોગ નથી કરતો. એના સ્વીકારે હિન્દુસ્થાનને પાડ્યું છે. અન્ત્યજોના આશીર્વાદ અને અંત્યજોની પ્રસન્નતા હું મફતમાં લેવા નથી ચાહતો. તેથી હું આજે સાફ કહી દેવા ઇચ્છું છું કે આ કામમાં હું બહુ કષ્ટથી ભળ્યો છું, કારણ્કે હું અસ્પૃશ્યતાના દોષ મટાડવામાં અન્ત્યજોની અને સુધારકોની સાથે છું. બીજી બાબતોમાં તમે અને એ જે કરવા માગો છો, તેમાં હું સામેલ નથી. હું કોઇ પણ હિન્દુને નથી કહી શકતો

(કારણકે હું તેમ માનતો નથી) કે દરેક હિન્દુએ એકબીજાની સાથે ખાવું, પીવું કે બેટીવ્યવહાર કરવો. તેની આવશ્યકતા નથી. હું કહું છું કે જે માણસ આ ત્રણે વ્યવહારનો ત્યાગ કરે, તે સંયમી હોઇ શકે છે, અને સ્વચ્છંદી પણ થઇ શકે છે. હું માનું છું કે એ ત્યાગ સંયમવૃત્તિથી જ થયેલા છે.

૬. હું પોતે અંત્યજની સાથે ખાઉં છું, પીઉં છું. એક અંત્યજ છોકરીને મેં દત્તક લીધી છે. એ છોકરી મને પ્રાણથી પ્યારી છે. છતાં હિંદુસમાજને હું નહિ કહું કે તમારી ત્યાગવૃત્તિને તમે હટાવી દો. હું માનું છું કે મારા જેવાને માટે પણ હિંદુસમાજમાં સ્થાન છે. સંન્યાસી ન હોવા છતાં હું કરી રહ્યો છું તેમ કરનારને માટે હિંદુસમાજની અંદર સ્થાન છે. મુસલમાનો મને કોઇ ખાદ્ય વસ્તુ આપે અને તેમના પાસેથી હું તે ખાઈ લઉં, તેમ અંત્યજો પાસેથી પણ હું ખાદ્ય વસ્તુ લઇ શકું છું. પણ એમ કરવાને હું હિંદુને ફરજ પાડવા નથી ઇચ્છતો, કારણકે આમ કરવામાં સંયમ તૂટે છે. એ સંયમમાં હિંદુસંસારની રક્ષા રહેલી છે. વર્ણાશ્રમને કે ખાવાપીવાના વ્યવહારને મટાડવો અને અસ્પૃશ્યતાને મટાડવી એ એક વસ્તુ નથી. એક વસ્તુ સંયમ છે, જ્યારે બીજી વસ્તુ શેતાનિયત છે. હું અભ્યાસી છું અને અધ્યયન કરી રહ્યો છું, એટલે મને જ્યારે લાગશે કે મારી સમજમાં ભૂલ હતી તે જ દિવસે હું મારી ભૂલ કબૂલ કરી લઇશ. પણ અત્યારે તો હું કહેવાને તૈયાર છું કે જેઓ અસ્પૃશ્યતાનો બચાવ કરી રહ્યા છે, તેઓનામાં હું પાખંડ જ જોઉં છું, શેતાનિયત જોઉં છું. જેનો તેઓ બચાવ કરી રહ્યા છે, તે શેતાનિયત છે.

૭. મેં મારી મર્યાદા, મારું શું કામ છે તે કહી દીધું છે; તેની પદ્ધતિ પણ મેં જણાવી દીધી છે. હું નથી માનતો કે સુધારકો અન્ત્યજોમાં કામ કરીને, તેમને કેળવણી આપીને અસ્પૃશ્યતાનો દોષ મટાડી શકે. હું એવા ઘણાઓને જાણું છું કે જેઓ પ્લૅટફૉર્મ પર ખૂબ બોલે છે, પણ જ્યારે સ્પર્શ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે ડરી જાય છે. આવા ઢગ સાથે મારી ભિન્નતા છે, અને હું કહેવાને ઇચ્છું છું કે આ રીતે સુધારો નહિ થાય! પણ બીજી તરફ હિન્દુસમાજ સમજશે, ત્યારે કરીશું એમ કહેનારાનો પણ મને કંટાળો છે. હું તો અન્ત્યજોને કહી રહ્યો છું કે આવા પાપ સામે હું પોતે તો

અસહકાર જ કરું. વળી અન્ત્યજેતર લોકોને હું કહીશ કે સમાજના આ પાપની સામે—આખા હિન્દુસમાજ સામે—હું એકલો અસહકાર કરું એવો પ્રસંગ પણ જો એ પાપ કોઇ રીતે દૂર ન થાય તો આવે. સલ્તનતની શેતાનિયત મટાડવી મને એટલી બધી મુશ્કેલ નથી લાગતી. સલ્તનતની શેતાનિયત દુન્યવી છે. અસ્પૃશ્યતાની શેતાનિયતે ધાર્મિક રંગ લીધો છે. હિન્દુઓ તો એમ જ સમજે છે કે અન્ત્યજોને અડવામાં પાપ છે. તેમને મનાવવાનું કામ કઠણ છે. આપણામાં એટલી મંદતા, આળસ આવી ગયાં છે, આપણે એટલા બધા દુઃખમાં ડૂબેલા છીએ કે આપણે વિચાર પણ કરી શકતા નથી. આપણા ધર્માધિકારીઓ પણ અજ્ઞાનમાં એટલા બધા ડૂબેલા છે કે તેમને સમજાવી જ ન શકાય. અસ્પૃશ્યતાદોષના નિવારણનો અર્થ જ એ છે કે એનો હિન્દુસમાજ પાસે સ્વીકાર કરાવવો. અન્ત્યજો કરોડો હિન્દુઓનો નાશ કરીને અસ્પૃશ્યતાના દોષને મટાડી શકે એ અસંભવિત છે. વેદમાં કે મનુસ્મૃતિમાં જો એવું ફરમાન હોય, તો વેદને બદલવા જોઇએ. પણ બીજા ધર્મગ્રંથો કોણ રચી શકે. હું સંસારી છું, ધર્માધિકારી હોવાનો દાવો નથી કરતો. હું પોતે અનેક ખામીઓથી ભરેલો છું. હું હિન્દુસમાજને ધર્મનીતિ શી રીતે આપી શકું ! હું તો મને પોતાને તેમની દયાને પાત્ર બનાવીને કામ કરાવી શકું તે કરી લઉં.

૮. આપણા સુધારકો જો એટલું સમજી લેશે કે હિન્દુસમાજને મિટાવીને આ દોષ કઢાવવો અસંભવિત છે, તો તેમને ખાત્રી થશે કે તેમની સદિચ્છતાથી જ તે મટાડી શકાશે. અન્ત્યજ ભાઇઓને હું કહું છું કે તમે મારા જેટલા જ હિંદુ છો. મારા જેટલા જ તમને પણ હિંદુપણાના અધિકાર છે. તમે હિંદુધર્મને બરાબર સમજશો, તો તમારાં હથિયાર તમારા હાથમાં જ છે, જેમ સલ્તનતને મટાડવાનું હથિયાર આપણા જ હાથમાં છે, ભીખ માગીને તેના ઉપાય થઇ શકવાનો નથી; તેમ અસ્પૃશ્યતાને દૂર કરવાનો ઉપાય પણ અન્ત્યજોના જ હાથમાં છે.

૯. અન્ત્યજોએ કદિ પોતે હિંદુ નથી એવો ખ્યાલ મનમાં લાવવો જ ન જોઇએ. હિંદુધર્મના દાવો કરનારા તેઓને દુઃખ દે છે, તેથી તેઓ હિંદુધર્મ દૂર કરે એમ નિરર્થક બનાવી શકે! એક કુટુંબમાં રહેનારને બીજા કુટુંબીઓ દુઃખ દે, તેથી તે કુટુંબનો ત્યાગ નથી કરતો, પણ

ટોરા દાણા આપવામાં આવે તો લેજો. હું સૂચવું છું એટલો પુરુષાર્થ જો તમે કરો તો થોડા વખતમાં અસ્પૃશ્યતાનો દોષ નિકળી જાય. હિંદુસંસાર પાપી નથી, પણ અજ્ઞાનમાં પડ્યો છે. જે બે કારણો માટે હું આજે જીવું છું, તે ગાયની રક્ષા અને અંત્યજોનો ઉદ્ધાર. એ બે કામ થાય એટલે મારો મોક્ષ છે. ઇશ્વર તમને સહાય થાઓ અને પુરુષાર્થ કરવાનું બળ આપો.

૧૮. જેટલાં દેવાલયો છે તે બધામાં અંત્યજોને જવાનો હક્ક હોવો જોઇએ. એ કેમ બની શકે? હિંદુધર્મમાં જ્યાંસુધી વર્ણાશ્રમધર્મને પ્રધાનપદ આપવામાં આવ્યું છે, ત્યાંસુધી એમ કહેવું કે દરેક દેવાલયમાં પ્રત્યેક હિંદુ જઇ શકે એ આજ નહિ બને. આજે એ સમાજમાં દાખલ કરવું અસંભવિત છે. હિંદુસમાજ આને માટે તૈયાર નથી. હિંદુસમાજ પાસે દોષનો સ્વીકાર કરાવવો અને તે દોષ સુધરાવવો એ કહણ છે. મારો અનુભવ છે કે ઘણાં દેવાલયોમાં અંત્યજો સિવાયની બીજી કેટલી જાતિઓથી પણ નથી જઇ શકાતું. મદ્રાસમાં કેટલાક દેવાલયોમાં તો હું યે નથી જઇ શકતો. મને એ વિષે દુઃખ નથી. હું એમ પણ કહેવા તૈયાર નથી કે આમાં હિંદુસમાજની સંકુચિત દૃષ્ટિ છે, યા તો તેનો દોષ છે. દોષ હોય પણ, પરંતુ કઇ દૃષ્ટિએ એ દોષ કરાયેલો છે, તેનો ખ્યાલ કરવો જોઇએ. એ કાર્ય જો સંયમની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવતું હોય, તો હું નહિ કહું કે સહુને દેવાલયોમાં જવાનો અધિકાર હોવો જોઇએ. હિંદુસ્થાનમાં પૃથક્ પૃથક્ સંપ્રદાયો છે, તેને હું નષ્ટ કરવા નથી માગતો. હિંદુસમાજનું પતન સંપ્રદાયોથી કે વર્ણાશ્રમથી નથી થયું. પતન થયું છે તે તો વર્ણાશ્રમમાં રહેલા સૌંદર્યના અને સંયમના ત્યાગથી થયેલું છે.

૧૯. અંત્યજો જેને પોતાના હક્ક માને તેને સારૂ હિંદુસમાજ સાથે પોતે ભલે સભ્યતાથી લડે, હિંદુસમાજના નિયમોનું પાલન કરે, માંસાદિનો—મુખ્યત્વે ગોમાંસનો—ત્યાગ કરે, મેલાં કામો કર્યા પછી શરીર સાફ કરે અને વ્યભિચાર વિગેરે છોડી અંતર્ પણ સાફ કરે. બીજા હિંદુ અંત્યજ ભાઇઓ ઉપર પ્રેમ કરે, તેમને મહાસભાસમિતિમાં દાખલ કરે, તેમની પીડા સમજે, તેમને કોઇ પણ દુઃખ દે તો તેમનો બચાવ કરે, તેમને સગા ભાઇની જેમ ગણે, તેમનો સ્પર્શ થવાથી પાપ થયું એમ ન માને.

૨૦. અંત્યજો કહેશે કે અમને અસહકાર શીખવો, તો હું તેમને જરૂર અસહકાર શીખવીશ. અસહકાર એ આત્મશુદ્ધિની ક્રિયા છે. હિંદુસ્થાન બીજા મુલકોથી જૂદો મુલક છે. આપણે જે કરવાનું છે, તે અંગ્રેજોને નંગ કરીને નથી કરવાનું. હિંદુસમાજ કહે છે કે જૂઓ અંત્યજો દારૂ પીએ છે, મમે તે ખાય છે, શૌચના નિયમો પાળતા નથી, અંત્યજો ગાયોની કતલ કરે છે. આ વાત હું નથી માનતો. જે હિંદુ હોવાનો દાવો કરતો હોય, તે ગોમાંસ નથી ખાઈ શકતો. અંત્યજો અસહકાર કરવા ઇચ્છતા હોય, તો તેઓ મદ્યપાન છોડે, માંસ છોડે, તેટલું નહિ તો ગોહત્યા તો છોડે જ. ચમારોને હું ચમાર કામ છોડવાનું કહેતો નથી. અંગ્રેજો એ કામ કરે છે, તોપણ આપણે તેમને સલામ કરતા જઈએ છીએ. અત્યારે તો બ્રાહ્મણો પણ એ કામ કરે છે. પાયખાનાં સાફ કરવામાં હું મલિનતા નથી જોતો. એ કામ મેં પોતે બહુ કર્યું છે, અને મને એ ગમે છે. મારી માતાએ મને શીખવ્યું છે કે એ કામ પવિત્ર છે. મેલાની જોડે કામ છે છતાં કામ તો પવિત્ર છે. એ કામને એવું પવિત્ર સમજીને જે કરે છે, તે સ્વર્ગ પામે છે. એ કામને ન છોડતાં તમે હિંદુધર્મમાં રહી શકો છો. તમને એઠું અન્ન કે રાંધેલું અન્ન કોઈ આપે, તો તમે તેનો અસ્વીકાર કરો અને કાચું અનાજ માગો. તમે સ્વચ્છતાથી રહો. પાયખાનાં સાફ કરી લીધા પછી તમે તમારા પોશાક બદલી નાખો. મેલું સાફ કરતાં છતાં પણ તમે મારી માતા રહેતી હતી તેટલા સ્વચ્છ રહો. કપડાં બદલવાને અમને ક્યાંથી મળે એમ તમે પૂછશો; તો તમારે કહેવું જોઇએ કે પંદર, વિશ અને ત્રિશ કે જેટલાને માટે અમે લાયક હોઈએ તેટલા પૈસા ન મળે, ત્યાંસુધી અમે કામ નહિ કરીએ. એમ તમે હિંદુસમાજને કહી શકો છો. જેમ સુતાર લુહાર તમારૂં કામ કરે છે, તેમ અમે પણ સમાજનું આવશ્યક કામ કરીએ છીએ એમ તમે કહી શકો છો. તમે નિડર બની જાઓ હું ગુજરાતના અન્ત્યજોને પીછાનું છું, તેમના સ્વભાવથી વાકેફ છું. તેમને હું એ જ શીખવી રહ્યો છું કે તમે અસ્પૃશ્યતાનો દોષ તમારી જ તાકાતથી દૂર કરો; તમે કટ્ટા હિંદુ બનો કે જેથી હિંદુસમાજ તમારી ઘૃણા ન કરે પણ પૂજા કરે.

૨૧. હું આ કામ તમારી જ મારફત અથવા હિંદુસમાજની જ મારફત કરાવી લેવા માગું છું. તમને હું કહું છું કે તમે જે હડહડમાગી રહ્યા છો તેને માટે તમે લાયક થાઓ. આમ કહીને હું એ નથી કહેવા માગતો

કે તમે લાયક નથી. હિંદુસ્થાનને સ્વરાજ્યને માટે યોગ્ય થવાનું કહું છું, ત્યારે હું હિંદુસ્થાનને નાલાયક નથી માનતો; હું હિંદુસ્થાનને વધારે લાયક થવા કહું છું. તેમ અન્ત્યજોને કહું છું કે તમારો અધિકાર સ્વતંત્ર બનવાનો છે, દરેક હિંદુની સાથે સરખાપણું પ્રાપ્ત કરવાનો છે. પણ આજે તપશ્ચર્યા કરીને તેને માટે વધુ લાયક બનો એમ હું કહું છું.

૨૨. તપશ્ચર્યા વિષે બોલતાં મારી જીંદગીના બે પ્રસંગો વિષે હું તમને કહેવા ઇચ્છું છું. અમદાવાદમાં સત્યાગ્રહાશ્રમ ખોલ્યા પછી મેં ત્યાં દૂધાભાઇ નામના એક અંત્યજ ભાઇને અને તેમના પત્નીને આશ્રમમાં રાખ્યાં. અને મેં તેમને રાખ્યાં, ત્યારે હિંદુસમાજે શું કર્યું? અમે જે કૂવે પાણી ભરતાં તે કૂવાનું પાણી દૂધાભાઇની પત્નીને ન ભરવા દીધું. મેં કહ્યું દૂધાભાઇને પાણી નહિ ભરવા દો, તો હું પણ એ કૂવાનું પાણી નહિ ભરું. એ કૂવામાં પાણી ભરવાનો તો મારો હિસ્સો હતો, પણ એ હિસ્સો મેં તજી દીધો. દૂધાભાઇએ શું કર્યું હતું? દૂધાભાઇ તો સ્વચ્છ હતા. તેઓ તો જેટલી ગાળો પડતી તેટલી સાંભળી લેતા. આ તપશ્ચર્યાથી ત્રણ દિવસની અંદર કષ્ટ દૂર થયું, અને લોકો સમજી ગયા કે એ કૂવે દૂધાભાઇ પણ પાણી ભરી શકે છે. એ જ દૂધાભાઇની છોકરી લક્ષ્મી આજે મારા ઘરમાં લક્ષ્મી સમી ફરે છે. તમે બધા જો દૂધાભાઇની તપશ્ચર્યા શીખો, તો તમારાં દુઃખ આજે મટે.

૨૭. અંત્યજવર્ગ અને ખ્રિસ્તીધર્મ.

૧. હિંદમાંની મોટી ધર્મપ્રચારક સંસ્થાઓએ હિંદ માટે જે કંઇ કર્યું છે અને કરે છે તે વાસ્તે હિંદ તેનો બહુ ઋણી છે. પરંતુ જો આ સંસ્થાઓ ધર્માન્તર કરાવવાની પ્રવૃત્તિ છોડી દઇ માત્ર પરોપકારી કાર્યો ચાલુ રાખે, તો શું તેઓ વધારે ભલું ન કરી શકે અને ધર્મના મૂળતત્ત્વની સેવા વધારે સારી રીતે ન કરી શકે ? હું અંતઃકરણપૂર્વક અને વિનયપૂર્વક આ સૂચના કરું છું. વળી તમારી પાસે આ વિચાર રજુ કરવા માટે મેં કંઇક અધિકાર મેળવ્યો છે. મેં બાઇબલનો અભ્યાસ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. હું મારા ધર્મગ્રંથોમાં તેની ગણત્રી કરું છું. મારા હૃદય ઉપર "સર્મન ઓન ધી માઉંટ"ના રહસ્યે લગભગ ભગવદ્ગીતાના જેટલી જ અસર કરી છે. "લીડ કાઇન્ડલી લાઇટ" અને તેના જેવાં બીજાં દૈવી પદો ભક્તિપૂર્વક ગાવામાં હું કોઇ ખ્રિસ્તીથી ઉતરું એમ નથી.

૨. હું ખ્રિસ્તીધર્મના જુદા જુદા સમ્પ્રદાયના ધર્મપ્રચારકના સમાગમમાં આવ્યો છું, અને તેઓમાંથી કેટલાક સાથે તો હું આજદિન સુધી મિત્રતા ભોગવવા ભાગ્યશાળી થયો છું એટલે તમે કદાચ માન્ય કરશો કે મેં ઉપલી સૂચના એક ધર્માંધ હિંદુ પેઠે નથી કરી, પરંતુ ખ્રિસ્તીધર્મ માટે માન ધરાવનાર એક નમ્ર અને નિષ્પક્ષપાત ધર્મના વિદ્યાર્થી તરીકે કરી છે. એમ તો નહિ હોય કે "ગો ઇન્ટુ ઓલ ધી વર્લ્ડ" એ સંદેશ કંઇક સંકુચિત રીતે સમજવામાં આવ્યો હોય, અને તેનો ભાવ ભૂલાઇ જવાયો હોય ?

૩. આની તો ના નહિ જ પાડવામાં આવે, અને આ હું અનુભવથી કહું છું કે ઘણું ખરાએ ધર્માન્તર કેવળ નામનો જ કર્યો હોય છે. કેટલાક ઉપદેશના ઉત્તમતાને લીધે તેમ કરતા નથી, પરંતુ ભૂખમરાને લઇને તેમ કરવા દોરાય છે. અને દરેકની બાબતમાં ધર્માન્તરથી એ એવો દેશ સહી લેવ છે કે જે અપરિહાર્ય છે. આ પણ હું અનુભવથી જ કહું છું કે દરેક દરેક મોટા ધર્મમાં નવજીવનની પ્રાપ્તિ અને આંતરિક વિકાસ પૂર્ણ રીતે

થઇ શકે છે. વળી હું એમ કહેવા ઇચ્છું છું કે યુરોપમાં વિગ્રહથી થયેલા ભયંકર અત્યાચારથી એમ જણાય છે કે શાંતતાની મૂર્તિ નેઝરથવાસી * જીસસનો સંદેશ યુરોપમાં ભાગ્યે જ સમજવામાં આવ્યો છે, અને વખતે તેનું સ્પષ્ટાકરણ કરવા માટે પૂર્વની મદદ પણ લેવી પડે.

૨૮. ગોરક્ષા.

૫. ગોવધથી એક મારા જેવા ચુસ્ત હિંદુને કેટલું દર્દ થાય, તેનો બીજાને ખ્યાલ કેમ આવી શકે ? ગોવધ થાય છે, ત્યાંસુધી મારો પોતાનો વધ થાય છે એમ મને લાગ્યાં કરે છે. ગાયને છોડાવવા મારો નિરંતર પ્રયત્ન છે. જો મેં અત્યારે ઇસ્લામને બચાવવા મારો પ્રાણ અર્પ્યો છે, તો તે ગાયને બચાવવા સારૂ હું મુસલમાનોની જોડે વેપાર કરવા નથી ઇચ્છતો, તેથી હું ગોવધની વાત નથી કરતો. મારી પ્રાર્થના ઈશ્વર પ્રત્યે છે. મારૂં હૃદય તે જ જાણે છે. ખાનદાનીનો બદલો ઇશ્વર ખાનદાનીથી જ આપે છે. ઇસ્લામને બચાવતાં હું ગાયને બચાવી જ લઇશ એવી માન્યતાથી હું ખિલાફતને સારૂ મારો પ્રાણ આપું. તેમાં ગાયનો બચાવ આવી જાય છે એવો મારો વિશ્વાસ છે. જ્યાંસુધી હું મુસલમાનોનો પ્રેમ ન મેળવી શકું, ત્યાંસુધી અંગ્રેજોને હાથેથી ગાયને ન બચાવી શકું. મારો સર્વ પ્રયત્ન ગોવધ અટકાવવા સારૂ છે. ગાયને બચાવવા ખાતર પ્રાણ હોમવાને તૈયાર નથી તે હિંદુ નથી. જ્યાં સુધી હિંદુસ્થાનમાં ગાયનો શુદ્ધ બચાવ હિંદુ, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી તરફથી નથી થતો, ત્યાંસુધી હિંદુ નામના જ છે. પણ હું ગાયને બચાવવાની ખાતર મુસલમાનને અથવા તો ખ્રિસ્તીને ન મારૂં, તેના રક્ષણ અર્થે હું મરૂં, એમ મને મારો અહિંસાધર્મ શીખવે છે. ઈશ્વરના દરબારમાં શુદ્ધ બલિદાન જ કામ આવે છે. હું શુદ્ધ થવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. તે શુદ્ધિમાં જોડાવા બીજા હિંદુઓને અને હિંદુસ્થાનના બધા સંતાનોને વિનવી રહ્યો છું.

૬. આટલાં વર્ષોનાં વર્ષ આપણે ગોવધને કાં તો મૂંગે મોંએ બરદાસ્ત કરતા આવ્યા છીએ, અગર બહુ બહુ તો તે સામે આપણો વજન વગરનો ઝનુની વાંધો રજુ કર્યો છે. મુસલમાનો જોડે ભાઇચારો કેળવવાના પ્રયત્ન ઇરાદાપૂર્વક કરી આપણા પ્રત્યેની લાગણી ખાતર તેમને પોતાની ઉપર સ્વેચ્છાનો સંયમ મૂકતા કરી મેલવાને આપણે શો ઉદ્યમ કર્યો છે ? આપણે લગભગ કશા જ કારણ વગર એવા પ્રયત્નને અશક્ય માની લીધો છે.

૭. વળી હું એ પણ કહી લઉં કે ગાયને બચાવવાની ખાતર સુદ્ધાં માણસને મારવા તૈયાર થવું એ હિંદુધર્મ નથી. હિંદુધર્મમાં ક્યાંયે એવો વિધિ નથી. હિંદુધર્મમાં સ્વધર્મની ખાતર—એટલે કે જ્યાં ગોરક્ષા સ્વધર્મ છે, ત્યાં ગાયની રક્ષાને ખાતર—પણ જાતે મરી છૂટવાનો જ વિધિ છે.

…ણું પુછું છું. જેમ ગાય… …ને મારવામાં… [illegible]

[illegible]

…મંથન કરવાથી તેઓ… …વા તત્પર થશે. તેઓને… …આપના અભ્યાસમાં રાખી… …ના સવાલનું આ સ્વરૂપ… …રવાને બદલે મરવા તૈયાર… …હિંમત જણાશે અને… …મ કરી શકીશું.

૧૦. અહિંસાને હિંદુધર્મમાં પ્રધાનપદ આપવામાં આવ્યું છે. ગાયને બચાવવાને માટે માણસની હિંસા કરવી એ કેવળ અધર્મ જ છે. તેઓને હાથે ગાયની હત્યા ન થાય એવું આપણે ઈચ્છતા હોઈએ, તો તેઓના દિલ ફેરવવાની જરૂર છે. જબરદસ્તીથી આપણે એ કાર્ય નથી કરી શકવા. એઓના અને વિનયથી તેમ… પ્રેમ કરી, તેઓમાં રહેલા દયાભાવને જાગ્રત કરી આપણે કાર્યસિદ્ધિ … આવી રીતે કાર્ય કરવામાં આપણે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી લે… ગાયની રક્ષા કરવાનું કામ કરીએ, અને તેમ કરવામાં મુસલમાન તેમ જ … [illegible] … નહિ … તેમ જ … [illegible] … નહિ … [illegible]

૧૧ [illegible]

પરંતુ કોઈ કોઈ અવસરે ગાયની હત્યા કરવામાં પુણ્ય સમજે છે. દરેક માણસને પોતાનો ધર્મ પાળવાની જરૂર છે. ગાયની હંમેશાં હત્યા કરવી જરૂરની છે એવું ઇસ્લામીધર્મનું ફરમાન હોત, તો હિંદુસ્થાનમાં શુદ્ધ શાંતિનો સદા અભાવ રહ્યો હોત, પરંતુ મારી સમજ તો એવી છે કે બકરી ઇદ આદિ તહેવારોમાં ગાયનો વધ કરવાની ફરજ નથી, પરંતુ જ્યારે આપણે જૂલમથી તેનો અટકાવ કરવાને ઇચ્છીએ છીએ, ત્યારે ઇસ્લામી ભાઇઓ ગોવધ કરવાની ફરજ છે એમ માની બેસે છે.

૧૨. 'હા'ને અને 'ના'ને હંમેશાં વેર છે. જો હું વાદ કરૂં તો મુસલમાન પણ વાદ કરશે. જો હું ટેડો બનીશ તો તે પણ ટેડો બનશે. જો હું વેંત નમીશ તો તે હાથ નમશે; અને કદાચ નહિ નમે તો હું નમ્યો તે કાંઈ ખોટું કર્યું નહિ કહેવાય. જ્યારે આપણે હઠ કરી, ત્યારે ગાયનો વધ વધ્યો. ગમે તેમ હો તોપણ મારો દૃઢ નિશ્ચય છે કે આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કેવળ તપશ્ચર્યાથી જ થઈ શકે છે. આ અવસરે ગાયના નિમિત્તે પ્રાણ દેવો એ આપણી અંતિમ તપશ્ચર્યા છે.

૧૩. આપણી સ્વતંત્રતા આપણે ચહાતા હોઇએ, તો બીજાની છીનવી લેવાનો આપણને અધિકાર નથી. એક બીજાની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવાના પ્રયત્નથી ઝઘડા થાય છે. જો કોઈ મુસલમાન રોફથી કહેશે કે "કોઇ પણ હિંદુએ ઢોલ ન વગાડવાં" તો હિંદુ કદિ નહિ માને; પણ જો આપણા મુસલમાન ભાઇઓ નમ્રતાથી કહેશે કે 'તમે ઢોલ ન બજાવો, અમારા ધર્મકાર્યમાં, નમાજમાં ખલેલ ન કરો, તેમ કરશો તો અમે અમારૂં ખૂન રેડીશું' તો હું માનું છું કે એવો અજ્ઞાની હિંદુભાઈ કોઇ નહિ નિકળે કે જે આ વિનંતિની વિરુદ્ધ વર્તન કરી શકે. જો આપણે એખલાસ ચાહતા હોઇએ, તો તે મોહબ્બતથી થશે; ડર દઇને કદિ નથી થઇ શકવાનો.

૧૪. બીજાને પાપકર્મ કરવામાંથી રોકવાવાળાએ પોતે તેમાંથી મુક્ત થવું જોઇએ. હિંદુસંસાર ગાય અને તેના વંશ ઉપર બહુ ભારે અત્યાચાર કરી રહ્યો છે. તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આપણી ગાયોની હાલની દશા છે. જેનું લોહી અને માંસ સુકાઇ ગયું છે; જેની ચામડીમાંથી હાડકાં ચોકખાં દેખાઇ આવે છે, જેને ખાવાનું પૂરૂં મળતું નથી, અને જેની ઉપર અસહ્ય બોજો નાખવામાં આવે છે, અને પૂછડું મરડી કે પરોણી મારીને જેને ચલાવવામાં

...તે છે તેવા હજારો બળદોને જ્યારે હું જોઉં છું તે સમયે મારું હૃદય ...રે છે, મારું શરીર ધ્રૂજે છે.

૧૫. હિંદુસ્થાનનાં ઢોરોને હિંદુ કેવી રીતે રાખે છે? તેને અણિયાળા ...ણા કોણ ભોંકે છે? તેની ઉપર અસહ્ય ભાર કોણ લાદે છે? તેને ઓછો ...રાક કોણ આપે છે! તેની પાસેથી જોઇએ તેના કરતાં વધારે કામ ...ણ લે છે?

૧૬. મુસલમાન ગાય મારે છે એથી હિંદુઓ ગુસ્સે થાય છે, પણ ...દુઓ ક્યાં ગાયોને નથી મારતા? ગાયનું દૂધ ખૂટી જાય છતાં તેનું લોહી ...ચી ક્હાડવું, ગાયના વાછડાને આર ભોંકવી એ પણ ગોહત્યા બરોબર જ ... આવી ગોહત્યા હમેશાં કરનાર હિંદુ શું મોં લઇને મુસલમાન ભાઇની પાસે ...ઇને કહે કે મારી ગાયને તમે કેમ મારો છો? ગાયને બચાવવી હોય, તો ...હિંદુએ પોતાની ખાનદાની બતાવવી જોઇએ. મને તો મુસલમાનો પાસે ...ગરા જતાં લાજ આવે. હિંદુઓની ગાયને અંગ્રેજો તો રોજ ખાય છે. ...ગ્રેજી મોલ્જરોને બીફ–ગોમાંસ વગર ઘડીભર ચાલતું નથી. હિંદુઓ ...સલમાન ઉપર શાસારૂ તિરસ્કાર કરે છે? મુસલમાનમાં તો ઇશ્વરનો ડર ...ણ છે. તમે અહીં બિરાદરો સાથે થોડો વખત રહો, તો તમને ખબર પડે કે ...શ્વરથી તેઓ કેટલા ડરે છે.

૧૭. આપણી સ્વાર્થબુદ્ધિ એટલી તીવ્ર રહે છે કે આપણે ગાયનું બધું ...ર કરી લેવામાં જરા પણ શરમાતા નથી. કલકત્તાની ડેરીમાં જોશો તો ...વાછરડાઓને માતાના દૂધ-વગરના રાખવામાં આવે છે, અને ત્યાં ફૂંકવાની ...યા કરીને બધું દૂધ ક્હાડી લેવામાં આવે છે. આ ડેરીઓના માલિક અને ...રભારીઓ હિંદુ જ હોય છે, અને દૂધ પીવામાં પણ મોટો ભાગ ...હિંદુઓનો જ છે. આવી ડેરીઓ જ્યાંસુધી ચાલે છે અને ત્યાંનું દૂધ ...આપણે પીએ છીએ, ત્યાંસુધી આપણા મુસલમાન ભાઇઓને કંઈ પણ ...કહેવાનો આપણને શું અધિકાર છે? આપને વિચારવું જરૂરનું છે કે ...આખા ભરતખંડમાં મોટાં શહેરો કસાઇખાના બની રહ્યા છે. તેમાં હજારો ...ગાયો અને બળદોનો વધ થાય છે, અને ત્યાંથી જ ઘણે ભાગે અંગ્રેજ ...ભાઇઓને માંસ દેવામાં આવે છે. તેમને માટે હમ્મેશ કમમાં કમ ૩૦ ...હજાર ગાયો અને વાછરડાંઓ કપાય છે

ખાત્રી છે અને મારો અનુભવ છે. ઉપવાસથી જે શુદ્ધિ મેળવી શકાય છે એ શુદ્ધિ બીજી કોઇ રીતે નથી મેળવી શકાતી. પણ પ્રાર્થના વિનાનો ઉપવાસ શુષ્ક છે અને તેનું પારણામ રોગીને નીરોગી કરવામાં આવી શકે અથવા તો નીરોગીને નકામું દુઃખ સહન કરવા જેટલું આવે. ઉપવાસ કેવળ દેખાવને ખાતર અથવા ત્રાસ ઉપજાવવાને ખાતર કરવામાં આવે એ તો કેવળ પાપકર્મ જ ગણાય. એટલે પોતાની જ ઉપર અસર કરવાને સારૂ પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે થયેલો પ્રાર્થનાયુક્ત ઉપવાસ એ જ ધાર્મિક ઉપવાસ ગણી શકાય. પ્રાર્થના એટલે ઇશ્વરની પાસે સંસારી સુખ કે બીજી સ્વાર્થ સાધવાની વસ્તુઓ માગવી એ નથી. પ્રાર્થના એ ક્લેશ પામેલા આત્માનો ગંભીર નાદ છે. તેની અસર જગત્ ઉપર થયા વિના રહેતી નથી અને તે પ્રાર્થના ઇશ્વરના દરબારમાં સંભળાયા વિના રહેતી નથી.

૪. આત્મભોગ, નમ્રતા અને કર્મબળ કેળવવા સારૂ જોઇતી તાલીમ મેળવવાને અપવાસ અને પ્રાર્થના જેવું બીજું એક પણ સાધન નથી. આ ગુણો સિવાય ખરી પ્રગતિ થઇ શકે જ નહિ. દુઃખને સમયે ઇશ્વરને સંભારવાથી જેટલો લાભ થાય છે, જેટલી શાંતિ મળે છે, તેટલો લાભ અને તેટલી શાંતિ બીજા કશા ઉપયોથી મળતાં નથી. ઉપવાસમાં અને પ્રાર્થનામાં આપણને વિશ્વાસ હશે, તો આપણો વિજય અનિવાર્ય છે.

૫. દિનચર્યા એ ખરી પ્રાર્થના તથા પરોપકારી સાધન છે એ વિચાર બરોબર છે. તે કરતાં, ખાતાં રમતાં, ભમતાં, નહાતાં કે બીજી કોઈ પણ વખતે હરિનું નામ લેવું એ યોગ્ય છે એટલું જ નહિ, પણ આપણી ફરજ છે. જે રામમય થવા ઇચ્છે, પ્રયત્ન કરે તેને અમુક વખતની જરૂર નથી. છતાં જુવાનને સારૂ નિયમની જરૂર છે. ત્યારે જે વખત કામનો નથી તે ખાસ પ્રાર્થનાને સારૂ નિમવો. સવારે અરુણોદય પહેલા જ્યારે અંધારૂં હોય ત્યારે સંધ્યાદિ કરવાં.

૬. એક મિત્રને પ્રાર્થનાની બાબત પર લખતાં મને અંગ્રેજ કવિ ટેનિસનની એક સુંદર કવિતા હાથ લાગી છે. પ્રાર્થનાની શક્તિ પર લોકોનો વિશ્વાસ બેસે એવી ઉમેદથી હું એ રત્ન વાંચકોને ભેટ કરૂં છું:—

"દુનિયાને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ ન હોય એવી ઘણી ચીજો આપણે પ્રાર્થનાથી મેળવી શકીએ છીએ; તેથી ફુવારાના

જગની માફક મારે સારુ તારા મરવું કરણુ દિનરાત કરવા દે. (જો ઈશ્વરને પિછાણીને પણ પોતાને સારુ તેમ જ પોતાના મિત્રોને સારુ બે હાથ જોડીને તેઓ પ્રાર્થના ન કરે, તો અંધકારમય જીવન ગાળતાં પશુમાં અને મનુષ્યમાં ફેર શો? આમ સારી આલમ દરેક રીતે સોનાની સાંકળથી પ્રભુને ચરણે સંકળાયેલી છે."

૭. પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે ઉપવાસ અને પ્રાર્થના જેવું સફળદાયી સાધન બીજું કોઈ નથી. મનની વૃત્તિ તો માણસનું સર્વસ્વ છે. નહિ તો જેમ પ્રાર્થના પણ પક્ષીના બોલની પેઠે યંત્રવત્ બની જઈ શકે છે, તે જ પ્રમાણે ઉપવાસ પણ દેહનું નર્યું નિરર્થક દમન થઈ પડે છે. આવા યંત્રવત્ ઉપાયો તેના મૂળ હેતુને નિષ્ફળ કરે છે. આમ છતાં જેમ યંત્રવત્ આલાપ પણ કંઠને ઘૂંટીને સુરીલો બનાવે છે, તેમ યંત્રવત્ ઉપવાસ પણ શરીરશુદ્ધિ કરવા પૂરતો ઉપયોગી નીવડે ખરો. અલબત્ત, કંઠના આલાપની પેઠે જ એવો ઉપવાસ પણ આત્માની ઉપર કશી અસર ઉપજાવી શકશે નહિ. પણ વધુ સંપૂર્ણતાભર્યા આત્મકથનને માટે, પાર્થિવ શરીર ઉપર આત્માની આણ સ્થાપવા માટે કરેલો ઉપવાસ એ માણસની ઉન્નતિમાં જબરો સહાયક છે એ વિષે મને શંકા નથી.

૮. જે માણસ જન્માષ્ટમીના દિવસની માફક આખો દિવસ અપવાસ કરીને જ ભાગી નાખે છે તે માણસ અપવાસનું ફળ એટલે શુદ્ધિ મેળવી શકતો નથી. પરંતુ આવી રીતના નકામા અપવાસથી માણસ નિર્બળ બને છે. (અપવાસ તો ખરો ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે અપવાસની સાથે શુદ્ધ વિચારોનું સેવન થાય, અને અધમ વાસનાઓની સામે ટક્કર ઝીલવા સંકલ્પ થાય, તે જ પ્રમાણે પ્રાર્થના પણ જ્યારે સમજપૂર્વક અને ચોક્કસ રીતે થાય ત્યારે જ તે ખરી કહેવાય. મનુષ્યે તેની સાથે તન્મય થઈ જવું જોઈએ. આપણું મન દશે દિશામાં ભટકતું હોય, ત્યારે પ્રભુના નામના મણકા ફેરવવા નકામા છે)

૯. પ્રજા તેમ જ વ્યક્તિના જીવન વિકાસમાં પ્રાર્થનાએ અતિ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. વ્યક્તિ અથવા તો પ્રજા જ્યારે મોટા સંકટથી પીડાય છે ત્યારે તે પોતાનું શુદ્ધ ધ્યાન એ જ પ્રાર્થના છે, અને જ્યારે એવું પવિત્ર ધ્યાન થાય છે,' ત્યારે આવા ઇત્યાદિના શારીરિક વ્યાપારો સહજે મોળા પડે છે.

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં.	તા.

૬. વ્રતની આવશ્યકતા.

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં.	તા.
૧	પત્રો	નં. ૭૮	
૨–૪	,,	નં. ૭૭	
૫	વિ. ન.	પૃ. ૧૬૬	
૬–૭	પત્રો	નં. ૭૮	
૭	વિ. ન.	પૃ. ૩૭૩	
૮–૧૨	[ ]		
૧૩–૧૪	પત્રો	નં. ૭૮	
૧૫	[ ]		
૧૬	પત્રો	નં. ૭૨	

૭. અહિંસાવ્રત.

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં.	તા.
૧–૨	વિ. ન.	પૃ. ૬૮	
૩	ન. જી.		[illegible]
૪	વિ. ન.	,,	૬૮
૫–૬	,,	,,	૬૯
૭	,,	,,	૭૦
૮	ન. જી.		[illegible]
૯	વિ. ન.	પૃ. ૬૯	

૮. અહિંસાનાં [illegible]

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં.	તા.
૧	વિ. ન.	[illegible]	
[illegible]		[illegible]	
[illegible]		[illegible]	
[illegible]		[illegible]	
[illegible]		[illegible]	

૯. અહિંસા અને રાજકીય પ્રવૃત્તિ.

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં.	તા.
૧–૧૩	ન. જી.		૧૨–૩–૨૨
૧૪	અપ્રાપ્ત.		

૧૦. સત્યવ્રત.

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં.	તા.
૧–૩	વિ. ન.	પૃ. ૬૬	
૪–૫	,,	૬૭	

૧૧. નિર્ભયવ્રત.

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં.	તા.
૧	પત્રો	નં. ૧૬	
૨–૩	વિ. ન.	પૃ. ૫૮	
૪–૫	,,	,, ૩૭૧	
૬	પત્રો	નં. ૮૦	
	વિ. ન.	પૃ. ૧૧૧	

૧૨. [illegible]

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં.	તા.
૧	વિ. ન.	પૃ. ૬૦	
૨	પત્રો	નં. ૬૪	
૩	,,	નં. [illegible]	
૪–[illegible]	ન. જી.	[illegible]	
૬	[illegible]	નં. [illegible]	
૭		[illegible]	
૮		[illegible]	
૯	ન. જી.		
૧[illegible]	[illegible]	નં. [illegible]	

૧૩. [illegible]

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં.	તા.
[illegible]	[illegible]	નં. [illegible]	

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં.	તા.
૫	પત્રો	અપ્રાપ્ત	
૬	,,	નં. ૧૧	

૧૪. બ્રહ્મચર્યવ્રત.

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં.	તા.
૧	પત્રો	નં. ૮	
,,	ન. જી.		૩–૧૧–૨૦
૨–૩	,,		૨૪–૧૦–૨૦
૪	,,		૧૨–૨–૨૨
૫	પત્રો	નં. ૮	
૬	ન. જી.		૧૨–૨–૨૧
૭–૮	,,		૨૪–૧૦–૨૦
૯–૧૦			૧૨–૨–૨૨
૧૧	વિ. ન.	પૃ. ૫૩	

૧૫. સ્વાદેંદ્રિય-નિગ્રહવ્રત.

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં.	તા.
૧–૨	વિ. ન.	પૃ. ૫૧	
૩	,,	,,	૫૮
૪	પત્રો	નં. ૧૨	
૫	,,	,,	૩૪

૧૬. અસ્તેય અને અપરિગ્રહવ્રત.

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં.	તા.
૧–૬	વિ. ન.	[illegible]	
[illegible]		[illegible]	
[illegible]		નં. [illegible]	

૧૭. [illegible]

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં.	તા.
[illegible]	[illegible]	નં. [illegible]	

૧૮. [illegible]

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં.	તા.
[illegible]			

૨૫. [illegible] મલિનતા.

ફકરા	આધાર	પૃ. નં. તા.
૧	ન. જી.	૧૯-૧૨-૨૦
૨	,,	૫-૬-૨૧
૩	,,	૧૯-૧૨-૨૦
૪-૭	,,	૫-૬-૨૧
૮	હિ. ન.	પૃ. ૨૧૮
૯	,,	,, ૨૧૯
૧૦	,,	,, ૨૨૦
૧૧	ન. જી.	૧૯-૧૨-૨૦
૧૨	,,	૫-૬-૨૧
૧૩-૧૪	,,	૩૦-૧૦-૨૧
૧૫-૧૮	,,	૫-૬-૨૧

૨૬. અંત્યજોને બોધ.

ફકરા	આધાર	પૃ. નં. તા.
૧-૨	ન. જી.	૭-૯-૧૯
૩	,,	૧૭-૪-૨૧
૪-૮	,,	૨-૧-૨૧
૯	,,	૨૭-૬-૨૦
૧૦-૧૧	,,	૩૦-૧૦-૨૧
૧૨	,,	૨૭-૬-૨૦
૧૩-૧૮	,,	૧૭-૪-૨૧
૧૯	,,	૨-૬-૨૧
૨૦	,,	૩૦-૧૦-૨૧
૨૧-૨૩	,,	૨-૧-૨૧

૨૭. અંત્યજવર્ગ અને ખ્રિસ્તીધર્મ.

ફકરા	આધાર	પૃ. નં. તા.
૧-૩	હિ. ન.	પૃ. ૩૬
૩	,,	,, ૩૭

૨૮. ગોરક્ષા.

ફકરા	આધાર	પૃ. નં. તા.
૧-૨	ન. જી.	૯-૮-૨૦
૩	હિ. ન.	પૃ. ૬૫
૪	ન. જી.	૩૧-૭-૨૧
૫	અપ્રાપ્ય	
૬	ન. જી.	૩૧-૭-૨૧
૮	હિ. ન.	,, ૨૩૦
૯	,,	૬૬
૧૦-૧૧		૨૩૩
૧૨		૨૩૦
૧૩-૧૪		૨૩૩
૧૫	,,	૨૩૬
૧૫	ન. જી.	૮-૮-૨૦
૧૬	,,	૩-૧૧-૨૦
૧૭	હિ. ન.	,, ૨૩૬
૧૮-૧૯	ન. જી.	૮-૮-૨૦
૨૦	હિ. ન.	પૃ. ૨૩૫
૨૧	,,	,, ૨૩૬
૨૨-૨૩	ન. જી.	૮-૮-૨૦
૨૪	,,	૩૧-૭-૨૧
૨૫	,,	૮-૮-૨૦
૨૬	,,	૭-૧૧-૨૦
૨૭-૨૮	,,	૩૧-૭-૨૧
૨૯	,,	૮-૮-૨૦
૩૦	,,	૩૧-૭-૨૧
૩૧	હિ. ન.	પૃ. ૬૬
૩૨	,,	,, ૨૩૭

૨૯. ઉપવાસ અને પ્રાર્થના.

ફકરા	આધાર	પૃ. નં. તા.
૧	ન. જી.	૪-૪-૨૦
,,	પત્રો	નં. ૪૨
૨	ન. જી.	૪-૪-૨૦
૩	,,	૧૨-૧૦-૧૯
૪	,,	૪-૪-૨૦
	,,	૧૨-૧૦-૧૯
૫	પત્રો	નં. ૧૪
૬	ન. જી.	૪-૪-૨૦
૭		૧૬-૨-૨૧
૮		૪-૪-૨૦
૯		૧૨-૧૦-૧૯
		૪-૪-૨૦

૨૫. ખરી મલિનતા.

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં. તા.
૧	ન. જી.	૧૯-૧૨-૨૦
૨	,,	૫-૪-૨૧
૩	,,	૧૯-૧૨-૨૦
૪-૭	,,	૫-૪-૨૧
૮	વિ. સ્વ.	પૃ. ૨૧૮
૯	,,	,, ૨૧૯
૧૦	,,	,, ૨૨૦
૧૧	ન. જી.	૧૯-૧૨-૨૦
૧૨	,,	૫-૪-૨૧
૧૩-૧૪	,,	૩૦-૧૦-૨૧
૧૫-૧૮	,,	૫-૪-૨૧

૨૬. અંત્યજોને બોધ.

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં. તા.
૧-૨	ન. જી.	૭-૯-૧૯
૩	,,	૧૭-૪-૨૧
૪-૮	,,	૨-૧-૨૧
૯	,,	૨૭-૬-૨૦
૧૦-૧૧	,,	૩૦-૧૦-૨૧
૧૨	,,	૨૭-૬-૨૦
૧૩-૧૮	,,	૧૭-૪-૨૧
૧૯	,,	૨-૧-૨૧
૨૦	,,	૩૦-૧૦-૨૧
૨૧-૨૩	,,	૨-૧-૨૧

૨૭. અંત્યજવર્ગ અને ખ્રિસ્તીધર્મ.

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં. તા.
૧-૩	વિ. સ્વ.	પૃ. ૩૬
૩	,,	,, ૩૭

૨૮. ગોરક્ષા.

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં. તા.
૧-૨	ન. જી.	૯-૮-૨૦
૩	વિ. સ્વ.	પૃ. ૬૫
૪	ન. જી.	૩૧-૭-૨૧
૫	અપ્રાપ્ત	
૬	ન. જી.	૩૧-૭-૨૧
૮	વિ. સ્વ.	પૃ. ૨૩૦
૯	,,	,, ૬૬
૧૦-૧૧	,,	,, ૨૩૩
૧૨	,,	,, ૨૩૦
૧૩-૧૪	,,	,, ૨૩૩
૧૪	,,	,, ૨૩૪
૧૫	ન. જી.	૮-૮-૨૦
૧૬	,,	૩-૧૧-૨૦
૧૭	વિ. સ્વ.	પૃ. ૨૩૮
૧૮-૧૯	ન. જી.	૮-૮-૨૦
૨૦	વિ. સ્વ.	પૃ. ૨૩૫
૨૧	,,	,, ૨૩૪
૨૨-૨૩	ન. જી.	૮-૮-૨૦
૨૪	,,	૩૧-૭-૨૧
૨૫	,,	૮-૮-૨૦
૨૬	,,	૭-૧૨-૧૯
૨૭-૨૮	,,	૩૧-૭-૨૧
૨૯	,,	૮-૮-૨૦
૩૦	,,	૩૧-૭-૨૧
૩૧	વિ. સ્વ.	પૃ. ૬૧
૩૨	,,	,, ૨૩૫

૨૯. ઉપવાસ અને પ્રાર્થના.

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં. તા.
૧	ન. જી.	૪-૪-૨૦
,,	પત્રો	નં ૪૨
૨	ન. જી.	૪-૪-૨૦
૩	,,	૧૨-૧૦-૧૯
૪	,,	૪-૪-૨૦
,,	,,	૧૨-૧૦-૧૯
૫	પત્રો	નં. ૬૪
૬	ન. જી.	૪-૪-૨૦
૭	,,	૧૬-૨-૨૨
૮	,,	૪-૪-૨૦
૯	,,	૧૨-૧૦-૧૯
,,	,,	૪-૪-૨૦

સમાપ્ત.

૨૫. ખરી મલિનતા.

૨૬. અંત્યજોને બોધ.

૨૭. અંત્યજવર્ગ અને ખ્રિસ્તીધર્મ.

૨૮. ગોરક્ષા.

૨૯. ઉપવાસ અને પ્રાર્થના.

